

2014/2. 1. évfolyam 2. szám

Délvidéki Szemle

Történettudományi folyóirat

Válogatás a Délvidék Kutató Központ „FEJEZETEK A DÉLVIDÉK MÚLTJÁBÓL:
MAGYAR–SZERB KAPCSOLATOK – KÖZÖS MÚLT ÉS KÖZÖS JÖVŐ”
című 2014. január 23-án Szegeden megrendezett nemzetközi
történettudományi és művelődéstörténeti konferenciájának tanulmányaiból

Délvidéki Szemle

2014. I. évfolyam 2. szám

Válogatás a Délvidék Kutató Központ „FEJEZETEK A DÉLVIDÉK MÚLTJÁBÓL:
MAGYAR–SZERB KAPCSOLATOK – KÖZÖS MÚLT ÉS KÖZÖS JÖVŐ” című

2014. január 23-án megrendezett nemzetközi történettudományi
és művelődéstörténeti konferencia tanulmányaiból

DÉLVIDÉKI SZEMLE

Főszerkesztő: *Zakar Péter*

Szerkesztők: *Döbör András, Fejős Sándor, Forró Lajos*

Munkatárs: *Pető Bálint*

Nemzetközi Tanácsadó Testület tagjai: *Fodor István (Zenta), Molnár Tibor (Zenta), Szekernyés János (Temesvár), Srđan Cvetković (Belgrád), Kovács Attila (Ljubljana)*

Lektorálták: *Hornyák Árpád, Kakuszi Péter, Zakar Péter*

Technikai szerkesztő: *Veres Ildikó*

Címlap: Az újvidéki Vasember-ház oromzata (Oszkó Ágnes Ivett fotója, 2013.)

A folyóirat megjelenik évente két alkalommal: tavasszal és ősszel. A lap a történelmi Délvidék és a Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió múltjáról és jelenéről közöl tudományos igényű, lektorált tanulmányokat, forrásismertetések, kritikákat és a délvidéki közélettel kapcsolatos cikkeket, interjúkat, konferencia-előadásokat.

A *Délvidéki Szemle* „Tudományos közlemények” rovatában jelennek meg az eredeti, másutt még nem publikált tudományos szakcikk absztrakttal. A folyóirat a történet- és társadalomtudományok minden területéről közöl lektorált tanulmányokat; kutatási eredményeket és új forrásokat feldolgozó, összegző munkákat, forrásismertetések, elemzéseket, és átfogó szintéziseket.

A *Délvidéki Szemle* „Közélet” rovatában jelennek meg a délvidéki történeti kutatásokkal és a közélettel kapcsolatos publicisztikák, interjúk és konferencia-előadások írásos változatai, melyekre a tudományos közleményekkel szemben támasztott követelmények nem vonatkoznak.

A *Délvidéki Szemle* „Téka” rovatában jelennek meg a délvidéki vonatkozású könyvekről, filmekről, adatbázisokról és egyéb médiumokról szóló ismertetők, kritikák.

A benyújtott tudományos közlemények megjelentetésének fő szempontja a szakmai minőség. A kéziratokat a szerkesztőség véleményezi, majd a tudományos közélet felkért képviselői és a szerkesztőbizottság tagjai lektorálják.

A benyújtott tudományos közlemények szerzői bejelentik, hogy másutt még nem jelentették meg írásukat, a Szerkesztőség pedig nem zárja ki, hogy a *Délvidéki Szemle*ben történő közlés után máshol vagy más nyelven megjelenjen.

A kéziratokat magyar, szerb, német vagy angol nyelven, elektronikus formában a szerkesztőség címére kell beküldeni. A tanulmányok terjedelme minimum 10, maximum 20 nyomtatott oldal lehet.

Szerkesztőség:

Délvidéki Szemle Szerkesztőségi Hivatal

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

H-6725 Szeged, Hungary

Hattyas sor 10.

Tel.: +36-62-544-759

Email: delvidekkutato@delvidekkutato.hu

Honlap: www.delvidekkutato.hu

Szerkesztőségi titkár: Mózses Anita

Felelős Kiadó:

Délvidék Kutatóközpont Alapítvány, Szeged

Lapengedély száma: CE/2237-3/2013.

TARTALOM

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK	5
A délvidéki törökellenes háború interpretációja a bécsi Magyar Kurír 1789-es évfolyamában (Döbör András).....	5
Bács-Bodrog vármegyei katonák az osztrák–magyar haderőben és a Nagy Háborúban (1868–1918) (Molnár Tibor).....	18
Baumhorn Lipót és Kovács Károly budapesti építészek munkássága a századfordulós Újvidéken (Oszkó Ágnes Ivett).....	26
Kisebbségpolitika és társadalomszervezés. Várady Imre szerepe a délvidéki magyarok társadalomszervezésében az 1920-as évek elején. (A. Sajti Enikő)	43
A magyar kormány földbirtok- és telepítéspolitikájának kezdetei a visszacsatolt Bácskában (1941) (Valastyán Balázs).....	53
A magyar–jugoszláv „örök barátsági szerződés” politikai fogadtatása (Olasz Lajos)	66
A Csanád vármegyei németység kitelepítéséről (Miklós Péter).....	86
A német identitás szerepe Gion Nándor regényeiben (Kurcz Ádám István)	96
Álom(állam)alakulatok és identitás átalakulások a vajdasági magyar novellában (Crnkovity Gábor).....	104
Válasz(tás)ok magyar módra. Képviselő vs. közösségi érdekérvényesítés Szerbiában a 2000. október 5-ei rendszerváltást kövően (Pap Tibor).....	117

A délvidéki törökellenes háború interpretációja a bécsi Magyar Kurír 1789-es évfolyamában

Döbör András¹

Absztrakt

Tanulmányomban bemutatom a II. József császár által II. Katalin orosz cárnővel szövetségben az Oszmán Birodalom ellen, az 1739-es belgrádi békében elvesztett szerbiai és havasalföldi területek visszaszerzéséért 1787-ben indított, főként a Délvidéken folytatott, 1789-ben Belgrád és Szendrő bevételével végződő török háború politikai és társadalmi következményeinek interpretációját a Magyar Kurír című bécsi magyar nyelvű hírlap 1789. évi híryanagában. Kutatásom alapját a kezdetben jozefinista, majd a bécsi felvilágosult eszmék terjesztése helyett egyre inkább a magyarországi valóság és a nemzeti sérelmek felé terelődő, a rendi ellenállás irányába elmozduló, Szacsvay Sándor által szerkesztett Magyar Kurír hírlapi cikkeinek tartalmi és statisztikai elemzése adja, amely során a délvidéki török háborúról szóló tudósításokat és beszámolókat összevetem és szélesebb kontextusba emelve elhelyezem a lap 1789. évfolyamának témahálójában. Kutatásaim eredményeképpen igyekszem bemutatni, hogyan viszonyul a téma a korabeli közbeszédet és közgondolkodást uraló és megosztó, aktuális külpolitikai, belpolitikai és társadalmi témákhoz, úgymint a francia forradalom és az egyéb európai szabadságmozgalmak eseményeihez, a háború terheit nyögő Magyarország lakosait sújtó gazdasági és egészségügyi problémákhoz, és a II. József reformjaival és uralmával szemben mindinkább kibontakozó nemzeti mozgalom törekvéseihez.

1. A délvidéki török háború

A délvidéki török háborút, az utolsó Habsburg–török háborút Ausztria az oroszokkal szövetségben indította 1787-ben. A birodalmi hadsereget maga II. József császár vezette, mivel kötelességének érezte, hogy a háború idején a sereggel vállalja a megpróbáltatásokat. A harcok másfél évig váltakozó szerencsével folytak; nagyok voltak a veszteségek, a törökök betörték Magyarország déli területeire, a császár elrendelte az újoncozást, és gabona szállítására és hadisegély fizetésére szólította fel a magyar megyéket. Mindez az új adórendszer előkészítésével kapcsolatban fellángoló rendi ellenállást csak tovább fokozta, a megyegyűlések feliratokban utasították vissza a császár rendeleteit, mondván újoncokat és adókat csak az országgyűlés szavazhat meg. A maláriában megbetegedő császár súlyos betegen tért vissza a hadjáratból, állapota 1789-ben tovább súlyosbodott. Noha megígérte a rendeknek az országgyűlés összehívását, de már nem sikerült lecsillapítania az elégedetlenkedőket. Mikor Laudon tábornagy vezetésével 1789 októberében végül sikerült bevenni a szövetségeseeknek Belgrádot, II. József már halálos ágyán kapta a hírt. Halála után utódja, II. Lipót császár – a törökökkel szövetségre lépett poroszok fenyegetése miatt – 1791-ben megkötötte a szvisovi különbékét, amelyben Ausztria lemondott Belgrádról, és beleegyezett a háború előtti status quo helyreállításába. A török háborút Oroszország egyedül folytatta, az 1791-es békekötés lezárta a magyarság és a törökök majdnem négy és fél évszázados háborúit is.²

2. A jozefinista Szacsvay Sándor és a bécsi Magyar Kurír

A székely nemesi családból származó, tanulmányait a debreceni és a pozsonyi líceumban folytató, majd Bécsben jogot is hallgató, a jozefinista értelmiségiek közé tartozó Szacsvay Sándor 1784-ben tért vissza Pozsonyba, ahol az első magyar nyelvű újságnak lett a szerkesztője. Az 1784–1786 közötti, Szacsvay által szerkesztett pozsonyi *Magyar Hírmondó* a nyelvrendelet után is megőrizte a jozefinista eszmék iránti rokonszenvét, és II. József politikájának híve, reformjainak közzétevője és támogatója maradt. Sőt, fő feladatának a „jó fejedelem” rendeletei ellen vétők leplezését tartotta. A felvilágosult udvarnak és az enyhébb cenzúraviszonyoknak köszönhetően satirikus, voltaire-i stílusban támadta a konzervatív, rendi alapokon álló magyar egyházi és közigazgatási vezetőket, a francia „*ancien regime*” csillogását és értelmetlen pazarlását és butaságát idéző „*dámákat*”, a vakbuzgó és babonákban hívő, vagy a vallás és hit parancsait szerinte lépten-nyomon megszegő papságot és az általuk megtévesztett hívőket – összességében a magyar rendi-feudális viszonyokat – már ekkor sok ellenséget szerezve magának. Egy biztos azonban, az első magyar újság ekkor érte el legnagyobb népszerűségét 449 előfizetővel, amit Szacsvay anyagi viták miatti menesztése után nem tudott felülmúlni többé.³

Az újságírással ekkorra magát végleg eljegyző Szacs vay 1786-ban Tállyai Dániellel, a *Pressburger Zeitung* korábbi szerkesztőjével, ekkoriban egy szlovák lap, a *Presspurské Nowiny* kiadójával, saját magyar újság kiadását fontolgatta. Tállyai Dániel – aki a kor viszonyai között nyugodtan tekinthető a sajtót megélhetési forrásnak tekintő üzletembernek – terve az volt, hogy szlovák lapja mellett még két lapot indítson. Egy magyar nyelvű lapot a *Magyar Hírmondó*, és egy német nyelvű lapot a *Pressburger Zeitung* ellenlábasaként és üzleti konkurenciájaként.⁴

Előfizetési felhívást hirdettek hát a *Magyar Kurír*ra és a *Pressburger Merkur*ra, de a helyi nyomdászok, Patzkó és Landerer – hiába szüntette meg II. József még 1781-ben a sajtómonopóliumot – minden követ megmozgattak, hogy a megjelenést megakadályozzák, és az egyértelműen gazdasági érdekekért folyó harc a nyomdászok győzelmével végződött. A két lap egy-egy mutatószámára végül 1786 júliusában engedély nélkül jelent meg, ezért a városi tanács lefogatta Webert, a nyomdászt. Szacs vay számára azonban nem ezért kellett elsősorban Pozsonyból távoznia, hanem azért, mert ekkorra már a nyomdászokon kívül is sok befolyásos ellenséget szerzett magának, elsősorban a *Magyar Hírmondó*ban állandóan kritizált pozsonyi papság és az előkelő dámák, valamint a „*Fő Tisztelendők és Méltóságok*” miatt.⁵

A történet az év végétől Bécsben folytatódott, a *Magyar Kurír* indítását ott nem lehetett a sajtóprivilegiumra hivatkozva megakadályozni, valamint csábító volt a birodalmi főváros felvilágosult légköre is. 1786. december 2-án már a birodalom székvárosában jelent meg a második szám, és 1787 januárjától egészen az 1793. évi első számig, a laptól való eltávolításáig, Szacs vay Sándor kiadásában és szerkesztésében jelent meg a szakirodalomban csak a „*második magyar nyelvű lapnak*” nevezett *Magyar Kurír*.⁶

3. A délvidéki törökellenes háború elhelyezése a Magyar Kurír 1789. évfolyamának témahálójában

Szacs vay egyértelműen Bécsben vált a korszak leghaladóbb és legjelentősebb újságírójává és lapszerkesztővé, aki a korabeli sajtóviszonyokhoz képest előremutató publicisztikai színvonalat ért el. Őt sem kerülhették el azonban azok a jellemző belső konfliktusok, amelyek a jozefinista értelmiséget jellemezték a nemesi-rendi ellenállás erősödésével, hiszen levelezőinek köszönhetően szoros kapcsolatban maradt a hazai élettel, tudomást szerzett az uralkodóval szembeni elégedetlenségről, amit a délvidéki török háború még inkább fokozott, és a nemességről áterjedt a parasztságra és az értelmiségre is. Lapjában jól nyomon követhető az a fokozatos változás, ami ennek a korszaknak jellemző lenyomata.

A kezdetben jellemzően lelkes jozefinista, aki „*bölcs uralkodónak*” és „*a mi édes hazánk édes atyjának*” nevezte II. Józsefet, lapjában síkraszállt a vallási türelem

érdekében, támadta a rendi követeléseket, és elsősorban az egyházi személyeket, támogatta a nemesi adómentesség felszámolását, valamint elítélte a németalföldi és franciaországi mozgalmakat, a politikai változásokra reagálva hangnemet váltott.

Megőrizve jozefinista felfogását, már nem lázadásnak írta le a franciaországi eseményeket, hanem szimpátiával fordult felé. A francia forradalom híreinek terjesztésében pedig különösen kiemelt szerepet játszott, tudósításainak, kommentárjainak különleges stílusa miatt. Forrásai a külföldi újságok voltak, de mivel a híreket csak a bécsi hivatalos lap alapján közölhetett, ezért fiktív, a korban népszerű, felvilágosult írók által kedvelt és gyakran használt úgynevezett alvilági dialógusok műfaját alkalmazva egészítette ki a hivatalos tudósításokat. Szacsvey lapjában hol állatok (verebek, fecskék, kutyák), hol történelmi személyek (Machiavelli, Nagy Sándor, Demokritos), hol mesehősök (Aesopus) szájába adta a „francia zenebona” interpretálását, valamint a jozefinistákra egyébként jellemző módon sokszor elítélő hangnemben, így is enyhítve a cenzúra éberségét.

A korszak másik jelentős, a Habsburg Birodalmat érintő külpolitikai eseményét, a török háború híreit⁷ a cenzúra fokozódó nyomása ellenére közvetlen harctéri tudósításokban ismertette, a bécsi hivatalos lapból átvett írások mellett, melyeket csillaggal megjelölt⁸, hogy elválassa azokat a sajtójától.

Igyekezett kiemelni a magyar egységek harctéri sikereit, helytállását, például az 1789. július 22-ei lapszámban hosszú összefoglalást közölt a Bánságban állomásozó, főként Fehér, Veszprém, Vas és Sopron vármegyék fiataljaiból álló Erdődi-huszárokról, akiknek históriájával⁹ bizonyította „*átallyában jó katona a' Magyar más ellenség ellen is, különösen pedig a' Török ellen...*”¹⁰ Később is sort kerített azon magyar huszárezredek „*historiájának*” bemutatására, akik dicsősegesen szerepeltek a harcokban.¹¹

Igyekezett saját tudósítói hálózatát bővíteni, például a lapban meghirdette; „*A' kik a' Táborazó-helyyekekről ezen háború alkalmatosságával bizonyos Tudósításokat küldenek hozzánk ... a' háború után is 3 esztendeig ingyen Ujságokat küldünk az illyeneknek*”.¹² Tudósítóit pedig egyúttal megnyugtatta, hogy senki sem látja leveleiket a cenzoron kívül, írhatnak nyugodtan, ugyanis; „*Az azt vizsgáló Úr kihúzza azt a' mi Levelünkbeől, a' mi nem oda való, másnak pedig nints hatalmában tudakozni ki mit irt*”.¹³

A nyilvánosság kérdésében – a kormányzat által bevezetett újságbélyeg adó ürügyén, melynek rendeletét ismertette korábban¹⁴ – érdekes kirohanást intézett a *Magyar Kurír* 1789. július 4-ei számában: „*A Gondolatok szabadok a' fizetéstől; de ha ezeket már most Ujság-Levelekre írjuk egy fél krajtzárt fizetnek... Fel-ütették a béjeget a' Kurír' Lovára; szolj igazat, vagy hazudj már – fél krajtzár az ára!! Mondj hát igazat.*”¹⁵

Ugyanezen lapszám angliai tudósításban később ismertette az újságbélyeg kialakulásának folyamatát Angliában, és ennek kapcsán merészen nyilatkozik a sajtószabadságról: „*Ez az az egyenes ösvény, melyen Bétsig jött a' Stempel¹⁶: de fájdalom! mely nagy kár, hogy ezen Stempellel Angliából az azzal járó Írásban való Szabadság-is el nem jöhetett. – Angliában olly szabadságok vagyon Stempelt fizető Ujságíróknak hogy ezek a' Király, a' Parlamentomok, a' Ministerium, az Ég és a' Föld ellen-is szabadon ki-mondhatják a' magok gondolatjaikat, és azt közönséges Levelekben árulhatják.*”¹⁷

A parlamenti nyilvánosság intézményét is ismertette olvasóival Szacs vay, miszerint ami „*a' Parlamentumokban meg-fordul, azt a' Nép 14 nap alatt már az Ujság-Levelekből tudja, és így drága árron is örömet fizeti (...)* ezek által adnak mindent tudtára a' Népnek; itt Ujságot irni és nyomtattatni mindennek minden rostálás nélkül szabad...”¹⁸

A cenzúra által kihúzott tudósításait pedig – ezzel is jelezve olvasóinak véleményét – már következetesen nem pótolta, javította, hanem üresen hagyta, kihúzásokkal és vicces üzenetekkel („*Rostában maradt*”; „*Rosta júk*”; „*A' rostába keresd!*”; „*a' Kurírnak ki se szabad mondani*”; „*itt többet nem írunk, mert a' Budai Újságban is tsak ennyi van erről, de jelent ez is valamit!!*” stb.) jelölte.¹⁹

Az 1789. évi lapszámokban kezdetektől tudósít a francia király által összehívott utolsó rendi gyűlés előzményeiről (követválasztások, gazdasági helyzet, belpolitikai hangulat)²⁰, annak megnyitásáról, a polgári rend által tárgyalni kívánt követelésekről és az első ülések eseményeiről²¹, természetesen a cenzúra keretei közé szorítva, de annak korlátait a korábban jelzett módon egyértelműen tágítva.

Az 1789. június 27-én a cenzúra által erősen lerövidített, és szokásához híven Szacs vay által egyértelműen jelölt módon jelentette a *Magyar Kurír*, hogy a francia rendi országgyűlésben folytatódnak a tanácskozások, „*az ellenkezések, a' belső tűznek füstelgése még meg-nem szüntenek; de semmi nevezetes olvasásra méltó dolog nem történt, hanem hogy nem régiben – –*”²² Majd a rövidre vágott tudósítást követően, a cenzor által kihúzott helyen, áthallásos tanmesét közölt egy meggazdagodott és nemesi rangot szerzett francia szabó mester, és egy elszegényedett márki esetéről, amelyben az alacsony származása miatt csúfolt szabó túl jár a kevély márki eszén, és így fogalmaz: „*...mert én azt a Mesterséget, a' mely által gazdag nemes emberré lettem, most sem szégyenlem*”²³

Július 11-én óvatos hangnemben tudósított a francia rendi gyűlés június 24-ei eseményeiről, amikor XVI. Lajos király semmisnek nyilvánította a rendi gyűlés korábbi döntéseit megkísérelve felosztatni azt, azonban ez a polgári rend és a „sokaság” ellenállásán megtört. Ismertette Neckernek a királlyal folytatott megbeszélését, és annak eredményét, majd a korábban ismertetett jozefinista szemszögből és a cenzúrárt is altatva minősítette az eseményeket: „*Itt a Lárma pohara már teli van;*

a' Polgári rend engedetlen, és azt mondja, hogy ő az, a' ki a' Frantzia Nemzetet tsinálja; a' Nemesi Rendtől magát különböztetni nem akarná: ennek rosszaknak lenni láttatnak a' következései".²⁴ Az aznapi események ismertetését folytatta a július 19-ei lapszámban is, beszámolva a polgárság felfegyverkezéséről, vidéken a nemesi udvarházak és kastélyok elleni támadásokról, a katonák esküjéről, miszerint nem fognak fegyvert saját népük ellen, valamint a harmadik rend politikai győzelméről: „(...) össze-adá magát a' Papi Rend a' Polgári-Rendel, és annak utána, ugy szólván kényszerítetek a' Nemesi Rend-is ezekkel össze-állani".²⁵ A hír közlése után azonban nem állhatta meg, remekbe szabott glosszában reagált az eseményekre, melyben először kifejtette a francia királyok XIV. Lajos óta fennálló abszolút hatalmát saját népe felett, valamint európai befolyását, és utalt a fennálló politikai helyzetnek köszönhető gyökeres változásokra: „Ilyen hatalmasok valának a' Frantzia Királyok. A Koronás Fejeknek gyületekben Prészes vala a' Frantzia Király, és midön ő szolott, mindenek hallgattak, tsak a nagy Fridrik²⁶ mormólt néha néha. (...) Ezen hajdani hatalmas királyt már most a' maga leg-alább való Jobbágyi a' Polgári Rend szorították határok közé.”²⁷

Szacsvay később is újra és újra visszatért a francia eseményekre, röviden összegezve a kapott híreket a politikai és gazdasági helyzetről, miszerint a válság tovább tart. Július 25-én rövid kommentárban jelezte, hogy „Párisban és egész Frantziaországban még sem egész a' belső tsendesség – a szükség pedig könyökig kotorász a Frantzia kenyeres kosárban”.²⁸

Július 29-én pedig újabb publicisztikában már azt a szófordulatot engedte meg magának, hogy mióta a francia közrend észrevette, hogy „a' nemesi Rend, sőt a' Világnak legnagyobb Fejedelme-is mezittelen születik, meg-hal és el-temettetik – nem akarja hinni, hogy néki a' maga természeti jussához törvényes igazsága ne volna; azért Párisban (...) szüntelen ujjabb ujjabb zenebona fordul elé, melynek majd mindenkor vér-ontás a' vége.”²⁹

Szacsvay politikai publicisztikája egyik csúcspontjának tekinthető az 1789. augusztus 5-ei lapszám, amelyben hosszas írásban tett kísérletet Szacsvay az addigi események történeti áttekintésére. Erre azonban a cenzúra miatt az alvilági fiktív beszélgetések műfaját választotta, melynek során a túlvilágon találkozó francia és magyar veréb meséli el élete és halála történetét, bemutatva egyúttal a francia és a magyar belpolitikai helyzetet.³⁰

A francia veréb, akit az éhhalál juttatott az elíziumi mezőkre, és „amaz örök emlékezetű Vóltérral”³¹ egy napon született, a párizsi újsághírek alapján részletesen beszámolt az 1788 óta történekről: a nagy éhínségről és hidegről, ami 1788–89 fordulóján pusztított, a politikai harcokról a király és a polgári rend között, a király és köznép egymás elleni felfegyverkezéséről, az erőszakos cselekményekről. „Egy szóval kedves veréb Barátom, most mind az éhségre, mind a' zenebonára nézve olyan

környülállások között vagyon Frantzia-ország, hogy tsak a' napokban több hever vala 800 meg-hólt embernél a' maga vérében a' 15-dik Lajos Király piattzán."³²

A forradalmi események ismertetésekor ezután már sokszor kénytelen volt az elíziumi dialógusok formájához fordulni, de igyekezett részletesen tájékoztatni olvasóit a július 14. utáni eseményekről.³³ Az augusztus 22-ei lapszámban például közölte a király, Necker és a nemzetgyűlés levelezéseit a leváltott miniszter Párizsba való visszatérését illetően, a párizsi lapok tudósításai alapján ismertette az Alkotmányozó Nemzetgyűlés első határozatait³⁴, ahogy az többek között a Rousseau-i „társadalmi szerződés”, és a Montesquieu-i „hatalmi ágak szétválasztásának elve” mentén kidolgozza „a' természeti Törvények finom mértéke szerint a' maga Törvényét és a' Nemzetnek boldogságát”.³⁵

Az augusztus 26-ai lapszámban a forradalom kegyetlenségét és az arisztokraták és nemesek elleni atrocitásokat már csak elíziumi publicisztikában, Artois grófjának halott kutyája és Cerberus párbeszédeként tudta közölni³⁶, a forradalom Rajnán túli területekre, pl. Belgiumra való továbbterjedésének felvetését³⁷ azonban még e formában is erősen meghúzta a cenzúra, és ezt persze nem hagyhatta szó nélkül Szacsvay; „Jól tudós Kedves Cerberus néküink kutyáknak hogy van a' dolgunk! Belgiumról sokot nem lehet ugatnunk, nehogy valaki a farkasbörbundánkra jót vágjon; azért itt halgatok.”³⁸ Azt pedig egyenesen komédiának tartotta, hogy a királyt a nemzetgyűlés a „Szabadság helyreállítójának”³⁹ nevezte el; „Oh cerberus! Én egyszer a' Komédián lévén', egy Komédiát szemlélek játszodni Molieréről, melynek a' vala a' Titulusa: A' maga akarhatja ellen tselekvő Orvos”.⁴⁰

1789. október 24-én számolt be ismét Szacsvay a forradalom eseményeiről a párizsi hírlapok alapján, és tudósított a nemzetgyűlési fejleményekről, az éhínségről, illetve az „Asszonyok menetéről”⁴¹ és XVI. Lajosnak és a királyi családnak Párizsba költözéséről.⁴² Szacsvay az események ismertetése után reális politikai érzékkel állapította meg a Nemzetgyűlés és a párizsi nép hatalmának folyamatos erősödését a királyi család felett, utalt a király és főként a királynő fokozódó népszerűtlenségére, és látnoki szavakkal megjósolta a végkifejletet: „...de tsak ugyan ugy vagyon Frantzia-országban a' dolog, hogy Rómában nem minden ok nélkül imádkoznak ezekért”.⁴³ November 7-én pedig rövid hírben közölte, hogy a királyi családot Párizsból továbbra sem engedik ki, a „Király a' Nemzeti-gyűlés rendeléseinek örömet alájja írni kéntelen szerentséinek tartja”.⁴⁴

A franciaországi eseményeken túlmenően árgus szemmel figyelte külföldi hírlapi forrásaiban az egyéb európai szabadságmozgalmakról szóló tudósításokat, és ezek pozitív kommentálása mellett igyekezett elvi kapcsolatot hangsúlyozni az észak-amerikai és nyugat-európai szabadság-mozgalmakkal.

Például a társadalmi haladás tekintetében eltérő talajon álló lengyel köztársasági mozgalomról való 1789. június 24-i tudósításában érdekes párhuzamot von: „Az Orosz Tsászárné Katharina⁴⁵ minden Seregeit és élés-házait Ukrániából

kiköltöztette. Már most a' Pátrióta Lengyelek az ő ugy nevezett Királyos Közönséges társaságjoknak belső jobbításában foglalatoskodván azt beszélik az Ország-gyűlésben, hogy ezen mostani Lengyel Királynak halála után, egy Punktum Királyok se légyen, hanem egész Szabad-társasággá tegyék Országjokat. – Kezdenek minden Nemzetek a' Vassinkton⁴⁶ Filozofijával élni, és midőn Európában Monárkiák volnának felálló félben, a' Frantzia Nép Anglus szabadságra sohajtozik. s. t. – – ”⁴⁷

Az 1789. július 11-ei számban közölt varsói tudósításában pedig a lengyel nemeség által önként megszavazott hadiadó kapcsán komoly politikai áthallásokkal idézte egy Rubikovszki nevű gazdag nemesember beszédét, aki felszólalt a nemesek által önként fizetendő adó mellett: „Adjuk-meg a' dézmát a' mi kedves Hazánknak azokból a javainkból, mellyeket tőle vettünk. (...) Inkább akarom én minden vagyonomnak 4-ed részét (...) hazámnak óltalmára fel áldozni, hogy sem egy (...) idegen az én házomat fel-forgassa, és én velem a magom születtem földjén betstelenül bánynyék. – Ha a Fátum a' mi Kedves Hazánknak és Társaságunknak végső veszedelmét tsak ugyan változhatatlanul el-végzette; készen vagyunk mi is közönségesen a' mi kedves Hazánk' Koporsójába temetkezni... és a' mi vérünkkel Hazánk gyalázatjának azon tüzét ki-óltani, mely szerint mi Lengyelek az 1772 dik esztendőben, tsak egy tsepp vérünknek is ki ontása nélkül, annyi Országainkat másoknak engedték. (...) De én önként meg-vallom, hogy én az én jószágaimból minden esztendőben 40 ezret vészek, melynek tized részét minden esztendőben hazám' közönséges hasznára önként és örömmel fel-áldozni meg-vagyok határozva.”⁴⁸ A nemesek önkéntes adóvállalását és a közjóért való áldozatvállalását egyértelműen pozitívan ítélte meg több hasonló felajánlás ismertetésével, egyértelműen üzenve ezzel olvasóinak, a magyar nemességnek.

Szeptember 5-én pedig szüksézszerűen tudósít arról, hogy Hollandiában „egy titkos helyen ottan nagy alattomban való gyűléseket tartanak a' Patrióták. E' nem tettzik nagyok; de nagy hír a' ki érti.”⁴⁹

1789-re már élesen elüt a belföldi tudósítások hangneme is a hivatalos hírektől, egyre inkább komorrá festve a képet. Brassóból jelentette a Kurír egy levelezője, hogy „mi itt a' széleken tsendesesen vagyunk; de feleségeink, gyermekeink nem tudom mit esznek jövőndőben”.⁵⁰ Háromszéki tudósítója pedig arról tudósította, hogy egy köből tiszta búza ára 13 forintra, a gyengébb minőségűé 10 forintra emelkedett, „és ezen proportzió szerint minden enni és innya való dolgok oly drágák, hogy a' szegénység alig segíthet némely helyeken magán; némely helyeken pedig készpénzzel sem lehet valami inni és enni való dolgot találni... Magyarországnak is minden-felől erre panaszkodnak”.⁵¹

1789 elején a Magyar Kurír beszámolója szerint víg farsang és szép feleség helyett békeséget, egészséget, a pestistől és az éhínségtől való megmenekülést kívántak egymásnak az emberek⁵², május 2-án pedig Hadik András grófnak, a déli seregek parancsnokának írt levelében a rekvirálások miatt éhező parasztokról írt, „a' kik ennek a' háborúnak rajtok rend-kívül való Súlyját már-is alig viselhetik”.⁵³

És Szacs vay megtalálta a módját annak, hogy egy allegórikus mesével fejezze ki véleményét a török háború következményei, a betegségek, járványok és a katonák elszállásolásának terhe miatt nélkülöző nép helyzetére vonatkozóan, egyértelműen célozva az udvar és a „felszabadító” hadsereg felelősségére. A mese a Kertészről szól, kinek a veteményesét egy nyúl megdézsmálta, ezért az Urához fordul segítségért, aki azonnal „flintát akaszt a ’nyakába, 36 vadászkutyát és 3 Jágert maga mellé vészen”⁵⁴, és vadászni kezdenek, közben összetapossák az egész veteményest, végül a nyúl a kerítés egy lyukán keresztül elmenekül. „Ekkor hivatja a ’Kert Ura a ’Kertészt és jelenti néki, hogy a ’nyúl a ’kertből el-üldeztetett, mint a ’Nagy Vezér a ’Bánátból. – Meg-járja a ’Kertész az egész kertet – s ’vakarni kezdi a ’füle tövit. – Na! így szól: a ’nyúl ugyan el-szaladott; de te Uram – Ti Jáger és Kutya Uramék nagyobbban meg dolgoztátok a ’Kertemet, mint a ’nyúl száz esztendő alatt megdolgolozhatta volna. (...) Ki légyen itt a ’Kertész – a ’Gazda és a ’nyúl? gondolkozzék ki-ki rajta – ha tudni kívánnya.”⁵⁵

Az 1789. augusztus 5-ei, korábban idézett elíziumi dialógusban a magyar Veréb elbeszélésében ismét egyértelműen utalt Szacs vay a Habsburg birodalom belső nehézségeire, a török háború és a rossz gazdasági környezet miatti éhínségekre. Hiszen a magyar Veréb a ’megboldogult Mária Terézia császárné alatti boldog időkben született, „mikor a ’Búzának vékája, a ’legszebbiknek is, tsak 8 garas vala, ’s már most Köble 6-7-8 forinton-is el-megyen sok helyyeken. (...) Mi ugyan Verebek ezen bóldog országban soha még éhel-halásra nem jutottunk; de tavaly és az idén sok viszontagságokat szenvedtünk; mert az egyik szomszédunk ellenség, a ’másik pedig segítség lévén (...) sokot el-vittenek, sokot el-prédáltanak, és félek, hogy tsak a ’jövő Karátson után-i az én életben levő fiaim nem várt szükségét fognak szenvedni.”⁵⁶ E publicisztika is óvatosan jelzi, hogy a török háború terhei mellett az elszállásolt német és szövetséges katonák is komoly terhet rónak a lakosságra, és a hadsereg elszállásolása és rekvirálási is okozói az éhínségnek és a bizonytalan belpolitikai helyzetnek.

Figyelme bár a forradalmi eseményekre és a háború okozta helyzetre fókuszált elsősorban, de fokozatosan megjelentek és egyre nagyobb hangsúlyt kaptak – például a *Magyar Hírmondó* szerkesztésénél tapasztaltakkal ellentétben, amikor kifejezetten közönsősnek mutatkozott a téma iránt – a nemzeti mozgalom nyelvi és kulturális törekvései.

A ’90-es évek elejére annak köszönhetően, hogy ráérezve a társadalmi szükségletekre és érdeklődésre ilyen irányba módosította tudósításai tartalmát és hangnemét a *Magyar Kurír*, rohamosan megnőtt olvasótábora és ezáltal befolyása és jelentősége is. Már 1788 végén azzal büszkélkedhetett Szacs vay Sándor, hogy lapjának 800 előfizetője van, amennyi magyar újságnak még soha nem volt korábban. 1789-ben ez a szám 900-ra, 1790-ben pedig 1200-ra emelkedett, ami mutatta a lap és olvasótábora töretlen fejlődését, és bizonyára köszönhető volt ez Szacs vay óvatos

és kritikáktól sem mentes közeledésének a rendi ellenállás irányába, melynek csúcspontját az 1790/91-es országgyűlésről való tudósításai jelentik.⁵⁷

A jozefinista udvar védernyőjében és a II. Lipót alatti átmeneti enyhülés időszakában – bár érték komoly támadások – nem tudták befolyásolni politikai publicisztikáját, sőt ekkoriban egyre inkább a magyarországi valóság és a nemzeti sérelmek felé terelődött figyelme a bécsi felvilágosult eszmék terjesztése helyett, és korát messze meghaladva ekkor alkotta azon rövid, politikai glosszáit, amelyek műfaji meghonosítása a nevéhez fűződik.⁵⁸

A II. Lipót halála utáni politikai változások miatt a régi és az új ellenfelek 1793-ban azonban el tudták érni eltávolítását a laptól.⁵⁹

A szakirodalom által részletesen ismertetett tény, hogy a *Magyar Kurír* betiltására az ürügyet a francia király pörének tárgyalásáról közölt tudósítás szolgáltatta. Az újság 1793. évi 1. számában közölte a király kihallgatásáról szóló cikket, annak ellenére, hogy azt a cenzor eredetileg törölte. Ezen túl az volt a kifogás, hogy a király „*Sie*” megszólítását „*Kegyelmed*”-nek fordították a magyar cikkben, ami királlyal szemben tiszteletlenségnek számított. Az sem számított, hogy a másik magyar lapban, a mágnások által (Széchényi Ferenc, Festetich György, Teleki Pál) támogatott *Hadi és Más Nevezetes Történetekben* is megjelent a tudósítás a cenzor engedélye nélkül, ott mégis csak később elengedett pénzbírság lett a büntetés. A kancellária január 3-án jelentette, hogy a *Magyar Kurírt* betiltották. Szacsvay beadvánnyal fordult az uralkodóhoz, amely egyértelművé teszi, hogy már régóta hátrányosnak látja helyzetét a másik magyar lappal szemben, amely jobban simul a kancellária politikájához, és beszámol a fentebb már elmondott különféle zaklatásokról, amelyekkel szemben lapját mindvégig védenie kellett. Ráadásul őt feleségével és gyermekével együtt a megélhetésétől fosztották meg, hiszen mögötte nem áll senki, csak a vállalkozása, a *Magyar Kurír*, amely hat év alatt 30 000 forinttal növelte a kincstár bevételét, és 14 000 forintot keresett rajta a nyomda. Panaszolja, hogy a cenzor nem járt el szabályszerűen, mindenfélét törölt az ominózus cikkben, ami más lapokban megjelent – és ugyanaz a cenzor engedélyezte a másik magyar lap számára a cikket, amelyért őt büntetik.⁶⁰

Mindezek eredményeképpen száműzetése véglegesnek bizonyult, egészen 1815-ben bekövetkezett haláláig soha többet nem kaphatott újságírói állást sem Magyarországon, sem Erdélyben. Pozsony óta halmozott, az egyház és a főnemesség elleni bűnei; szatirikus cikkei, éles kirohanásai, újságírói kvalitásai, de főleg a hatalmi helyzet változásai – előbb a rendi ellenzék jozefinisták elleni támadásai, később az udvar és a rendek kompromisszuma – miatt, melyekhez nem tudott, nem is akart idomulni, végleg egyedül marad. Az eszmék, valamint az újságírói és lapszerkesztési módszerek, amelyekben hitt ellehetetlenültek az új politikai rendszerben, és közel fél évszázadra volt szükség, hogy a magyar politikai hírlapírás újra elérje azt a szintet, ahol 1787–93 között volt.⁶¹

Jegyzetek

- ¹ A szerző doktorjelölt, adjunktus (Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar)
- ² Katus László: *Magyarország a Habsburg Monarchiában*. In: Romsics Ignác (főszerk.): *Magyarország története*. Budapest, 2010. 536., 584.
- ³ Dezsényi Béla: *A Magyar Kurír és a cenzúra 1787–1793*. Magyar Könyvszemle, 1967. sz. 21. (a továbbiakban: Dezsényi 1967.)
- ⁴ Dezsényi 1967. 22.
- ⁵ Bővebben ír a „pozsonyi előzményekről” Dezsényi Béla már fentebb is hivatkozott tanulmányában (21–27.), melynek alapfeltevése szerint Szacsavay 1793 utáni „parkoló pályára-tételének” okai már e korai újságírói korszakára is visszanyúlnak.
- ⁶ Kókay György – Buzinkay Géza – Murányi Gábor: *A magyar sajtó története*. Budapest, 2001. 36–40. (a továbbiakban: Kókay – Buzinkay – Murányi 2001.)
- ⁷ Magyar Kurír 1789. 13–14., 35–36., 53–57., 59–62., 78–80., 93–98., 118–120., 125–127., 132–138., 144–146., 151–154., 176–178., 195–199., 204–208., 210., 237–240., 254–257., 325–331., 340–344., 353–356., 389–392., 413–420., 429–433., 444–450., 454–458., 460–466., 467–471., 474., 479–481., 484–486., 495–496., 500–505., 509–514., 531–532., 553., 555–560., 581., 594–596., 605–608., 611–614., 619–624., 627–640., 651–656., 660–666., 679–682., 695–697., 708–710., 713–714., 719–722., 726–728., 742–747., 755–767., 771–776., 787–796., 811–814., 820–828., 833–834., 835–849., 858–861., 867–870., 883–890., 899–914., 913–920., 941–949., 962–968., 977–986., 993–999., 1009–1016., 1018–1023., 1024., 1049–1055., 1085–1089., 1097–1140., 1141–1143., 1145–1176., 1182–1190., 1193–1208., 1211–1220., 1229–1239., 1242–1252., 1277–1287., 1293–1301., 1315–1319., 1329–1331., 1341–1346., 1349–1359., 1365–1374., 1382–1387., 1391–1396., 1410–1411., 1418–1421., 1438–1443., 1463–1465.
- ⁸ pl. Magyar Kurír 1789. 915–916. „A’ Fő-Hadi-Tanátstól közelebb ki-adott Tudósítás ez: (**)” megjelöléssel.
- ⁹ Magyar Kurír 1789. 798–800.
- ¹⁰ Magyar Kurír 1789. 797.
- ¹¹ Magyar Kurír 1789. 1057–1062.
- ¹² Magyar Kurír 1789. 706.
- ¹³ Magyar Kurír 1789. 706.
- ¹⁴ Magyar Kurír 1789. 582–584.
- ¹⁵ Magyar Kurír 1789. 707–708.
- ¹⁶ újságbélyeg
- ¹⁷ Magyar Kurír 1789. 717.
- ¹⁸ Magyar Kurír 1789. 717–718.
- ¹⁹ pl. Magyar Kurír 1789. 73., 275., 560., 592., 596., 603., 713., 714., 874., 896., 927., 952., 1333–1335., 1441., 1444.
- ²⁰ Magyar Kurír 1789. 120., 130–131., 358–359., 486., 492–493., 514–516.
- ²¹ Magyar Kurír 1789. 566–567., 574–575., 609.
- ²² Magyar Kurír 1789. 682.
- ²³ Magyar Kurír 1789. 682–684.
- ²⁴ Magyar Kurír 1789. 751–752.
- ²⁵ Magyar Kurír 1789. 781.
- ²⁶ Nagy Frigyes porosz király
- ²⁷ Magyar Kurír 1789. 782.

- ²⁸ Magyar Kurír 1789. 817.
- ²⁹ Magyar Kurír 1789. 831.
- ³⁰ Magyar Kurír 1789. 851–858.
- ³¹ Voltaire
- ³² Magyar Kurír 1789. 855–856.
- ³³ Magyar Kurír 1789. 874–880., 893–897., 930–939., 949–955., 974–975., 986–990., 999–1000., 1055., 1093–1094., 1140–1141., 1208., 1220–1224., 1254–1260., 1290., 1301–1304., 1331., 1347., 1359., 1423.
- ³⁴ Melyek a francia forradalom korszakalkotó alapdokumentumába, az 1789. augusztus 26-án elfogadásra kerülő Emberi és polgári jogok nyilatkozatába (*La Déclaration des droits de l'Homme et du citoyen*) épülnek be.
- ³⁵ Magyar Kurír 1789. 933–934.
- ³⁶ Magyar Kurír 1789. 949–955.
- ³⁷ Magyar Kurír 1789. 952.
- ³⁸ Magyar Kurír 1789. 953.
- ³⁹ *Restaurateur de la liberté*
- ⁴⁰ Magyar Kurír 1789. 954.
- ⁴¹ 1789. október 4.
- ⁴² 1789. október 6.
- ⁴³ Magyar Kurír 1789. 1224.
- ⁴⁴ Magyar Kurír 1789. 1290.
- ⁴⁵ Nagy Katalin cárnő
- ⁴⁶ Georg Washington
- ⁴⁷ Magyar Kurír 1789. 666.
- ⁴⁸ Magyar Kurír 1789. 749–750.
- ⁴⁹ Magyar Kurír 1789. 1003.
- ⁵⁰ Magyar Kurír 1789. 698.
- ⁵¹ Magyar Kurír 1789. 718.
- ⁵² Magyar Kurír 1789. 3.
- ⁵³ Magyar Kurír 1789. 352.
- ⁵⁴ Magyar Kurír 1789. 16.
- ⁵⁵ Magyar Kurír 1789. 17.
- ⁵⁶ Magyar Kurír 1789. 856–857.
- ⁵⁷ Magyar Kurír 1789. 101., 140–145.
- ⁵⁸ Kókay György: *Hírlap és folyóirat-irodalmunk a 18. században*. In: Szabolcsi Miklós (főszerk.), Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Budapest, 1979. 140. (a továbbiakban: Kókay 1979.)
- ⁵⁹ Kókay – Buzinkay – Murányi 2001. 40.
- ⁶⁰ Kókay 1979. 150–151.
- ⁶¹ Lásd bővebben: Döbör András: *Egy székely hírlapszerkesztő élete a bécsi sajtópolitika hullámverésében*. In: Kiss Gábor Ferenc (szerk.): *Közös múlt és közös jövő. Belvedere–Szövétnek K., Szeged–Arad*. 2008. 37–38.

András Döbör

The Interpretation and Placement of Joseph II's Southern Anti-Turkish War in the Subject Matter of 1789 "Magyar Kurír"

This presentation aims to show – on the grounds of the dispatch of year 1789 of the Hungarian newspaper published in Vienna under the title *Magyar Kurír* – the interpretation of the political and social consequences of the Turkish war lead by Emperor Joseph II in alliance with Tsar Catherine II against the Ottoman Empire which started in 1787 in order to win back the Serbian and Wallachian territories lost due to the Peace Treaty of Belgrade signed in 1739, and continued mainly in the South and ended by the capture of Belgrade and Szendrő in 1789.

The contextual and statistical analysis of the articles of *Magyar Kurír* – initially Josephinist later focusing more and more on Hungarian reality and national grievances and revolts rather than on spreading the Viennese enlightened ideas – edited by Sándor Szacsuvay forms the basis of my research. I compare the reports and accounts of the southern Turkish war and by bringing into a broader context I place them in the subject matter of volume 1987 of the newspaper.

As a result of my studies I aim to present how the topic relates to issues of foreign policy, internal affairs and social subjects, dominating the contemporary common talk and public thinking, such as to the French revolution and other European movements of independence, to the economic and health problems of the residents of Hungary suffering from the burden of the war and to the increasingly evolving national ambitions against the reforms and reign of Joseph II.

Délvidéki Szemle, 1. Number 2. 5–17. pp. (2015)

Bács-Bodrog vármegyei katonák az osztrák–magyar haderőben és a Nagy Háborúban (1868–1918)

Molnár Tibor¹

Absztrakt

Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés szükségessé tette a birodalom haderejének reformját is, melynek törvényi alapjait 1868-ban teremtették meg. A véderőről szóló törvény értelmében a védelmi kötelezettség általános volt, és azt minden védképes állampolgárnak személyesen kellett teljesítenie. Az osztrák–magyar haderő a közös hadseregből és haditengerészetből, a magyar- és osztrák honvédségből, valamint a népfelkelésből állt. A szárazföldi haderő fő fegyvernemei a gyalogság, a lovasság és a tüzérség voltak. Az 1912-ben meghozott véderőtörvényt már a háborús készülődés szellemében alkották meg: a haderő hadilétszámát 1,5 millió katonában szabták meg, amihez a Monarchia teljes területéről évi 159 500 újoncot kellett behívni. A hadkiegészítésben a területi elvet alkalmazták. Ennek értelmében az egy hadkiegészítési kerületből származó hadköteleseket meghatározott katonai alakulatokhoz vonultatták be.

A Monarchia területét 103 hadkiegészítési kerületre osztották, ebből 47 esett Magyarországra. A történelmi Bács-Bodrog vármegye területén a 6. újvidéki, a 23. zombori és a 86. szabadkai székhelyű hadkiegészítési kerület osztozott, ill. a vármegye területe a II. (szegedi) honvédkerülethez tartozott. Bács-Bodrog vármegye területéről származó legénységet legtömegesebben a következő katonai alakulatokba sorozták: – gyalogság: cs. és kir. 6. gyalogezred, cs. és kir. 23. gyalogezred, cs. és kir. 86. gyalogezred, cs. és kir. 26. tábori vadászászlóalj, m. kir. 6. honvéd gyalogezred, – lovasság: cs. és kir. 8. huszárezred, m. kir. 4. honvéd huszárezred. Az 1914–1918 között dúló Nagy Háborúba a Bács-Bodrog vármegyéből származó katonák a világháború valamennyi harcterét megjárták, ahol osztrák–magyar csapatok küzdöttek, és közülük több ezren életüket áldozták a Hazáért.

1. A „boldog békeidőkben” (1867–1914)

Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés szükségesé tette a birodalom haderejének reformját is, amelynek törvényi alapjait 1868-ban fektették le. A véderőről szóló 1868: XL. törvénycikk értelmében a védelmi kötelezettség általános volt, amit minden védképes állampolgárnak személyesen kellett teljesítenie. A törvény értelmében alapvetően két haderőnem létezett: a szárazföldi haderő és a haditengerészet. Az 1868: XLI. törvénycikk a honvédségre, az 1868: XLII. pedig a népfelkelésre vonatkozott.²

A szárazföldi haderő bevethetőségi, kiképzési és felszereltségi fokát tekintve három vonalra tagozódott. A birodalom egész területéről kiegészített, német vezényleti nyelvű *császári és királyi* – ún. közös – *Hadsereg* képezte az első vonalbeli haderőt.

A magyar (és horvát) vezényleti nyelvű, a Magyar Királyság területéről kiegészített *magyar királyi Honvédség*, valamint az osztrák örökös tartományokból kiegészített, német vezényleti nyelvű *cs. kir. Landwehr* képezte a második vonalbeli haderőt. A harmadik vonalat – 1886-tól – a csak háború esetén felállítandó *m. kir. Népfelkelés*, ill. osztrák megfelelője a *cs. kir. Landsturm* képezte.

A cs. és kir. Hadsereg alapvető feladata háború esetén a birodalom határainak és területének védelme, békeidőben pedig a belső rend fenntartása volt. A m. kir. Honvédség és a cs. kir. Landwehr feladata háború idején a közös hadsereg támogatása, békeidőben pedig a belső rend fenntartása volt.

A m. kir. Népfelkelés, ill. a cs. kir. Landsturm a fegyveres erő kiegészítő részét képezte – ezekbe tartoztak azok a hadkötelesek, akik sem a közös Hadsereg, sem pedig a honvédségek kötelékébe nem tartoztak, és akiket háború esetén a háborús veszteségek pótlására, ill. munkasalakulatok felállítására szántak.³

A birodalom legfelsőbb hadúra az uralkodó volt, aki a kapcsolatot a közös Hadügyminisztériummal a Katonai Irodán keresztül tartotta. A tényleges katonai vezetés a Vezérkar kezében volt. Megszervezték a m. kir. Honvédelmi Minisztériumot is, amelynek hatásköre a m. kir. Honvédség ügyeinek intézésére korlátozódott.⁴

A Monarchia szárazföldi haderejének fő fegyvernemei – a többi európai országéhoz hasonlóan – a gyalogság, a lovasság, a tüzérség és a műszaki csapatok voltak. Az 1912-ben meghozott véderőtörvényt már a háborús készülődés szellemében alkották meg: a haderő hadilétszámát 1,5 millió katonában szabták meg, amihez a Monarchia területéről évi 159 500 újonc behívását írták elő.⁵ Ez Magyarország esetében azt jelentette, hogy a közös hadseregbe 57 997, a honvédségbe pedig 17 500 újoncnak kellett bevonulnia.⁶

A hadkiegészítés területi elvű volt. Ez azt jelentette, hogy egy bizonyos hadkiegészítési kerületből származó hadköteleseket meghatározott katonai alakulatokhoz

sorozták és vonultatták be. A Monarchia területét 103 hadkiegészítési kerületre osztották, ebből 47 esett Magyarországra, 53 az osztrák tartományokra, 3 hadkiegészítési kerület pedig a haditengerészet újoncszükségeit volt hivatott kielégíteni. Közvetlenül az I. világháború kitörését megelőzően a hadkiegészítési kerületek száma átszervezéssel 112-re növekedett.⁷

A történelmi Bács-Bodrog vármegye területén a 6. újvidéki, a 23. zombori és a 86. szabadkai székhelyű hadkiegészítési kerület osztozott, ill. a vármegye területe a II. (szegedi) honvédkerülethez tartozott. Bács-Bodrog vármegye területéről származó legénységet tömegében a gyalogsági alakulatokba sorozták: a cs. és kir. 6. gyalogezredbe, a cs. és kir. 23. gyalogezredbe, a cs. és kir. 86. gyalogezredbe, valamint a m. kir. 6. honvéd gyalogezredbe (amelyet 1886-ban alapítottak).

Az 1762-ben alapított cs. és kir. 6. gyalogezred hadkiegészítési kerületéhez tartozott Újvidék sz. kir. város, valamint a hódsgái-, a palánkai-, az újvidéki-, a kúlai-, a titeli és a zsablyai járás települései.⁸

Az 1814-ben alapított cs. és kir. 23. gyalogezred hadkiegészítési kerületéhez tartozott Zombor sz. kir. város, Baja város, valamint a bajai-, az almási-, az apatini- és a zombori járás települései.⁹

Az 1883-ban alapított cs. és kir. 86. gyalogezred hadkiegészítési kerületéhez tartozott Szabadka sz. kir. város, Zenta és Magyarkanizsa városok, valamint a topolyai-, a zentai- és az óbecsei járás települései.¹⁰

Az 1886-ban alapított m. kir. 6. honvéd gyalogezred hadkiegészítési kerületéhez tartozott az egész Bács-Bodrog vármegye.¹¹ Már a részleges mozgósítás kihirdetésekor, 1914. július 25-én – amely érintette a szegedi honvédkerületet is – megalakult a szintén 6-os sorszámot viselő szabadkai népfelkelő gyalogezred.¹² A lovassági alakulatok közül a vármegye hadköteteleseit az 1696-ban alapított cs. és kir. 8. huszárezredbe, vagy az 1874-ben alapított m. kir. 4. honvéd huszárezredbe sorozták.¹³

A Bács-Bodrog vármegye területéről kiegészített gyalogsági ezredek alakulatainak állomáshelyei 1914-ben:

– cs. és kir. 6. gyalogezred:

ezredtörzs	Budapest
I. zászlóalj	Bileća (Bosznia-Hercegovina)
II. zászlóalj	Budapest
III. zászlóalj	Budapest
IV. zászlóalj	Újvidék

– cs. és kir. 23. gyalogezred:

ezredtörzs	Budapest
I. zászlóalj	Budapest
II. zászlóalj	Budapest
III. zászlóalj	Budapest
IV. zászlóalj	Zombor

– cs. és kir. 86. gyalogezred:

ezredtörzs	Szabadka
I. zászlóalj	Szabadka
II. zászlóalj	Budapest
III. zászlóalj	Višegrad (Bosznia-Hercegovina)
IV. zászlóalj	Szabadka

– m. kir. 6. honvéd gyalogezred:

ezredtörzs	Szabadka
I. zászlóalj	Szabadka
II. zászlóalj	Zombor
III. zászlóalj	Újvidék

A Bács-Bodrog vármegye területéről kiegészített lovassági ezredek alakulatainak állomáshelyei 1914-ben:

– cs. és kir. 8. huszárezred:

ezredparancsnokság	Kecskemét
I. osztályparancsnokság, 1–3. század	Kecskemét
II. osztályparancsnokság, 4–6. század	Cegléd
pótkeret	Szabadka

– m. kir. 4. honvéd huszárezred¹⁴:

ezredparancsnokság	Szabadka
I. osztályparancsnokság, 1–3. század és a pótszázad	Szabadka
II. osztályparancsnokság, 4–6. század	Kecskemét

Az I. világháború során az Osztrák–Magyar Monarchia hadszervezetében a hadosztályok képezték a hadra kelt sereg alapegységeit. Hadosztályt két azonos fegyvernemi dandárból alakítottak, amit egyéb fegyvernemekhez tartozó csapat-testekkel egészítettek ki. A hadosztályok voltak a legkisebb, önálló tevékenységre

képes seregtestek, ezért hadműveleti egységeknek is nevezték őket. Összetételük állandó volt, mozgásuk és harctéri bevetésük egységesen történt.

Bács-Bodrog vármegyéből kiegészített katonai alakulatok hadrendi besorolása hadosztályonként:

- a cs. és kir. 32. gyaloghadosztály parancsnoksága Budapesten székel, kötelékébe tartozott¹⁵:

Dandár	Ezred
cs. és kir. 63. gyalogdandár	cs. és kir. 23. gye., cs. és kir. 70. gye., cs. és kir. 38/IV. zászlóalj
cs. és kir. 64. gyalogdandár	cs. és kir. 6. gye., cs. és kir. 86. gye., cs. és kir. 68/I. zászlóalj
– lovasság	cs. és kir. 8. hu. százada

- a cs. és kir. 1. hegyi hadosztály parancsnoksága Szarajevóban székel, kötelékébe tartozott¹⁶:

Dandár	Ezred
cs. és kir. 7. hegyidandár (Višegrad)	cs. és kir. 5/II. zlj., cs. és kir. 25/IV. zlj., cs. és kir. 34/II. zlj., cs. és kir. 66/II. zlj., cs. és kir. 85/III. zlj., cs. és kir. 86/III. zlj.
cs. és kir. 8. hegyidandár (Foča)	cs. és kir. 24/IV. zlj., cs. és kir. 35/III. zlj., cs. és kir. 53/IV. zlj., cs. és kir. 58/IV. zlj.
cs. és kir. 9. hegyidandár (Szarajevó)	cs. és kir. 12/IV. zlj., cs. és kir. 49/III. zlj., cs. és kir. 74/III. zlj., cs. és kir. 84/IV. zlj.

M. kir. 40. (budapesti) honvéd gyaloghadosztályt az 1914. július 25-ei részleges mozgósításkor alakították meg. Kötelékébe tartoztak¹⁷:

Dandár	Ezred
m. kir. 79. (budapesti) gyalogdandár	m. kir. 29. honv. gye., m. kir. 30. honv. gye.
m. kir. 80. (pécsi) gyalogdandár	m. kir. 6. honv. gye., m. kir. 19. honv. gye.
– tüzérség	m. kir. 40. tüzérdandár
– lovasság	cs. és kir. 8. hu. ezred 5. és 6. százada

2. A Nagy Háborúban (1914–1918)

Az 1914–1918 között dúló Nagy Háborúba a Bács-Bodrog vármegyéből bevonult katonák a világháború valamennyi harcterét megjárták, ahol osztrák–magyar csapatok küzdöttek. A cs. és kir. 32. gyaloghadosztály 1914 július végén a részleges mozgósítás alkalmával a 2. osztrák–magyar hadsereg keretében a Száva folyó mentén – Szerbia ellen – vonult fel, és augusztus folyamán részt vett a Šabac körüli harcokban.

Az orosz mozgósítás gyorsabb üteme miatt az osztrák–magyar hadvezetés a 2. hadsereg seregeit – közöttük a 32. gyaloghadosztályt is – 1914 szeptemberének első napjaiban kénytelen volt Kelet-Galíciába vezényelni az ott kialakult hadihelyzet miatt.

A hadosztályhoz tartozó alakulatok 1915 januárjától 1917 júliusáig az orosz hadszíntéren küzdtek. A *cs. és kir. 32. hadosztályt* 1918 tavaszán az olasz hadszíntérre – Monte Asalone környékére – szállították át, és számukra 1918 őszén itt ért véget a Nagy Háború.

A *cs. és kir. 7. hegyidandár* a 6. osztrák–magyar hadsereg kötelékében vett részt a Bosznia területéről Szerbia ellen indított hadműveletekben. Olaszország hadbalépését követően 1915 júniusában a dandárt az Isonzó mentére vezényelték, és itt küzdötte végig a háborút

A *cs. és kir. 86/III. zászlóalj* Tolmin környékén, Selo községnél harcolva, 1915 és 1917 között részt vett az isonzói csatákban. A zászlóalj 1918 tavaszán visszatért – a szintén az olasz hadszíntérre vezényelt – „anyaezred” kötelékébe, és itt fejezte be a háborút.

A *m. kir. 40. honvéd gyaloghadosztályt* az osztrák–magyar 6. hadsereg kötelékében 1914 július végén a balkáni hadszíntérre, a boszniai Višegrad környékére irányították. A Szerbia elleni hadműveletekben vett részt: szeptember 9-e és október 31-e között Crni vrh és Kulište-magaslaton, november 15-én Valjevónál, november 23-a és december 6-a között pedig a Ljig-folyó mentén harcolt. A hadosztályt 1915 januárjában a keleti hadszíntérre vezényelték át. 1915 során Galíciában – Siankinál, Drohobicznál és Delawánál – harcolt, majd 1916 januárjától június végéig Rarancze-Toporutz körzetében. 1916 júliusától 1917 augusztus közepéig Bukovinában, Kirlibaba környékén küzdött. 1918 márciusában kivonták, és július végéig Horvátország területén látott el karhatalmi feladatokat. 1918 augusztusától a háború végéig az olasz hadszíntéren – Monte Asalonenál – vetették be.¹⁸

3. Bács-Bodrog vármegye emberveszteségei a Nagy Háborúban (1914–1918)

A Nagy Háború során a Monarchia – melynek 1910-ben 51 millió lakosa volt – összesen 9 millió katonát vonultatott be. A történelmi Magyarország területéről – amelynek 18 millió lakosa volt – 3,8 millió katona vonult háborúba. A Monarchia haderejéből összesen 1,5 millió katona halt meg, ebből 660 ezer származott Magyarországról.¹⁹

A levéltári kutatások mai állása szerint még nem tudni pontosan, hogy Bács-Bodrog vármegyéből hányan katona vett részt a Nagy Háborúban, de azt sem, hogy hányan vesztették életüket. Azonban részeredményeink már vannak! 1999-ben kezdődtek meg azok a kutatások, amelyek célja a Tisza-mente településeinek I. világháborús emberveszteségeinek feltárása volt.

Az elvégzett munka eredményeként 2001-ben jelent meg az első kötet, a mely Zenta város I. világháborús embervesztéseit vette számba. Ezt követte 2003-ban a második kötet, amely Magyarkanizsa, Martonos és Horgos Nagy Háborús embervesztéseit dolgozta fel.²⁰

A legfrissebb kiadvány 2010-ben jelent meg amely Óbecse, Péterréve és Bácsföldvár I. világháborús embervesztéseit regisztrálta. Az Adára és Moholra vonatkozó kézirat 2013-ban készült el.

A bácskai Tisza-menti települések embervesztései a Nagy Háborúban (1914–1918)²¹:

Település	Lakosság lélekszáma (1910) ²²	Nyilvántartásba vett elesett katonák (fő)	Háborús veszteség az összlakosság számában (%)
Martonos	6 311	165	2,61
Magyarkanizsa város	17 018	781*	4,58
Zenta város	29 666	1 017**	3,42
Ada	12 500	412	3,29
Mohol	10 254	264	2,57
Péterréve	10 049	218	2,16
Óbecse	19 372	389	2,00
Bácsföldvár	6 882	148	2,15
Összesen	112 052	3 394	3,02

Az elesett katonák elkészült, és kiadványokban megjelentetett adatai az elesettek személyes adatai – születési ideje, szülők neve – mellett információkat tartalmaznak az elesett felekezetével, foglalkozásával, családi állapotával, valamint katonai szolgálatával, a halálest körülményeivel és időpontjával kapcsolatosan is, feltüntetve az adatok forrását.

Az eddig feltárt adatok alapján megállapítható, hogy az embervesztés demográfiai, gazdasági következményeit a túlnyomóan mezőgazdasági termeléssel foglalkozó Tisza-mentén fokozta az, hogy az elesett katonák zöme 20–40 év közötti férfi volt, akinek hiánya jellemzően meghatározta a Bácskában élő közösség további sorsát, és hatása napjainkban – 100 évvel az események után – is érezhető.

Jegyzetek

¹ A szerző levéltáros (Történelmi Levéltár, Zenta)

² Molnár Tibor: *Az I. világháború zentai áldozatai*. Zenta, 2001. (a továbbiakban: Molnár 2001.)

³ Molnár 2001. 8.

⁴ Uo.

⁵ Molnár 2001. 8.

- ⁶ Balla Tibor: *A magyar királyi honvéd lovasság 1868–1914*. Budapest, 2000. 65. (a továbbiakban: Balla 2000.)
- ⁷ Molnár Tibor: *Óbecse, Péterréve és Bácsföldvár első világháborús (1914–1918) katonai áldozatai*. Zenta, 2010. 14. (a továbbiakban: Molnár 2010.)
- ⁸ Magyar közigazgatási törvények Grill-féle kiadása. Hadügy I. Budapest, 1911. 321., 383.
- ⁹ Uo. 321., 383.
- ¹⁰ Uo. 324., 383.
- ¹¹ Uo. 383.
- ¹² De Sgardelli Cesar (főszerk.): *A Délvidék hadtörténete*. Budapest, 1941. 39.
- ¹³ Balla 2000. 31.
- ¹⁴ Balla 2000. 163.
- ¹⁵ Szijj Jolán (főszerk.): *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs*. Budapest, 2000. 774. (a továbbiakban: Szijj 2000.)
- ¹⁶ Szijj 2000. 779.
- ¹⁷ Ravasz István: *Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban 1914–1945*. Budapest, 2000. 24. (a továbbiakban: Ravasz 2000.)
- ¹⁸ Ravasz 2000. 24.
- ¹⁹ Ravasz 2000. 242.
- ²⁰ Horgos nem tartozott Bács-Bodrog vármegyéhez, ezért adatait most nem vesszük figyelembe.
- ²¹ A közölt adatok megjelentek a következő kiadványokban: Molnár Tibor: *Az I. világháború zentai áldozatai*. Zenta, 2001.; Molnár Tibor: *Kanizsa község I. világháborús hősi halottai*. Tóthfalu, 2003.; Molnár Tibor: *Óbecse. Péterréve és Bácsföldvár első világháborús (1914–1918) katonai áldozatai*. Zenta, 2010. Az Adára és Moholra vonatkozó adatok kéziratban.
- ²² KSH: *A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941)*. Budapest, 1998.
- * Számba véve a magyarkanizsai hadikórházban elhunyt katonák is, akik nem mindannyian Magyarkanizsáról származtak.
- ** Számba véve a zentai hadikórházban elhunyt katonák is, akik nem mindannyian Zentáról származtak.

Tibor Molnár

Bács-Bodrog County soldiers in the Austro–Hungarian armed forces and in the Great War (1868–1918)

The Austro–Hungarian reconciliation of 1867 made the reform of the empire’s armed forces necessary, the legal foundations of which were established in 1868. According to law, mandatory armed service was general. The armed forces Act of 1912 was already born in the spirit of war preparations: the manpower of the armed forces was determined to be 1.5 million soldiers, for which on the entire territory of the Monarchy 159,500 men had to be drafted annually.

In the draft process the principal of territoriality was applied. The Monarchy’s territory was divided into 103 district, 47 of which were in Hungary. According to this the draftees from a specific district were attached to predetermined army units. The area of the historic Bács-Bodrog County included the 6th Újvidék, 23rd Zombor and the 86th Szabadka districts and the territory of the County belonged to the 2nd Szeged Army District.

During the Great War between 1914 and 1918, soldiers originating from Bács-Bodrog County were deployed to all the battlefields where Austro–Hungarian forces fought, and several thousand of them sacrificed their lives for the Homeland.

Baumhorn Lipót és Kovács Károly budapesti építészek munkássága a századfordulás Újvidéken

Újabb építéstörténeti eredmények¹

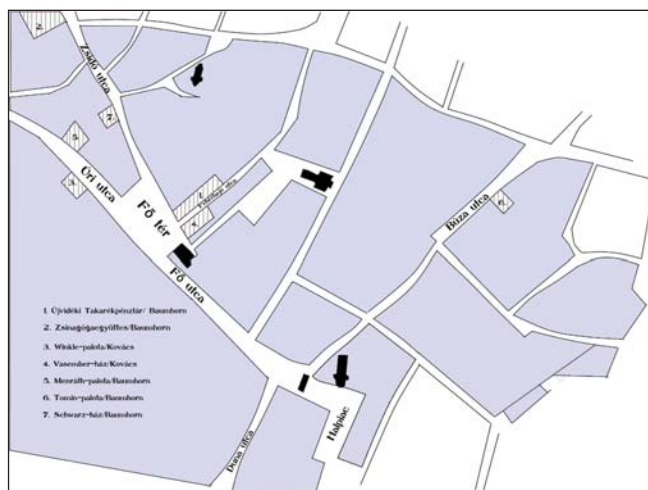
Oszkó Ágnes Ivett²

Absztrakt

Újvidék 20. század eleji építészetében fontos szerepet töltött be az épülő zsinagóga-komplexum tervezője: Baumhorn Lipót (1860–1932). A budapesti építész a zsinagógán kívül négy alkotást hagyott hátra a városban: egy banképületet a Fő téren, ennek közelében egy bútorkereskedő reprezentatív palotáját és egy kisvárosias, kétszintes lakóházat. Ezévi levéltári kutatásaim felfedték egy mára már elbontott Baumhorn-ház egyes, a helyi szakemberek által nyelvi okokból nem értelmezhető adatait is. Előadásom célja az egyébként zsinagógaépítészként ismert Baumhorn és közeli munkatársa – egyben a zsinagóga építőmestere –, Kovács Károly műveinek bemutatása. Fontosnak tartom, hogy ezen épületeket ne csak a századfordulás stílusok tükrében, hanem városi kontextusban is értelmezzük, kijelölve helyüket a városszövetben és a város társadalmában is. Tanulmányomban az építészettörténeti kordokumentumok mellett az építész és a zsidóság társadalmon belül elfoglalt helyének meghatározására is kísérletet teszek.

Újvidék 20. század eleji építészetében fontos szerepet töltött be az épülő zsinagóga-komplexum tervezője: Baumhorn Lipót (1860–1932). A budapesti, főként zsinagógaépítészként számon tartott tervező újvidéki munkáit 2011-ben megjelent tanulmányomban³ számba vettem ugyan, ám dolgozatom leíró jellegű volt, s főként

az ismert épületek formai jegyeire fókuszált. Az azóta megvalósult levéltári kutatás⁴ azonban nemcsak egy elbontottnak tartott Baumhorn-épület adatait tárta fel előttem, hanem ráirányította figyelmemet az építész és eddig *rejtve maradt* munkatársa, Kovács Károly kapcsolatára és a városi építkezésekben betöltött szerepükre is. Az újvidéki Baumhorn-épületek művezetőjéről⁵ a hazai szakirodalomban eddig kevés szó esett. Nevén és kézjegyén kívül még mindig nem sokat tudunk róla, az azonban bizonyos, hogy a közös munkákon kívül önálló alkotásai is születtek a délvidéki városban. A két építész újvidéki munkái az újdonság varázsa mellett azért is érdemelnek további figyelmet, mert a többnemzetiségű városban tudomásom szerint ők az egyedüli fővárosi építészek, akik nemcsak egy-egy épület erejéig alkottak itt; az általuk tervezett épületek pedig a város jelentős, kikerülhetetlen fókuszpontjain állnak (1. ábra). Érdekes kérdés még Baumhorn zsidósága, az országszerte elismert zsinagógatervező felekezeti hovatartozása, melynek a megrendelésekben betöltött szerepéről is szót kívánok ejteni.

1. ábra

(A szerző munkája a város Sauter-féle századfordulós térképe alapján.)

Tanulmányomban Baumhorn és Kovács épületei közül azokra koncentrálok, melyekkel kapcsolatban a forráskutatás új eredményre vezetett (időrendben: Újvidéki Takarékpénztár, zsinagóga-együttes, Winkle-palota, Vasember-ház, Schwarz Lipót lakóháza). A teljes műlista további két lakóháza – a Menrath-palota (Kralja Aleksandra u. 14., 1908 körül) és a városközponttól távolabb eső ún. Tomić-palota (Trandafil tér 12., 1909 körül?) – a levéltárból hiányzó dokumentáció és az építkezés évében megjelent, de mára felkutathatatlan hírlapszámok miatt nem képezi tárgyát jelen írásnak.

1. Újvidék építésze a századfordulón

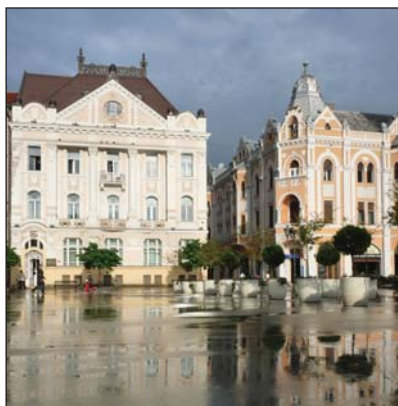
A 19. század második felének építészeti alkotásait – melyek Újvidéken az 1849. június 11–12-iki ágyútüzet követő újjáépítés során születtek⁶ – sokáig nem tartotta elég egyéni ízűnek és kvalitásosnak a kutatás ahhoz, hogy közelebbről megvizsgálja.⁷ (Az ezredforduló óta az érdeklődés homlokterébe került a korszak.) Az elutasítás nagyrészt a historizmus szellemének szólt, vagyis egy olyan építészeti gyakorlatnak, mely az elmúlt korok formakincsét szabad válogatásban alkalmazta az épületek külső és belső felületeinek tervezésekor. A főleg neoreneszánsz és neobarokk eszköztárral kialakított épületek egységes utcaképet alkotnak például a Duna utcában⁸, de városszerte találkozunk velük. Az 1850-es években egész sor olyan vendégtervezőről tudunk, akik a szerény régi házak helyére romantikus lakóházakat terveztek, a hatvanas évektől azonban nyomuk vész.⁹ A nagy historizáló megbízások az 1870-es években, a Monarchia megszületése után kezdődtek, mikor a főleg Budapestről és Bécsből érkező építészek mellett egy helyi építőmesterei gárda is kitanult (Czoczek József, Anton Tikmayer, Daka Popović, Martin és Sebastian Sotić, Linarik Vilmos stb.) A legjelentősebb birodalmi, városi és egyházi megbízásoknak a budapesti születésű Molnár György (1829–1899) tett eleget, aki le is telepedett a városban és majd fél évszázadon át itt dolgozott. (Nevéhez fűződik többek között a neoreneszánsz Városháza és a neogótikus Miasszonyunk Szent Neve római katolikus plébánia-templom is, mindkettő az egykori Fő téren.) Említésre méltó még Wagner Gyula (1851–1937) a mai Vajdasági Múzeum és Vajdasági Levéltár épületeinek tervezője; a cseh származású, feltehetőleg Bécsben született Franz Woruda (1857?–1940?) és a zentai Vladimir Nikolić (1857–1922).

Vladimir Mitrović építészettörténész a századforduló éveiben hét magyar, főként budapesti építész mutatott ki Újvidéken, akiknek a város a szecessziót köszönheti: Árkay Aladár (1868–1932), Baumhorn Lipót (1860–1932), Francsek Imre (1864–1920, Jódfürdő), Kovács Károly (?), Márkus Géza (1871–1913), Spiegel Frigyes (1866–1933, Márkussal együtt) és Pekló Béla (1867–1960).¹⁰ A szakirodalom a magyaros, népies szecesszió irányzatának elterjesztőiként illeti őket, ám formakincsük túlmutat a lechner-i vonulaton. Árkay Safarikova utca 7. sz. alatti lakóháza hullámvonalas nyíláskereteléseivel és párkányvonalával valóban közel áll a Lechner Ödön által alkalmazott (tégla)szalagos ornamentikához, s valamelyest ehhez köthető Kopeczky György (1864–1920) Kórházépülete is (Hajduk Veljkova u. 1. 1909). A Francsek Imre által tervezett Jódfürdő (Futoska u. 68. 1909–1910) és Spiegel Frigyes – Márkus Géza Adamovics-palotája (Mladenaca tér 4–6. 1911) viszont inkább az ún. *birodalmi szecesszió* körébe sorolható. A Moravánszky Ákos által propagált fogalom a Monarchia különböző területein egységesen megjelenő, a historizmusban gyökerező homlokzatformáló elemekre utal: így koszorúkra, szárnyas

géniuszokra, maszkokra és mitológiai elemekre.¹¹ Találóbbr talán a kései historizmus kifejezés, ami az 1910-es évek klasszicizáló tendenciáival párosulva egy dekoratív, mégis funkcionális irányt szabott az építőművészetnek. Ebbe az irányba sorolhatók Pekló Béla, Kovács Károly és Baumhorn tízes évek körüli művei is.

2. A főter Baumhorn és Kovács által tervezett épületei

Eltérő szellemben fogant Baumhorn Lipót két legkorábbi újvidéki munkája: a Fő téren álló Újvidéki Takarékpénztár (Trg. Slobode 7. 1904–1905; 1. kép) és az egykor a Fő térre vezető¹² Jevrejska utca 11. szám alatti hitközségi- és zsinagógaegyüttes (1906–1909). Mindkét épület dokumentációja lappang ill. hiányos. A fellelhető források (iratanyagok, tervmások, folyóiratok beszámolóí) alapján a banképület megelőzte a zsinagógatervezést, hiszen a Városi Archívumban (Arhiv grada Novog Sada) őrzött, Baumhorn kész terveire hivatkozó építési engedélykérelem 1904. február 17-én kelt.¹³ Az *Újvidéki Hírlap* 1904. március 20-iki száma már a takarékpénztár megkezdődött munkálatairól tudósít, s kiemeli, hogy az impozáns, modern berendezésű épületet Baumhorn Alpár Ignác instrukcióinak figyelembevételével tervezte. Kivitelezőnek Pekló Béla újvidéki építőmestert nevezik meg.¹⁴ Alpár nevének előkerülése alátámasztani látszik azt a korábbi feltevésemet, miszerint az épület homlokzat kialakítása megfelel a főleg Alpár műveiből levezethető *bankikonográfiának*, értve ez alatt a főhomlokzat két szintet átfogó háromnegyed-oszlop párját (2. kép). Ugyanezen év nyarának végén már befejezéséhez közeledhetett az építkezés, 1905. április 20-án pedig már az elkészült épületben nyílt meg a Takarékpénztár fiókja.¹⁵ A megbízás körülményeit vizsgálván az elérhető szakirodalom

1. kép: Az Újvidéki Takarékpénztár és a Vasember-ház
(A szerző fotója, 2013.)

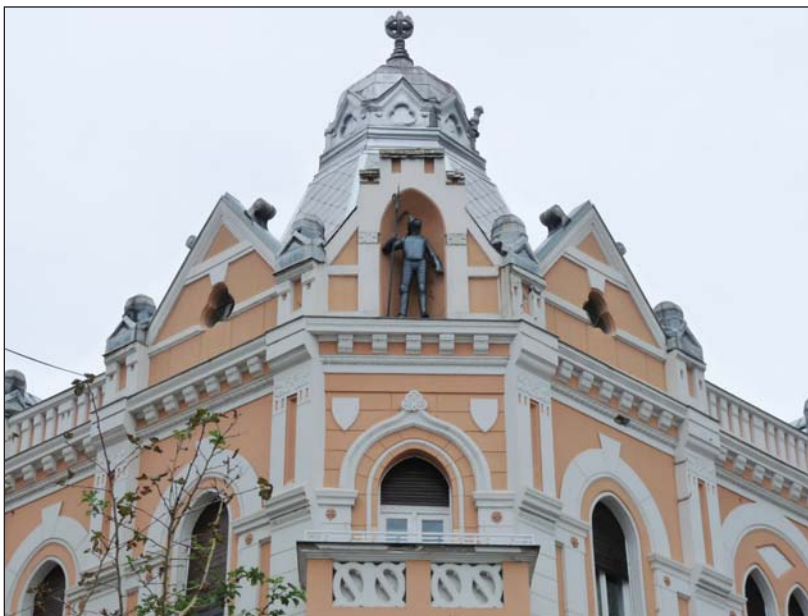

2. kép: Az Újvidéki Takarékpénztár homlokzatrészlete
(A szerző fotója, 2013.)

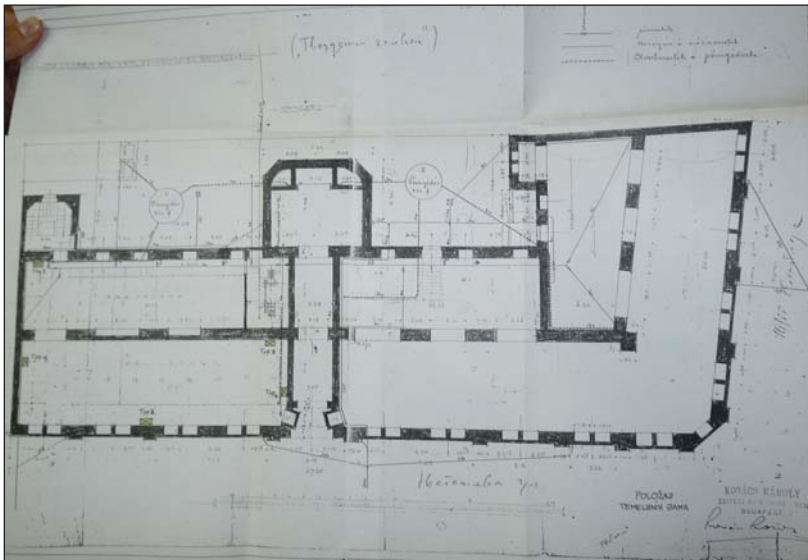
az akkori Katolikus Postatakarékpénztár megrendeléséről tudósít,¹⁶ az igazgatósági tagoknak az *Újvidéki Hírlapban* megjelent névsorát nézve viszont szembetűnik, hogy az újvidéki zsidó hitközség egyes tagjai is az intézet vezetősége között szerepelnek, nem beszélve a pár évvel később Kovács Károllyal dolgoztató Winkle Istvánról. (A megbízás pontosabb körülményei olyan szempontból érdekesek a kutatás számára, hogy kimutatható-e Újvidéken is a Szegeden pár évvel korábban megvalósult forgatókönyv¹⁷, miszerint a zsinagógamegbízásnak köszönhetően érkeztek volna Baumhornhoz a polgári megrendelések? A délvidéki városban ez nem bizonyított, sőt, elképzelhető a felcserélődött sorrend.) Az épület társadalmi visszhangja meglehetősen jó volt, a már említett hírlap¹⁸ egyenesen Újvidék legszébb épületéről beszél, mely monumentalitásával és impozáns mivoltával tökéletesen illeszkedik a neoreneszánsz városháza, a közeli Grand Hotel és a neogótikus templom nagyvárosias környezetébe.

A kései historizáló, ám bécsi szecessziós és Art Nouveau motívumokban is bővelkedő díszes bankpalota formai ellentétül szolgál az 1906-ban tervezett zsinagógakomplexum funkionalista megközelítésű épületegyüttesének. A kissé távolabbi hitközségi épületek helyett azonban vessünk egy pillantást a banképület és a katolikus templom között felépült ún. Vasember-házra (Njegoseva 2. 1908–1909, a századfordulón Andrássy utca; 3. kép), mely formaválasztása okán mindkét szomszédjával élénk párbeszédben áll.

Az 1980-as években még Pekló Béla művének tartott házról¹⁹ az újabb kutatás kiderítette, hogy terveit a század elején Újvidéken (is) dolgozó Kovács Károly készítette. Pekló közreműködése továbbra sem kizárt²⁰, ám a városi műemlékvédelmi intézetben található tervmásolat²¹ egyértelműen a Baumhorn munkatársaként Újvidékre érkezett Kovácstól származik (Sajátkezű aláírás és pecsét: Kovács Károly építész és építőmester Budapest; 4. kép). A fénymásolat az eredeti, a Római Katolikus Egyházközség számára tervezett, háromszintes épület pincealaprajzáról készült, évszám és egyéb engedélyszámok nem láthatóak. Az épület tervezése 1908-ra tehető²², elkészülte 1909-re. Földszintjére eredetileg is üzleteket szántak, emeletein pedig nagy lakások kerültek kialakításra. Nevét arról a vaspáncélos lovagszoborról kapta, mely még kétszintes elődjének sarkán állott, az új épületnek pedig lecsapott sarokoromzatában került elhelyezésre. A háromszintes, L-alaprajzú ház homlokzatalkialakítását a városi topográfia tisztán szecessziósként írja le, az alkalmazott formakincs azonban ennél árnyaltabb. A város főtere sarkában elhelyezkedő épület csúcsíves emeleti ablaknyílásaival, szinte szűrős tetőszinti oromfalaival, szögletes, geometrikus kialakításával és az osztásközökben elhelyezett leveles-indás mezőkkel a historizmus és századforduló sajátos keverékét adja. Neogótikus formái az 1893-ban felépült plébániatemplom csúcsíves formáira rímelnek, míg nyíláskiosztása, saroktornya, címerpajzsai, aprólékos vakolatornamentikája az utcaszomszéd banképület hasonló

3. kép: A Vasember-ház oromzata
(A szerző fotója, 2013.)

4. kép: A Vasember-ház tervanyagának fénymásolata
(A Városi Műemlékvédelmi Intézet – Zavod za zastitu spomenika kulture grada Novog Sada – szíves engedélyével. 2013.)

elemeinek pendant-jai. Tervezője igyekezett tehát megfelelni a köztér sarkán álló telek elrendezéséből adódó speciális építészeti feladatnak. Kovács a szomszédos *stílusok* szintézisét választotta úgy, hogy a századfordulós palotatömeg formai megkomponálásához szemezgetett mind a középkorias, mind a szecessziós motívumokból. Ugyanez mondható el a kapubejárójáról is, melynek csúcsíves záródású vakárkádjai felett sormintaszerűen fonódik össze a számárhátíves vakolatarhitektúra, a lépcsőház felülvilágítóit pedig geometrikus mintájú ólomüvegablakok töltik ki.

Baumhorn kutatójaként nem állhatom meg megjegyezni, hogy az alkalmazott formakincs egyes motívumai zavarbaejtően *baumhorniak*, így főként a saroktorony (a Szeged-Csongrádi Takarékpénztárhoz hasonló) és az utcai homlokzat négy-szögletes mezőit kitöltő levélcsokrok valamint csavarodó indák. Ezek megjelenése Baumhorn életművén belül a századforduló első éveire tehető, amikor ezek a motívumok Szeged és Temesvár világi funkciójú épületeinek homlokzat kialakítását meghatározták.²³

3. A Winkle-palota, a zsinagógaegyüttes és a két építész kapcsolata

A közigazgatási, egyházi és pénzügyi csomópontnak számító egykori főter három nagyobb utca torkolatánál terül el. Egy 1885-ös térkép szerint délkeletről a Fő utca (ma Zmaj Jovina) vezetett a térre, ennek folytatása északnyugat felé az Uri utca (a századfordulón Kossuth Lajos utca, a két háború között Narodnih Heroja, ma Kralja Aleksandra), majd a tértől észak felé a Zsidó utca vezetett a külváros felé. Ez a századfordulón Rákóczi utca, a két háború között Jugosavske Narodne Armije, ma az utca keleti házsorának teljes lebontásával Trg. Pozorišni/Színház tér. (Ennek az utcának a folytatása a mai Jevrejska/Zsidó utca.) A Fő utca épületei 1850–1900 között épült (vagy átalakított) két-háromszintes lakó- és üzletházak, építészeti nyelvük a Monarchia egészéhez hasonlóan általában neoreneszánsz és neobarokk. Az Uri és Zsidó utcák egy része szintén az újjáépítés utáni évtizedekből való, azonban a századforduló is képviselteti magát – méghozzá Baumhorn és Kovács épületeivel.

Az egykori Uri utca két meghatározó épülete az egymással szemben elhelyezkedő Winkle-palota (Kralja Aleksandra 5. 1906–1907, Kovács Károly) és a Menráth-palota (Kralja Aleksandra 14. 1908–09, Baumhorn Lipót). Utóbbi tervezője nem kétséges, dokumentációja lappang, a bútorkereskedő Menráth-család révén viszont története feldolgozott.²⁴ Az épületmegbízás körülményeit homály fedi, a híradások szerint viszont a német származású, köztisztviselőként álló Menráth József a városban ekkor már (el)ismert Baumhorntól rendeli meg nagyszabású palotája terveit. A két telek egyesítésével létrehozott területre Újvidék egyik legmozgalmasabb homlokzatú háza került, melynek építészeti nyelve a bécsi szecesszióhoz kapcsolható. Felépültekor már állt vele szemben Winkle István statikusabb megformálása, ámde

dekoratív háromszintes palotája (5. kép), melynek használatba vételére még 1907 őszen sor került.²⁵ A palotahomlokzat ornamentikus mezői és az ablakközökben elhelyezett koszorús női fejek olyannyira Baumhorn kézjegyének számítanak (utóbbiak megegyeznek a Szeged-Csongrádi Takarékpénztár székházépületének illeten homlokzatrészletével, ahogyan az erkélykorlátok vasrácsai is azonosak), hogy számomra kérdéses volt az épület szerzősége (6. és 7. kép – a Winkle- és Menráth-paloták homlokzatrészlete). A levéltári kutatás azonban felszínre hozta az I. emeleti

5. kép: A Winkle-udvar homlokzatrészlete
(A szerző fotója, 2013.)

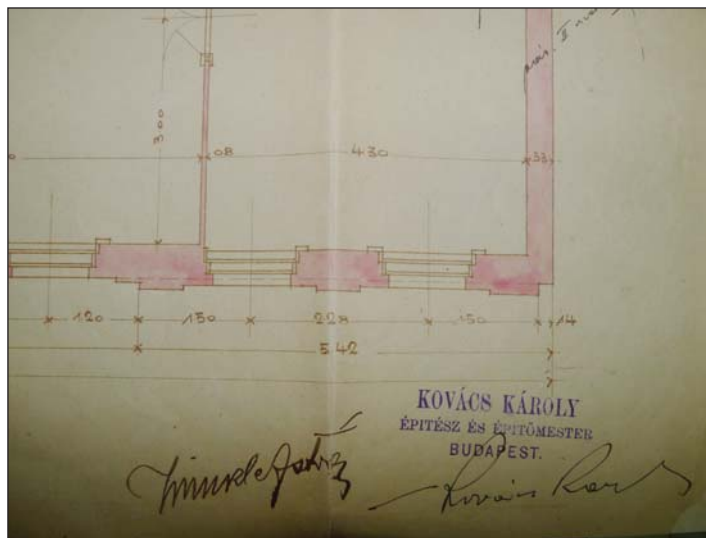
6. kép: Koszorús maszk
a Winkle-udvar homlokzatáról
(A szerző fotója, 2013.)

7. kép: A Menráth-palota homlokzatrészlete
(A szerző fotója, 2013.)

alaprajz tervét, melyen Kovács Károly pecsétje és aláírása szerepel (dátum nélkül; 8. kép).²⁶ A két Kovács-házat – a Winklé-t és a Vasembert – összeköti egy részlet: mindkettő nyílásközeiben a második emeleti ablakok középvonaláig tartó, vakolatcsíkozású osztópilaszter fut fel. Ez az elem Kovács sajátjának tűnik, mely a kései historizáló-bécsies átvett ornamentális minták mellett megőriz valamennyit a klasszikus 19. századi formakincsből.

A két építész – Baumhorn és Kovács – kapcsolatának időtartama egyelőre nem pontosan ismert, az első említés 1902-ből való²⁷, az utolsó, eddig ismert Kovács által szignált Baumhorn-pecsétes terv pedig a Budapest, Csata és Gömb utcák sarkán álló iskolaépületé volt 1910-ből.²⁸ Munkakapcsolatuk jellegére abból következtethetünk, hogy Kovács Károly pecsétje Újvidéken két lakóház tervein szerepel – a Vasemberházén és a közeli Winkle-palotáén²⁹ –, míg többségben vannak az olyan tervlapok, melyeket a Baumhorn-iroda képviselőjében szignált. Ez utóbbiak közé tartozik a zsinagóga-együttes, a Csata utca iskola és Schwarz Lipót háza. Feltehetően Baumhorn képviselőjében járt el egyes építkezéseknél, így a Budapesttől távol eső Újvidéken is. Itt elsőként a zsinagóga tervlapján szerepel a neve, Baumhorn aláírása mellett (9. kép). A zsinagógatervező neve mellett saját kezű írással 1906. januári dátum szerepel, míg a terv városi felülbélyegzése 1906. május 21-én történt. Elképzelhető, hogy az építkezésre készen álló hitközséghez Kovács Károly hozta el a terveket, s ő intézkedett az építkezésben.³⁰ A kivitelezéssel Lábás Gyula szabadkai cégét bízták meg, aki késéssel ugyan, de elvégezte a munkát. Kovács Károly nevével kapcsolatban így felmerül a művezetés lehetősége, mely tételesen szerepel az építkezés költségvetésében.³¹ Ennek alapján a művezetői poszt tűnik testhezállónak, ami megmagyarázná a Baumhorn-iroda pecsétje mellett szereplő aláírást. Feltételezhetjük ezt abból kifolyólag is, mert a századforduló környékén több olyan építkezés ismert³², melynek tervezője maga a kivitelező építőmester, aki nyilván a művezetést is maga végezte. Nagyszabású munkák esetében viszont – amilyenek a Baumhorn-épületek is – logikusnak tűnik a budapesti építész képviselőjében eljáró művezető helyi ellenőrző tevékenysége. Az ebből a célból Újvidéken tartózkodó Kovács Károly így nagyobb eséllyel kapta meg a Winkle-palota és a Vasember-ház tervezési feladatát, mintha az ország távoli fővárosából kellett volna megbízni valakit. A Winkle-palota megbízása közvetlenül a zsinagógaterv megérkezése után történhetett, amelyről Winkle István, az Újvidéki Takarékpénztár igazgatósági tagja értesülhetett az intézménytől felvett hitközségi kölcsön apropóján. (Az ismert Winkle-terv illetékbélyegének felülbélyegzése olyannyira elmosódott, hogy a dátum az 1906-os évszámon kívül nem olvasható le.) Az 1909 szeptemberéig lefutott hitközségi építkezések alatt kapta Kovács a katolikus plébánia megbízását a Vasember-házra, melynek tervezése 1908-ra tehető. Az utolsó újvidéki megbízás – Schwarz Lipót háza 1910-ből – előtt még két Baumhorn-épület művezetése jöhetett szóba: A Menráth-palotáé 1908–1909-ben és a Tomin-palotáé 1909-ben. Ezekről azonban nem áll rendelkezésünkre információ.

8. kép: A Winkle-udvar tervrészlete

(A szerző fotója, 2013. Az Újvidék Város Levéltára, Technikai Osztály Archívuma – Istorijiski Arhiv grada Novog Sada, Tehnicki Arhiv – szíves engedélyével.)

9. kép: Az újvidéki zsinagóga szkennelt tervlapja

(A Városi Műemlékvédelmi Intézet – Zavod za zastitu spomenika kulture grada Novog Sada – szíves engedélyével.)

4. Schwarz Lipót kereskedő elveszettnek hitt háza

Az Újvidék város építészetét feldolgozó tanulmányok egyike adta hírül, hogy Baumhorn Lipót egy ismeretlen, mára elbontott épületet is hátrahagyott a városban: Schwarz Lipót házát a Jevrejska u. 13-ban.³³ Ennek a megállapításnak egy tervlap adott alapot, mely a város Technikai Archívumában található, jelenleg egy válogatott anyagban (10. kép).³⁴ A válogatást végző művészettörténész igyekezett térben elhelyezni az épületet, a történelem viharaiban azonban legkevesebb háromszor átnevezett utcák ezt megnehezítették. A Schwarz Lipót építkezéséhez készült, címmejelölés nélküli pince- és földszintalaprajzokon Baumhorn Lipót pecsétje mellett a kivitelért felelős Berczeller Lipót aláírása látható; a pincéén Kovács Károlyéval kiegészülve. (A két tervlapot egymástól elválasztva, két külön dokumentum-sorban találtam.) Dátum Baumhorn pecsétjén: 1910. június 12. A pincealaprajz mellett egy véghatározat is csatolásra került (426/911-es számmal), mely a városi tanács 1911. január 13-iki ülésének döntését tartalmazza. A határozat apropóját a II. Rákóczi Ferenc utca 13. számú ház leszakadt pinceboltozata adta, melynek kijavítására a tanács kötelezte az építető Schwarz Lipótot. (Véleményük szerint a leszakadást a silány építőanyag és a tervektől való eltérő kivitel okozta, a kijavításhoz ezért előírták első osztályú téglá használatát szigorúan a terveknek megfelelően.) A három dokumentumból nagyjából összeáll az építéstörténet: az 1910 júniusában Schwarz Lipót számára Baumhorn által elkészített tervek a megbízás kezdetét jelzik (legalábbis az építési engedélykérelmet), a terv külső felén a 12498/1910-es pecsét az engedélyszám, melyet a városi tanács a tárgyalási pecsét alapján 1910. június 18-án adott ki; az 1911. januári határozat – a csatolt és Kovács Károly által is aláírt pincealaprajzzal a kivitel során felmerült problémát jelzik. A két terv eltérő őrzési helye és az aláírások különbözősége arra engednek következtetni, hogy Kovács itt is művezetőként lépett fel, s azért szignálta csak a pince tervét, mert a leszakadást követő beadványhoz ezt csatolni kellett.

Még nem kaptunk azonban választ az épület helyére. A szakirodalomban megjelölt Jevrejska utca 13. egy feltételezett telek volt, mely a zsinagóga tőszomszédságában áll. A 13-as szám a Rákóczi 13. miatt merült fel, az utca pedig a névváltozások miatt. A két világháború között ugyanis Jugoszlavske Narodna Armije volt a Rákóczi- és Zsidó utcák összevont neve, a dokumentációt kezelő kutató pedig rövidítve „JNA 11?”-lél látta el a dokumentumkülsőt.

A város archív képeslapjait lapozgatva feltűnt, hogy a Rákóczi utca első szakasza a Fő tér közvetlen közelében található, melynek keleti házsorát a Nemzeti Színház építésekor (1981) elbontották. A nyugati oldal azonban érintetlen maradt. Az utcát járva betévedtem egy házba, melynek kapubejárója késő-historizáló, valahogyan ismerős motívumokkal – tárcsás csüngők, tojásléc, címerpajzs – van díszítve (11. kép). A külső homlokzat elsőre kissé jellegtelennek tűnt, inkább premodernnek, mint

10. kép: A Schwarz-ház földszinti alaprajza
(A szerző fotója, 2013. Az Újvidék Város Levéltára, Technikai Osztály Archívuma
– Istorijiski Arhiv grada Novog Sada, Tehnicki Arhiv – szíves engedélyével.)

11. kép: A Schwarz-ház kapubejárójának fala
(A szerző fotója, 2013.)

századfordulónak. A tervdokumentációt és a városi térképeket tanulmányozva azonban megbizonyosodtam a felől, hogy a keresett házat nem bontották el, s nem is a Jevrejska utcában áll, hanem mai címén a Pozorišni tér 7. szám alatt (12. kép; magyarul Színház tér). Egyből értelmet nyertek a Takarékpénztárról, a Vasemberházról, a temesvári leányiskoláról és Lloyd-palotáról (1909–12) továbbá Baumhorn szegedi lakóházairól³⁵ ismert üres, csüngőktől körülvett címerpajzsok! Az északi irányból hegyesszögben záródó telekre tervezett lakóház-alaprajz megfelel mind a házformának, mind a korabeli és mostani térképszelvényeken ábrázolt telekkiosztásnak. A pinceterven ábrázolt hat boltszakaszos, egybenyíló borpince kirajzolja előttünk a kereskedő Schwarz Lipót személyét, akinek üzlete a földszinti bolthelyiségek valamelyikében kapott helyet, lakása pedig – feltehetően – a háromszintes ház első emeletén. A zsidó hitközség megbecsült, jómódú tagja már a századfordulót megelőzően a Chevra Kadisa (szentegylet) választmányi tagja volt (1891–1897-ig), részt vett a zsinagógaépítkezést megelőző pénzügyi intézkedésekben valamint 1910–1912 között hitközségi képviselőtestületi taggá választották.³⁶ 1904-ben az Ártézi Gyógyfürdő Részvénytársaság alapító tagjai között találjuk (Winkle István sörgyáros, Czeipek József Takarékpénztári igazgató és dr. Kohn – később Kubinyi – Károly hitközségi elnök társaságában).³⁷ Hasonlóképpen a hitközségi elöljáróság tagja volt a város sokat foglalkoztatott építőmestere is, Berczeller Lipót, aki Schwarz házának kivitelezését végezte.³⁸ Olybá tűnik tehát, hogy Schwarz Lipót elég jómódú és elég köztisztelőben álló is volt ahhoz, hogy a városközpontban építkezzen, s ahhoz is, hogy a fővárosi, Újvidéken ismert és elismert Baumhorn Lipóttal terveztesse házat.

12. kép: A Schwarz-ház homlokzata
(A szerző fotója, 2013.)

A városi építészeti topográfia formavilága alapján az 1920/30-as évekre datálta az egyszerűnek mondható háromszintes házat. Az utcai homlokzat visszafogott, nyílásritmusa 1+1+2+1+1, kapubejárója a középtengelyben nyílik. A földszinti hat kirakatablak/ajtó felett az emelet a középső négy nyílást magában foglaló rizalitként előreugrik. A középtengelyben 2-2 zárterkély kapott helyett, melyek sarkai az első emeleten háromszögben lemetstettek, a másodikon pedig geometrikus hajlású vas-korláttal vannak ellátva. A nyílásközöket a párkányszintig futó, vakolatnégyzetekkel kitöltött pilaszterek tagolják, az ablakok parapetjei négyszögletű faltükrökkel díszítettek. (A homlokzat egészét nézve valószínűleg későbbi átalakításokkal is számolnunk kell.) Szót érdemel még a már említett, gazdagon dekorált kapubejáró, melynek jobb oldalán nyílik a főlépcsőház. A síkmennyezetes, kettéosztott bejáró oldalfalai négyzetes mintájú lizénákkal tagoltak, közeikben a bástyaszerű koronákkal lezárt szögletes címerekkel és csüngőkkel.

Az alkalmazott formakincs közel áll Szeged 1910–1912 között felépült Baumhorn-házainak motívumválasztásához, kezdve a sarkokban lemetstett ablaknyílásokkal a kapubejáró négyzetes lizénáin át a csüngős címerpajzsokig (Szeged, Wagnerbérpalota, Fekete Sas u. 28. – a kapubejárók kialakítása majdnem teljesen megegyezik). Baumhorn 1910 körüli egyszerűsödő, geometrizálódó formái ezek, melyek őrzik és egyben módosítják a historizáló alapmotívumokat, melyeket a tervező a funkcionalitás jegyében alkalmaz.

5. Összegzés

Újvidék építészete rendkívül sokszínű, főleg ha tekintetbe vesszük nemcsak a 19. századi újjáépítés és a századforduló éveit, de a két világháború közötti és a II. világháború utáni időszakot is. A dolgozatban tárgyalt városközpont idővel elvesztette ebbéli funkcióját, még ha a városház, a bankok és a templom nem is mozdultak el helyükről. A város szíve mégis ez maradt, az egykori Fő tér – ma Trg. Slobode – és környéke, ami őrzi a fellendülő gazdasági- és polgári élet dualizmus-kori nyomait. Ebben a fellendülésben az 1848/49-es forradalom- és szabadságharc után egyre jelentősebb szerepet töltött be mind a város németsége, mind a város magyarsága és zsidósága. Ez vezethetett odáig, hogy az izraelita hitközség rendkívül impozáns épületgyűttest emeltetett a korszak legmegbecsültebb zsinagógatervezőjével, Baumhorn Lipóttal. No nem a város szívében, hanem attól kissé távolabb. Az építész és szecesszióval kevert kései historizáló palettája megfelelt nemcsak az asszimilálódott, elért társadalmi helyzetére büszke hitközségi tagok elvárásainak, hanem a város központi pénzintézetének és a németség köréből kikerülő gyáros- és kereskedőrétegnek is. Az építész meghosszabbított kezeként a városba érkező Kovács Károly megbízásai sem vártak magukra sokat. Kovács összességében két önálló palotát tervezett újvidékre (Winkle-palota, Vasember-ház) és biztosan további két

épület művezetését végezte. Baumhorn Lipót munkái a „megtalált” Schwarz-házzal együtt ötre emelkedtek a városban: Újvidéki Takarékpénztár, zsinagógakomplexum, Menráth-palota, Tomin-palota és Schwarz-ház.

Ha összevetjük a két építész alkotásait a városban ezidőtájt dolgozó budapesti építészek munkáival, szembetűnik, hogy Árkay Aladár magyaros, szalagos ornamentikával kidolgozott lakóháza tulajdonképpen egyedül áll a stílusválasztással, még akkor is, ha a Délvidék más városaiban, így Szabadkán és Zentán, de még Szegeden is erőteljesebben virágzott a magyaros szecesszió. A Spiegel – Márkus tervezőpáros nagyvárosias palotája 1911-ben már túlmutat a századfordulón, mind a funkcionális alaprajzzal, mint az épület léptékével. A századfordulón egyrészt úttörőek voltak Baumhorn és Kovács hullámvonalas, ornamentikus alkotásai, másrészt elég konzervatívak is ahhoz, hogy helyet kapjanak a városközpontban. Illeszkedtek ide a megőrzött historizáló részletformák miatt, ugyanakkor nem lépték túl a környező lakóházak kisvárosias léptékét. Az általuk képviselt építészeti formavilág pedig máig a város büszkesége.

Jegyzetek

- ¹ Kutatásaimat a Campus Hungary ösztöndíj keretében végeztem.
- ² A szerző művészettörténész, a Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ munkatársa, PhD-hallgató (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Művészettörténet-tudományi Doktori Iskola).
- ³ Deákné Oszkó Ágnes: *Baumhorn Lipót újvidéki épületei – egy szerzteágazó életmű keresztmetszete*. In: „És az oszlopok tetején liliomok formáltattak vala”. Tanulmányok Bibó István 70. születésnapjára. Budapest, 2011. 245–250.
- ⁴ A kutatás a Campus Hungary ösztöndíjbizottság háromhetes tanulmányútja keretében valósult meg 2013. október–novembere során. A helyszínen nyújtott segítségükért köszönettel tartozom Ózer Ágnes történésznek, Katarina Maximov és Vladimir Mitrović művészettörténészeknek, Aleksandar Bede és Visnja Svrđlan építészeknek, Klein Rudolfnak és Dubravka Đukanovićnak, az Újvidéki Egyetem professzorainak, Nebojsa Ili Milosnak, a Város Technikai Arhívuma dolgozójának valamint a Vajdasági Levéltár, a Városi Levéltár és a Matica Srpska Könyvtára segítőkész munkatársainak.
- ⁵ Két alkotás levéltári adatainak hiányában – a tervek mind a helyi szakemberek egybehangzó állítása, mind saját tapasztalataim alapján nem találhatóak, elvesztek – csak feltételezhetjük, hogy a Trandafil tér 12. és a Kralja Aleksandra utca 14. számú házak művezetője is Kovács lehetett, bár erre nincs bizonyíték. A többi épület esetében azonban Kovács képviselői/felügyelői szerepe adott.
- ⁶ Ózer Ágnes: *Élet és történelem*. Újvidék, 2002. 9. A rombolás után a város 2812 házából csak 808 maradt épen.
- ⁷ Jovanović, Slobodan: *Architecture of Novi Sad*. DaNS (Društvo arhitekata Novog Sada) vol. 30. Novi sad, 2000.17.
- ⁸ A historizáló házak részben tudományos alapokon – levéltári és egyéb dokumentumokon – nyugvó feldolgozására és bemutatására jó példa a Városi Múzeum (Muzej grada Novog Sada) Dunavska 29. sz. alatti kiállítóhelyiségének 2013-as őszi időszaki kiállítása,
- ⁹ Mitrović, Vladimir: *The builders of Novi Sad*. DaNS (Društvo arhitekata Novog Sada) vol. 30. Novi Sad, 2000. 21. (a továbbiakban: Mitrović 2000.)
- ¹⁰ Mitrović, Vladimir: *Arhitektura XX veka u Vojvodini*. Novi Sad, 2010. 85–101.
- ¹¹ Moravánszky Ákos: *Versengő látomások. Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák–Magyar Monarchia építészetében 1867–1918*. Budapest, 1998. 106.

- ¹² Az 1930-as években egy körüttal kettészelték a Fő térre vezető két utcát, az Uri és Zsidó utcákat. Jelenleg a Jevrejska/Zsidó utca a bulváruton túlról indul.
- ¹³ Dokumentumszám: F.1. 13944/1904. Építési engedélyszám 5806/kg. 1904. A Baumhorn-tervek hiányoznak. Az Újvidék Város Levéltára, Technikai Osztály Archívumában (Istorijski Arhiv grada Novog Sada, Tehnicki Arhiv) fennmaradt dokumentáció (PK 31 Njegoseva 1. mappában) – melyből az 1904-es tervezés kompletten hiányzik – őriz egy 1903. december 7-én kelt kérvényt, melyben az Újvidéki Takarékpénztár ideiglenes átalakításra kér engedélyt. Az átalakított épületre kikötik, hogy csak új főépületük felépültéig használják. (A beadvány száma 187/1903). A városi tanács által megadott építési engedély száma 25060/1903., kelt december 15-én. A csatolt kis tervlap aláírói Vulkó Sándor városi mérnök, Pekló Béla, Pekló Jakab kivitelező, a Takarékpénztár részéről Balassa vezérigazgató és Herger Ágoston.
- ¹⁴ Újvidéki Hírlap, XIII. évf. (1904. március 20.) 23. sz. 1.; A Vállalkozók és Iparosok Lapja közleménye, XXV. évf. (1904) 17. sz. 6.
- ¹⁵ Újvidéki Hírlap, XIII. évf. (1904. augusztus 28.) 69. sz. 2., XIV. évf. (1905. április 23.) 33. sz. 2.
- ¹⁶ Stančić, Donka (szerk.): *Umetnička topografija Novog Sada*. Kézirat. Novi Sad, 2012., Trg. Slobode 7. A kötet várható megjelenése 2013. február, a Matica Srpska gondozásában. Az oldalszám megadásától a kézirat elektronikus, ill. papíralapú megjelenéseinek különbözősége miatt itt is és a továbbiakban is eltekintek, az adott épületek pontos címük alapján visszakereshetőek.
- ¹⁷ A szegedi épülecsopotról és társadalmi beágyazottságukról lásd 2013-ban megjelent tanulmányomat: Oszkó Ágnes Ivett: *Baumhorn Lipót és megbízói. A zsidó asszimiláció építészeti megnyilvánulásai a századfordulás Szegeden*. In: Als ich can. Tanulmányok Urbach Zsuzsa 80. születésnapjára. Budapest, 2013. 34–45.
- ¹⁸ A hírlap dicséző szavai talán az izraelita hitközségi tag főszerkesztő, dr. Nemes Sándor elfoglaltságának is köszönhetőek.
- ¹⁹ Duranci, Bela: *A vajdasági építészeti szecesszió. Újvidék*, 1983. 67.
- ²⁰ Mitrović 2000. 27.
- ²¹ Városi Műemlékvédelmi Intézet (Zavod za zastitu spomenika kulture grada Novog Sada), Njegoseva 2. Vasember-ház mappája. Az épületre vonatkozó adatok további gyűjteménye: *Umetnička topografija Novog Sada*, Njegoseva 2.
- ²² A városi topográfia vonatkozó része megadja az Újvidék Város Levéltára, Technikai Osztály Archívuma 246.20395/1908-as dokumentumát, a tartalom kifejtése nélkül. A dokumentumot a levéltár nem tudta rendelkezésemre bocsátani.
- ²³ Temesvár, Állami Felsőbb Leányiskola (Timisoara [RO] Bd. Constantin Diaconovici Loga 45. 1901–1903), Szeged, Hitközségi székház (Gutenberg u. 20. 1901–1903)
- ²⁴ Ózer Ágnes: *Volt egyszer egy Újvidék*. Újvidék, 2012. 51–52., *Háztörténetek: Német sorsok a Duna mentén. A Donauschwäbisches Zentralmuseum, Ulm vendégkiállítása: 2002. október 25–2003. február 25*. Budapest, 2002. 141–161.; Ózer Ágnes: *Jedna novosadska priča/Eine neusatzer Geschichte*. Novi Sad, 2008.
- ²⁵ Újvidék, XXXII. évf. (1907. szeptember 22.) 76. sz. 4., XXXII. évf. (1907. október 4.) 88. sz. 4.
- ²⁶ Az Újvidék Város Levéltára, Technikai Osztály Archívumában Donka Stančić féltrevert anyagaiban leltem rá a tervlapra, melynek külsején piros 17-es szám szerepel. A dokumentumon két engedélyszám szerepel: 11987/1906 és 13182/1906, az illetékbélyeg pecsétjének dátuma 1906. július 11. Aláírók Winkle István és Kovács Károly.
- ²⁷ Fiume 1902-es zsinagógájának ügyiratai között a statikai számításokat Kovács szignálta (1902. 11. 06.), Baumhorn pecsétje alatt. Forrás: Drzavni Arhiv u Rijeci. JU-51 100/1902. dokumentumszám.
- ²⁸ Budapest, Csata u. 20.; Budapest Főváros Levéltára 27464-65 hrsz. tervtári kutató dokumentumai. Rerrich Béla 1909-ben elfogadott tervei helyett Baumhorn változatát kiviteleztek, s az épület tervezőjeként is őt nevezi meg az előcsarnokban elhelyezett márványtábla.
- ²⁹ Makó zsinagógájának tervein is az ő pecsétje szerepel. Forrás: Makó, József Attila Múzeum Történeti Dokumentációs Gyűjtemény 94.49.1-3.
- ³⁰ A zsinagógaépítkezés krónikája: 1904. február 10-én a hitközség közgyűlése az 1826-ban épült templom kibővítésével foglalkozik, amikor felhangzik az új templom építésének gondolata. A költségek összegyűjtése után a hitközség tagjaira bízták a döntést, akik 40 000 korona adományt ajánlottak fel az építés költségeire. (Az Újvidéki Hírlap 1904. március 17-iki számában (XIII. évf. 22. sz. 2.) tételesen felsorolja az adományozókat és hozzájárulásuk mértékét.) A kiválasztott 30 000 koronás telek mellett lévő ún. Löbl-ingaltant is

megvették 28 000 koronáért (talán még 1904-ben). Terv szerint az építkezést 1905 augusztusában kezdték volna meg (kimondva 1905. április 6.), de az épületegyüttes terveinek benyújtásához a megbízott Baumhorn 1905 decemberében egy hónap haladékot kért. 1906. április 12-én az építőbizottság betereszti a beérkezett kiviteli pályázatokat, és Baumhorn beleegyezésével egyöntetűen Lásbas Gyula szabadkai vállalkozó ajánlatát fogadják el. (306 936 korona 46 fillérrel, ami csaknem 140 000 koronával még nőtt.) Az építkezés sorrendjét iskola, zsinagóga, tisztviselőlakásokban állapítják meg. A költséget saját hitközségi erőből, adományokból, a templomülések eladásából, a város támogatásából és az Újvidéki Takarékpénztártól felvett 210 000 korona kölcsönből kívánják fedezni. Megállapították az építész és a művezető mérnökök (Kovács?) tiszteletdíját is (Baumhorn 15 000 korona, ellenőrző mérnökök 4000 korona). A várostól kért támogatás előterjesztésére küldöttséget választott a közgyűlés, melynek többek között tagja volt az 1910-ben Baumhornnal építtető Schwarz Lipót is. A régi, lebontandó templom búcsúistentisztelete 1906. június 3-án zajlott. Három emlékkövet az új templom papi öltözőjébe falazták be.

Az 1907/1908-as tanévre elkészült az iskola, melynek nagytermében berendezték az ideiglenes imaházat. Az előirányzott 1907. november 1-re nem készült el a templom, de 1908. szeptember 1-én a tisztségviselők beköltözhettek a szomszédos hitközségi épületbe, 1909 nyarán felépült a zsinagóga, 1909. szeptember 8-án pedig felavatták. Forrás: Radó Imre – Mayor József: *A noviszádi zsidók története*. Újvidék, 1930. 107–117. (a továbbiakban: Radó – Mayor 1930.). A zsinagógáról ld. még: Stančić, Donka: *Novosadska sinagoga*. Sveske za istoriju Novog Sada 17. Novi Sad, 1986. 153–156.; Šosberger, Pavle: *Sinagoge u Vojvodini*. Novi Sad, 1998. (a továbbiakban: Šosberger 1998.); Šosberger, Pavle: *Novosadski jevreji*. Novi Sad, 2001.

³¹ Az építést felügyelő mérnöknek a helyi Deutsch Adolf-ot nevezi meg Šosberger 1998. 47., ez azonban nem zárja ki Kovács ellenőrzői posztját.

³² Gondolok itt többek között Berceller Lipót, Pekló Béla, Haasz Fülöp és Czoczek Nándor újvidéki építőmesterek munkáira, melyek tervlapjai a levéltárzás során a Jugoslavске Narodne Armije iratcsomójában a kezembe akadtak.

³³ Stančić, Donka: *Novi Sad od kuće do kuće*. Novi Sad, 2005. 294., ugyanezt hozza Filip Krčmar Baumhorn életművéről és vajdasági épületeiről írott tanulmányában: Krčmar, Filip: *Lipót Baumhorn – Povodom 150 godina od rođena*. Rad Muzeja Vojvodine No. 52. Novi Sad, 2010. 295–307.

³⁴ Újvidék Város Levéltára, Technikai Osztály Archívuma, Donka Stančić féltett anyagai között 156-os számmal, JNA 11-felirattal.

³⁵ Wagner-palota, Kölcsey u. 4. – Kárász u. 14. 1904–1905; Wagner Gusztáv bérháza, Fekete Sas u. 28. 1910–1911; Forbát-ház, Dugonics tér 11. 1911–1912. Szeged épületeinek a Csongrád Megye Levéltárában őrzött tervein Kovács Károly neve egyszer sem szerepel. A dokumentumszámokat ld. a 17. lábjegyzetben közölt tanulmányom vonatkozó részeinél.

³⁶ Radó – Mayor 1930. 103–106., 137.

³⁷ Forrás: az Újvidéki Hírlap részvényjegyzési felhívása 1904. karácsonyán. XIII. évf. (1904. december 25.) 103. sz. 6.

³⁸ Radó – Mayor 1930. 136–139.

Ágnes Ivett Oszkó

Works of Lipót Baumhorn and Károly Kovács Budapest-based Architects in Novi Sad at the Turn-of-the-century. New Results.

In the beginning of the 20th century there was an architect from Budapest who significantly influenced the architecture of Novi Sad. Designer of the new synagogue-complex (1906–1909) and additional four profane buildings is Lipót Baumhorn (1860–1932). The architect designed his works in the style of late-historicism mixed with motifs mainly from the Viennese Sezession. My researches in the archives of Novi Sad opened new facts about his buildings, mainly referred to one building which place was undefined until now. Purpose of my case study is to show the connection between the buildings of Baumhorn and his builder Károly Kovács and the urban context, furthermore their social status in Novi Sad in the Turn-of-the-century.

Délvidéki Szemle, 1. Number 2. 26–42. pp. (2015)

Kisebbségpolitika és társadalomszervezés

Várady Imre szerepe a délvidéki magyarok társadalomszervezésében az 1920-as évek elején

A. Sajti Enikő¹

Absztrakt

Írásom ahhoz a kérdéshez kapcsolódik, hogy a délvidéki magyar kisebbségi közösségen belül milyen módszerekkel szervezte meg az elit saját társadalmát. Egy olyan kor, amikor a Délvidéken megbomlott az állami és a nemzeti hovatartozás, egyik napról a másikra új, nemzeti szempontból ellenséges keretek közé kellett beilleszkedni. Maradtak-e ehhez intézményi kapaszkodók, melyek voltak ezek, mivel próbálták, mivel tudták ezt pótolni? Kik voltak ennek a kényszerű kisebbségi társadalomépítésnek az animátorai a Délvidéken? A fenti kérdésekre most egy konkrét eset, Várady Imre élettörténetén keresztül keresem a választ, eddig ismeretlen források segítségével.

Írásom ahhoz a még mindig nem elégszer feltett kérdéshez kapcsolódik, hogy a kisebbségi magyar közösségeken belül, adott esetben a délvidéki magyar kisebbségi közösségen belül hogyan, milyen módszerekkel szervezte meg (újra) az elit saját társadalmát. Egy olyan korba megyünk tehát vissza, amikor a Délvidéken (is) megbomlott az állami és a nemzeti hovatartozás, az „otthon és a haza”, a személyes és a nemzeti önazonosság harmóniája, s egyik napról a másikra új, nemzeti szempontból ellenséges keretek közé kellett beilleszkedni.

Voltak-e, maradtak-e ehhez intézményi kapaszkodóik, ha igen, melyek voltak ezek, ha nem, mivel próbálták, mivel tudták ezt pótolni? Kik voltak ennek a kényszerű kisebbségi társadalomépítésnek az animátorai a királyi Jugoszláviához került Délvidéken?

Abban a meggyőződésben, hogy a délvidéki magyar kisebbségi elit társadalomszervező tevékenységének „Nagy Története” csak a „kis történetekből”, a személyes, egyéni cselekvésvilágokból írható meg, a fenti kérdésekre most egy konkrét eset, Várady Imre élettörténetén keresztül keresem a választ. Várady Imre életútjának, ezen belül társadalomszervező tevékenységének rekonstruálását az az egyedülálló, hatalmas mennyiségű személyes irathagyaték teszi lehetővé, amelynek feldolgozását Várady Tibor, Várady Imre unokája, a jeles nemzetközi jogász, akadémikus tette lehetővé számomra. Várady Imre naplót is írt, naplói azonban nem tartalmazzák az 1911 és 1943 közötti időszakot.²

Először is szeretném röviden bemutatni főhősömet, hiszen neve a kutatók szűk körén kívül, ma még kevéssé ismert. Ez persze összefügg történetírásunk állapotaival, azzal, hogy az „elcsatoltak első nemzedékéről” alig születtek még feldolgozások. 1867-ben, a kiegyezés évében született az akkor főleg németek lakta bánáti Katalinfalván (Kathereinfeld, Ravní Topalovac), az éppen megszülető Osztrák–Magyar Monarchiában. Kamaszként tanúja volt Becskerek vasútforgalomba történő bekapcsolásának, s még láthatta, hogy erős rudakra függesztett hordókban, puttonyokban hordták a város házaiba az ivó-és a mosóvizet, s nagykorúvá válásának (akkor ez a 24. életév volt) idején az újdonságnak számító telefonok hívószáma még csak két számjegyből állt. Szűkebb pátriája, a Bánság, amely a Magyar Királyság része volt, a 19. század második felére etnikai és vallási tekintetben a Kárpát-medence, s talán egész Európa egyik legsokszínűbb régiójává vált, ahol a különböző kultúrák, életmódok harmonikusan kiegészítették egymást.

Ötéves korában családja Nagybecskerekre (Becskerek, Veliki Bečkerek, Petrovgard, Großbetschkerek, Zrenjanin) költözött, ahová apját az ottani törvényszék fogház-felügyelőjévé nevezték ki, s e gyönyörű Bega parti városban élte le egész további életét. 1959-ben, a titói Jugoszláviában hunyt el, 92 éves korában. Megélte a Monarchia széthullását, a 20. század két nagy háborúját, három impériumváltást és megtapasztalta a Jugoszláv Kommunista Párt hatalomra jutását, a szovjet típusú államszocialista rendszer kiépülését.

Születésekor az 1848-as forradalom és szabadságharc még élő emlék volt, résztvevői ott éltek közvetlen környezetében: apja és nagybátyjai is részt vettek a forradalomban. Ezek az eszmék nőttek fel. 1918-ban, majd 1941-ben és 1944-ben azonban olyan új etikai, gazdasági és politikai ideológiákkal, politikai rendszerekkel szembesült, amelyek szöges ellentétben álltak egész addigi világával, értékrendjével.

Katonai szolgálatát Triesztben teljesítette, abban az időben, amikor a parancsszavak még németül hangzottak el. Jogi tanulmányai elvégzése után több lapot is

alapított, újságíróskodott, majd ügyvédi irodát nyitott Nagybecskerekben – mely mindmáig működik. A közügyek iránti érzékenysége rövidesen a politikusi pálya felé terelte. 1905-ben, Tisza István és a Szabadelvű Párt bukása után a becskerei választói kerületben 48-as, ellenzéki programmal bekerült a magyar országgyűlésbe (1905–1910), együtt politizált Kossuth Ferencsel és Apponyi Alberttel. Apponyit többször is vendégül látta otthonában.³ 1906 októberében (27-én) ott volt a nagy-kikindai vasútállomáson abban a több száz fős, Torontál vármegyei küldöttségben, amely II. Rákóczi Ferenc és társai hamvai előtt hazahozataluk alkalmával tisztelgett.⁴

Életének politikailag legaktívabb korszaka a két világháború közé esett – a kisebbségi helyzetbe került délvidéki magyarok egyik legtekintélyesebb vezetőjeként írta be nevét Magyarország, Jugoszlávia és a magyar kisebbségek történelmébe. Az első, királyi Jugoszláviában előbb parlamenti képviselő, majd két ciklusban szenátor, az első és egyetlen jugoszláviai magyar szenátor volt. A második világháború idején, a Bánát német megszállásakor már túl volt 70. életévén, de félreállításáig még ekkor is részt vállalt olykor a magyar kisebbség jogi, politikai védelmében, kulturális életében. Átélt a Bánát és szeretett városa, Nagybecskerek jugoszláv partizánok által történő visszafoglalását, s az első német és magyar civil túsok kivégzésekor keserűen írta le „... megszűnt a szabadság szeplőtlen fogantatása”.⁶

A munka becsületének és a közösség szolgálatának ethoszát, az ember tisztelét, a humanizmus eszméjét, az eltérő kultúrák megbecsülését és a hazaszeretet Széchenyi által képviselt eszményét vallotta magáénak élete végéig: a nemzeti és az egyetemes emberi haladás ügye nála szervesen összekapcsolódott, amelyet élete végéig tudatosan és hűen szolgált.

A *Világ* c. szabadkőműves, polgári radikális napilap 1918 október 13-ai számában megjelent cikkére reftektálva, kortársai többségéhez hasonlóan, Magyarország jövőjét még úgy képzelte el, hogy az itt élő nemzetiségek „erős, békés és szeretetteljes együttműködésben” fognak élni a magyarsággal. Mint írta: „Nem általános panaszokra van már szükség, hanem határozott programra, nem az elismert principiumok hangoztatására, hanem arra a becsületes és nyílt kijelentésre: mi románok, szerbek, svábok, szászok, tótok és ukránok úgy gondoljuk boldog és megelégedett létünket ez ország földjén, igazságos viszonyunkat a magyarsághoz, ilyen közös érdekekkel érezzük kapcsolva magunkat ehhez a magyarsághoz és ilyen módon kívánunk erős és békés és szeretetteljes együttműködésben a magyarsággal együtt élni”.⁵

Ezt a reményt azonban, mint ismeretes, a történelmi események elsodorták, és 1918 november végén, mint a becskerei Magyar Nemzeti Tanács elnöke, már a várost megszálló szerb hadsereg parancsnokánál volt kénytelen tiltakozni a hatalom Szerb Nemzeti Tanácsra történő átruházása, a magyar közigazgatási szervek erőszakos eltávolítása, a magyar nemzeti zászló városházáról történő eltávolítása, a bevezetett hírlapi cenzúra, valamint a szerb nemzetőrség garázdálkodása miatt.

Ezzel kapcsolatos levelében ezt olvashatjuk: „A Magyar Nemzeti Tanács Ezredes Úr előtt folyó hó 24-én másodízben testületileg tisztelegvén, ugyanakkor Ezredes Úr kijelentette, hogy a polgári közhatalmat a 225. számú és városunkban falragaszok útján is közzétett parancsában sajnálatos tévedésből ruházta át csupán a nagybecskereki Szerb Nemzeti Tanácsra, amely mint ilyen Nagybecsereken különállóság szintén megalakult.

Eme sajnálatos tévedésnek volt azután természetese következménye az, amelyről is Ezredes Úrnak már tudomása van, hogy a Szerb Nemzeti Tanács, mely testületi szervében Nagybecskerek város összlakosságának többségét nem képviseli, – támaszkodva mindenesetre látszólag az Ezredes Úr parancsnoksága alatt álló szerb királyi katonaság fegyveres erejére is – saját karhatalmi segédletével: a szerb nemzetőrséggel folyó hó 18-én.

- 1.) részben lefegyverezte önhatalmúlag a Magyar Nemzeti Tanács által alakított nemzetőrséget, illetve annak egyes különítményeit.
- 2.) a szerb katonai főparancsnokság és a fegyverét letett magyar nemzet között megkötött fegyverszüneti megállapodás kétségtelen megsértésével, ugyancsak önhatalmúlag és saját karhatalmi segédletével: a szerb fegyveres nemzetőrséggel, erőszakosan az összes közigazgatási közegeket hivatalukból eltávolította és így a közhatalmuk működését erőszakosan megbénította.

Ezeknek a tényeknek a közrend, a köznyugalom és mindezekkel együtt a személyi és vagyónbiztonság szempontjából beláthatatlan súlyos, bolsevistikus következményei lesznek.

A Magyar Nemzeti Tanács, melynek a magyar nemzetország lefegyverezése következtében karhatalmi szerve jelenleg nincsen, de az egyes megbénított közhatalmú szervek sem, itt a megszállott területen a vázolt önkényes erőszakoskodásokat ellenállással meg nem gátolhatták, de azokkal szemben a leghatározottabban tiltakoznak és következményeikért felelősséget nem vállalhatnak.”⁷

Ugyancsak ő fogalmazta meg a város magyar lakossága által december 10-én megtartott népgyűlés határozatát is (megjegyzem más, ehhez hasonló délvidéki magyar népgyűlésről nincs tudomásom), amelyben kimondták, nem fogadják el „az ún. Újvidéki Szerb Kormány” (hivatalos nevén Bácska, Bánát Baranya Nemzeti Igazgatóság) joghatóságát és dr. Slavko Županski helybéli szerb ügyvéd Torontál megyei főispánna történő kinevezését (akit mint ügyvéd kollégáját, személy szerint egyébként nagyra becsült), és hogy az új főispán rendelkezéseivel szemben a város magyarsága „a passzív resistencia álláspontjára helyezkedik”. Mint az új főispánhoz, pontosabban Slavko Županski ügyvédhez ezzel kapcsolatban intézett levelében olvashatjuk: az újvidéki szerb kormányt és az ő főispáni kinevezését azért nem ismerik el, érvelt jogászai precizitással, mivel ez a kormány „a népek önrendelkezési jogelvének téves és egyoldalú alkalmazásával rendezkedett be..., felállítása és

megalakítása a magyarság minden megkérdése, beleegyezése és hozzájárulása nélkül, impériuma hatalymegvonására nézve pedig a népek önrendelkezési jogának megvonásával történt”.⁸ Csak emlékeztetek rá, 1918. november 25-én a szinte kizárólag szláv összetételű Újvidéki Nagy Nemzetgyűlés (a több mint 700 tagú gyűlésnek mindössze 6 német és egy magyar tagja volt) már kimondta a Bácska, Bánát és Baranya, akkori értelmezésben a Vajdaság Ausztria–Magyarországtól történő elszakadását és a Szerb Királysághoz történő csatlakozását, december 1-én pedig sor került a Zágrábi Nemzeti Tanács alelnökének ünnepélyes nyilatkozatára is, amelyben kihirdette az Osztrák–Magyar Monarchiában élő délszlávok egységes nemzetállamba történő egyesülését Szerbiával és Montenegróval. A csatlakozás kimondásával a regionális szerb kormány, azaz a Bácska, Bánát, Baranya Nemzeti Igazgatóság felhatalmazta a „testvéri szerb kormányt”, hogy képviselje érdekeiket a béketárgyalásokon.⁹

A magyar tisztviselők, közalkalmazottak, tanítók, tanárok, vasutasok elbocsátása 1919 elejétől felgyorsult és tömegessé vált, annak ellenére, hogy a déli területekre vonatkozó fegyverszüneti egyezmény, a belgrádi konvenció lehetővé tette (volna) a magyar közigazgatás békekötésig történő megmaradását. A helyi magyar társadalom, különösen az államtól függő köztisztviselők, állami alkalmazottak, vasutasok, tanárok tehát kiszolgáltatott helyzetbe kerültek, annak ellenére, hogy 1919 őszéig a magyar kormány nyíltan arra törekedett, hogy a békeszerződés megkötéséig fentartsa a terület közigazgatásának magyar jellegét. A köztisztviselők, alkalmazottak fizetését is igyekeztek biztosítani, a folyósítás azonban komoly nehézségekbe ütközött.

Az új állam a tisztviselői kar elbocsátását a hűségeskü megtagadásával indokolta. Az SzHSz Királyságban két alkalommal követelték meg a hűségesküt. Először 1918 novemberében, közvetlenül a terület katonai megszállása után a regionális kormányra, a Nemzeti Igazgatóságra kellett felesküdni, pár évvel később pedig az 1921-es alkotmányra és a királyra. A Nemzeti Igazgatóság 1919. január 2-ai rendelete értelmében az eskü letétele nem érintette a tisztviselők állampolgári hovatartozását, de annak megtagadása azonnali elbocsátással járt.

A Várady-iratokban az önvédelem, az önszerveződés korai szakaszának egy ritka, kézzel írott dokumentuma őrződött meg – amely „Számadása dr. Várady Imre ügyvédnek, a nagybecskereki társadalomban megalakult, és a szerb megszállás folytán állás nélkül maradt köztisztviselőket segítő Bizottság által gyűjtött összejről és hovafordításáról” kissé kacifántos, de sokatmondó címet viseli. A bevételekről szóló kimutatás név szerint tartalmazza annak a 88 adományozónak a nevét, akik a Köztisztviselőket Segítő Bizottság számára segílyt nyújtottak (az utolsó adomány dátuma ezen a listán 1921. május 2.), illetve azoknak a vármegyei, verbászi, pancsovai, nagykikindai városi alkalmazottaknak a nevét is, akik adományban részesültek. E forrás alaposabb társadalomtörténeti elemzésére most sajnos nincs

lehetőség, azt azonban szeretném megemlíteni, hogy az adományozók listáját kiemelkedően magas összeggel, 30 000 koronával a szállóudvarnoki (Banatski Dvor, Rogensdorf) birtokos, Csekonics Sándor¹⁰ főrendi házi tag (főrendiházi jegyző) vezeti. (Összehasonlításként: a támogatások általában 3 ezer és 500 korona között mozogtak).

Várady ügyvédi irodája – aki annak a két magyar kisebbségpolitikusnak az egyike volt, akik jól beszélték a szerb nyelvet, tehát tudtak kommunikálni az új hatalmi szervekkel és sikeresen letette államnyelvből a kötelező nyelvvizsgát, ügyvédi munkáját tehát folytathatta – kezdettől fogva a délvidéki magyarok *ingyenes jogvédelmének egyik központjává vált*. Még ellenzéki, 48-as függetlenségi párti politikusként, képviselőként jó kapcsolatokat épített ki a Torontál megyei szerb politikusokkal, az első (világ) háború alatt több letartóztatott, internált szerb közéleti személy, politikus védelmét is ellátta¹¹, így nyelvtudásán kívül ezeket a korábbi társadalmi kapcsolatokat is jól tudta kamatoztatni ebben a nehéz helyzetben. Megjegyzem, közvetlenül a trianoni békeszerződés aláírása után ő fogalmazta meg „*a nemzetiségi különbség nélkül összehívott ügyvédi kar*” délvidéki értekezletének javaslatait, amelyet a megbénult délvidéki igazságszolgáltatás helyreállítása céljából intéztek az igazságügyi miniszterhez, és 58 szabadkai ügyvéd aláírása, valamint a szabadkai ügyvédi kamara támogatása nyomatékosította a beadványt. Ekkor már lassan két éve nem működött az igazságszolgáltatás az SZHSZ Királysághoz csatolt volt magyarországi területeken, amely egyre súlyosabb társadalmi problémákat okozott. Mint a beadványban olvashatjuk: „*A nemzetiségi különbség nélkül egybehívott ügyvédi kar értekezlete abban a meggyőződésben, hogy a modern és demokratikus szellemű igazságszolgáltatás biztosítékainak megteremtése mihamar napirendre kerül: időszerűnek látta, hogy az igazságügyi kormány tárgyilagosságába helyezett bizalommal a következő kérelmeket és javaslatokat terjessze elő:*

Méltóztassék oda hatni, hogy az igazságszolgáltatásban a magyar nyelv használata is intézményesen biztosíttassék, különösen;

hogy a felek és képviselők minden fórum és hatóság előtt a magyar nyelvet ezentúl is használhassák, tehát magyar nyelven is tárgyalhassanak és intézhessenek beadványokat minden hatósághoz;

hogy a magyar nyelvű vádlottak büntető ügyeiben az előkészítő eljárás – nyomozás és vizsgálat – is már magyar nyelven folyjon le;

hogyha háború, illetőleg a magyar bíróságok működésének megszűnte folytán félbe szakadt és felfüggesztett – sok ezerre menő – perek, tekintet nélkül a peres felek és jogi képviselők anyanyelvére, tisztán a célszerűség szempontjából magyar nyelven tárgyalhassanak és fejeztessenek be.

Ebből a célból javasoljuk, hogy az igazságszolgáltatási személyzetet magyarul is beszélőkkel méltóztassék kiegészíteni, úgy, hogy ekként elegendő szakerő álljon rendelkezésre és ez által minden fokon úgy a polgári, mint a büntető szakban magyar

és az itteni jogban jártas tanácsok működése lehetséges legyen.”¹² Kérésük süket fülekre talált.

A traumatizálódott sérelmek kivédésére irányuló, *védekező társadalmi stratégiához* sorolhatjuk a nagyhirű becskerekai piarista főreálgymnázium megmentése érdekében tett lépéseit is, amelynek egyik fontos dokumentumát, a magyar nyelvű gimnázium megmentése érdekében létrehozott előkészítő bizottság 1920. augusztus 25-ei ülésének jegyzőkönyvét szintén megtaláltuk hagyatékában. E bizottság elnöke Várady Imre volt. A jegyzőkönyv tanúsága szerint 1920. augusztus 23-án küldöttség járt Belgrádban a kultuszminiszternél annak érdekében, hogy a gimnázium továbbra is folytathassa tevékenységét. A miniszter ekkor a délszláv egyesülés egyik kulcsfigurája, a demokrata párti Svetozar Pribičević¹³ volt, aki az iskolapolitikában az ún. névelemzés¹⁴ bevezetésével tette hírhedté miniszteri tevékenységét, s minisztersége alatt került sor az egész délvidéki magyar iskolahálózat felszámolására és államosítására is. Ez a forrás arról tanúskodik, hogy mindössze arra kaptak ígéretet, hogy „a Vajdaság azon városaiban, melyekben a múlt tanévben a magyar nyelvű középiskola még működött (tehát városunkban is) a magyar középiskola mint ún. *paralell-intézet* a következő 3 év tartalmára megmarad. Feltételül azt tűzték ki, hogy ezen iskolák alsó osztályaiba osztályonként 30, felső osztályaiba 20 tanuló iratkozzák be.”¹⁵ Átmenetileg tehát biztosították a magyar nyelvű gimnáziumi osztályok működését, de hosszú távon ezt a nagy múltú intézményt sem sikerült megmenteni. Tanárait nem sokkal később elbocsátották, a piarista rend tagjait kitoloncolták az országból, s a gimnáziumot teljesen átvette a jugoszláv állam.

A békeszerződés aláírása után azonban, a passzivitás, az ellenállás, a sérelmek kivédésére irányuló *védekező társadalmi stratégia* többé nem volt folytatható – s ezt nemcsak az erdélyi, a felvidéki, illetve a délvidéki magyarság helyi vezetői, de Budapest is világosan látta. Abból indultak ki, hogy *a magyarság csak területi integritását veszítette el, de kulturális integritását nem* (amelyet az utódállamokkal megkötött kisebbségi szerződés védelmez) – *s ezt az integritást* a revízió egyenlőre távoli reményében, minden eszközzel meg kell őrizni, *intézményi struktúráit pedig ki kell építeni*. Magyarország részéről ezt a stratégiát német kisebbségpolitikai minta alapján, az itthoni társadalmi szervezeteken, pontosabban az 1921. augusztus 12-én a minisztertanács határozata alapján megalakult Társadalmi Szervezetek Központján (TESZK, közismertebb nevén a Teleki-iroda) keresztül nemcsak politikailag, de a költségvetésből anyagilag is támogatták. A Délvidék esetében a Szent Gellért Társaság töltötte be ezt a funkciót, Erdély vonatkozásában a Népies Irodalmi Társaság, Felvidék vonatkozásában pedig a Rákóczi Szövetség. Az intézmény vezetője Teleki Pál lett, operatív irányítója pedig a volt kolozsvári pénzügyigazgató, Papp Antal lett. Ez a társadalomszervező stratégia feltételezte az utódállamok politikai életébe történő bekapcsolódást, az önálló, egységes magyar pártokon keresztül történő politikai *integrálódást, és különösen a délvidéki magyar kulturális,*

egyházi élet támogatását.¹⁶ Megjegyzem, hogy az anyaország hivatalos körei a húszas években szívesen támogatták volna a hatalmi centrumok ellen közösen fellépő, más kisebbségekkel történő összefogást is, illetve az állami centralizációval dacoló lokális, regionális ideológiákat (transzilvanizmus). A Délvidéken, mint ismeretes, az összefogás szerény kísérletei megtörttek a Német Párt és Belgrád ellenállásán, a transzilvanizmushoz hasonló regionális ellenideológia, a Vajdaság a vajdaságiaké mozgalom pedig, amelyet a szabadkai Népkör elnöke, Pleszkovich Lukács hirdetett meg, elveszett a délszláv politikai tér hangzavarában. A Várady iratok ugyanakkor arról tanúskodnak, hogy a vajdasági magyarok vezetői, helyi aktivistái folyamatos anyagi áldozatot hoztak a kisebbségi lét életfeltételeinek megteremtése érdekében.

Várady Imre nemcsak egyet értett Budapest stratégiájával, azaz a kisebbségbe került délvidéki magyarság kulturális integritásának megőrzésével, intézményei megőrzésével és újraépítésével, beleértve a politikai párt létrehozását is, de az első pillanattól kezdve tevékeny, sőt kezdeményező szerepet vállalt ennek formálásában.

A magyarság kulturális integritásának téziséét Várady szervesen összekapcsolta az egyetemes emberi haladás kérdésével. Nézeteinek kialakulására jelentős befolyást gyakorolt a 48-as függetlenségi, ellenzéki gondolat, a szabadkőművesség művelődés, műveltség, valamint annak terjesztése melletti elkötelezettsége, a társadalom műveltség által történő jobbításának gondolata, de megérintette a polgári radikalizmus is.

Az 1923-as parlamenti választások előtt, amikor az egységes Magyar Párt megalakulása után először nyílt alkalom, hogy hasonlóan a felvidéki és az erdélyi magyarsághoz, bekapcsolódjanak a jugoszláv királyság politikai életébe (ez a kísérlet ekkor nem sikerült) egyik beszédében ezt így fogalmazta meg: „*ha jogos kívánságainkat egy fogalomban kellene jeleznem, azt felelném, célunk: egyenlőség!*”

Mit jelent az egyenlőség politikai fogalma? Jelent: földet magyar művelőjének, jelent tisztességes megélhetésre munkaalkalmat ipari és kereskedelmi, szellemi és fizikai magyar munkásainknak, jelenti tehát a munkanélküliség, a kivándorlás rémének elűzését, jelent egyenlő adózást, arányos, igazságos teherviselést adózó magyar polgárainknak is, jelent magyar iskolát gyermekeinknek, szabad sajtót, szabad nyelvhasználatot, szabad kultúrát, előhaladást művelődésben, fejlődést gazdaságban mindannyiunknak, s mindezekből folyólag megelegetett, békés, munkás állampolgárságot, s mindezekre alapítva jelent erős, virágzó, hatalmas államot. Jelenti tehát, hogy ifjú államunk is konszolidált, számottevő hatalom legyen Európa művelt népeinek magas sorában.”¹⁷

E kisebbségi társadalom építésének „*legerősebb eszköze*”, folytatja gondolatait, „*magyar tömegeinknek választójoghoz juttatása és ezzel királyságunk magyarsága számarányának megfelelő parlamenti képviselő elnyerése.*” Ez persze csak alapja lehet mindennek, folytatja – de legalább ilyen fontos „*hogy magyarságunk az ő törekvéseit támogatni kész és támogatni képes megértő politikai barátokat is tudjon*

szerezni”. Majd gondolatait így zárja: mindez egy olyan egységes szervezetet feltételez, amely megszüntet minden pártok, osztályok, felekezetek szerinti elkülönülést, s amely szervezetet egyetlen gondolat hatja át: „magyar kultúránk fenntartásának, színvonalának emelésének, fejlesztésének, tökéletesedésének nagy eszméje.”

Később, 1936-ban, a Jugoszláviai Magyar Műkedvelők Almanachjában, a *Bokkrétában* ezt így fogalmazta meg: „Minden nemzet szellemi életének nagy ható erőssége: hagyományainak tisztelete. Az egybegyűjtött hagyományok egymásutánja, a haladás legbiztosabb fokmérője. (...) Az egyetemes haladás követelménye minden más nyelvű, minden más nemzetirányú kultúrtörekvésnek az elismerés kölcsönösségén alapuló testvéri megbecsülése. Mert bár különböző nyelven, különböző nemzetek sajátos szellemirányában, de mindannyian egyazon cél: az egész emberiséget átkaroló nagy kultúrideálok megközelítése felé törekszünk. Teljes lélekkel csüngünk tehát az általános, nagy világkultúra haladásán és emelkedésén. De emellett forró szeretettel, imádásig emelkedő áhítattal csüngünk, különösképpen a mi kisebbségi magyar kultúránk, irodalmunk, zenénk, dalunk, művészetünk ápolásán azért is, mert ezek emelkedésével, ezek tökéletesülésével maradhatunk csak méltó tagjai a világ nagy kultúr családjának.”¹⁸

Váradynak a kisebbségi társadalom megszervezésére vonatkozó fő gondolatai tehát már a 20-as évek elején körvonalazódtak, több forrásból is táplálkoztak, s mint láttuk, szinkronban voltak az anyaország törekvéseivel, és lényegében élete végéig nem változtak. Az átélt kudarcok, csalódások ellenére is hitt a kisebbség kulturális integritásának megőrzésében, a törvények, a reformok erejével, a szervezéssel jobbitható társadalom eszméjében, a magyar nemzeti kultúra és az egyetemes kultúra közös felemelkedésének, haladásának gondolatában. Mint „csodálatosan rendezett tudatú, önmagával egyenlő ember”¹⁹, ahogyan Naplóinak egyik recenzense nevezte, késő öregkoráig e gondolat jegyében élt és dolgozott. Pedig a kor, a 20. század, amelyben élt, egyre erőteljesebben cáfolta ezen ideák aktualitását.

Jegyzetek

- ¹ A szerző történész, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Újkori Egyetemes Történelmi és Mediterrán Tanulmányok Tanszék
- ² Várady Imre: *Napló 1. Újvidék*, 2011. (a továbbiakban: Várady 2011.); Várady Imre: *Napló 2. Újvidék*, 2012. (a továbbiakban: Várady 2012.)
- ³ Várady 2011. 85–122.
- ⁴ Halász Hajnal: *II. Rákóczi Ferenc és társai újratemetése*. ArchivNet, 6. évf. (2006.) 5. sz. www.archivnet.hu/politika/ii_rakoczi_ferenc_es_tarsai_ujratemetese.html
- ⁵ Várady 2012. 53.
- ⁶ Várady Levéltár (a továbbiakban VL) Várady Imrénének a *Világ* c. lap szerkesztőségéhez írott levele, 1918. október 16. A levelet Lázár Aurélnak (Aurel Lazár), a Román Comité tagjának, a lap 1916. október 13-ai számában *A lovaglopálca* címmel megjelent cikke kapcsán írta.

- ⁷ VL Szenátori iratok, XXII. 11 750/a.
- ⁸ VL Sz.n. Nagybecskerek város magyar lakosságának 1918. december 10-én megtartott népgyűlésének határozata.
- ⁹ Arhiv Vojvodine (a továbbiakban: AV) Narodna uprava za Banat, Bačku i Baranju. F.76. 22/1918.
- ¹⁰ Zsombolyi és janovai gróf Csekonicz Sándor (1872–1952) ügyvéd, a főrendiház jegyzője, császári és királyi kamarás. Birtokai a bánati Szöllősudvarnokon helyezkedtek el. 1918 után birtokait eladta és családjával Magyarországra javára optált.
- ¹¹ Többek között komoly jogi és erkölcsi segítséget nyújtott a háború kitörésekor politikai megbízhatatlanság miatt letartóztatott, majd internált Slavko Županski ügyvédnek, aki később a becskerei Szerb Nemzeti Tanács elnöke, majd pedig az új délszláv állam első Torontál megyei főispánja lett.
- ¹² VL Sz.n. Az igazságügy miniszterhez az igazságszolgáltatás zavartalan menetének biztosítása céljából beterjesztett javaslatok. Dátum nélkül. A szabadkai ügyvédi kamara 400 ügyvédje között 70 fő volt szláv származású, de mivel ők is magyar egyetemeken szereztek meg jogi diplomájukat, nem tudtak államnyelven fogalmazni. Uo.
- ¹³ Svetozar Pribičević (1875–1936) újságíró, szerkesztő, horvátországi, majd jugoszláv politikus. A Szerb–Horvát Koalíció egyik vezetője, az egyik aláírója a Szerbiával történő egyesülésnek. Az SzHSz Királyságban belügy-miniszter, majd két kormányban kultuszminiszter volt. A szerb centralizmus és unitarizmus híve, a Demokrata Párt megalapítója, majd a Horvát Parasztpárttal közösen létrehozta az ellenzéki Paraszt-Demokrata Koalíciót. A királyi diktatúra után internálták, majd 1931-ben emigrált.
- ¹⁴ Az ún. névelemzés azt jelentette, hogy nem a szülők döntöttek arról, milyen tannyelvű elemi és középiskolába íratják be gyermekeiket, hanem a hatóságok döntöttek erről a diákok neve alapján. Például egy Draskovics, vagy egy Tóth nevű gyermeket akkor is szláv nyelvű iskolába kellett beírni, ha a család kizárólag magyarul beszélt és magyarnak vallották magukat.
- ¹⁵ VL Sz.n. Jegyzőkönyv, felvétel 1920. évi augusztus 25-én a magyar főreálgimnázium előkészítő-bizottságának gyűléséből.
- ¹⁶ Bővebben lásd Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda, 2013. 237–403., valamint A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004. 37–43. Bárdi részletesen ismerteti a TESZK egészének költségvetését, jómagam pedig a délvidéki kiadásokról írok.
- ¹⁷ VL LVI. Várady Tibor kézzel írott beszéde, 1923.
- ¹⁸ Idézi: Várady Lóránd: *Dr. Várady Imre. Létünk*, 2005. 4. sz. 90. l.
- ¹⁹ Eőry Áron: „A közélet vizein is úszkáltam.” Kommentár, 2013. 3.

Dr. Prof. A. Enikő Sajti

Minority policies and social organization. Imre Várady's role in the social organization of Hungarians in the Southland in the 1920s.

My paper is related to the subject of by what methods the elite organized its own society, within the Hungarian minority community in the Southland. In an era, when in the Southland, state and national status changed, and from one day to the next, from an ethnicity point of view, they were forced to fit into a new, hostile environment. Did they have remaining institutional grasping points, which were these, what did they try, manage to replace these with? Who were the animators of this forced minority society organization in the Southland? I search for the answers to these questions through a specific case, the life-story of Imre Várady, with the assistance of sources that have been unknown so far.

Délvidéki Szemle, 1. Number 2. 43–52. pp. (2015)

A magyar kormány földbirtok- és telepítéspolitikájának kezdetei a visszacsatolt Bácskában (1941)¹

Valastyán Balázs²

Absztrakt

A Délvidék (azon belül pedig a Bácska, Baranya és a Muravidék) 1941. áprilisi visszacsatolása Magyarországhoz magával hozta a területen végrehajtott jugoszláv intézkedések revízióját. Ez alól az 1918 után végrehajtott földbirtokreform, illetve ún. dobrovoljac telepítések sem jelentettek kivételt: a terület katonai megszállása után megkezdődött a dobrovoljacok kitelepítése, internálótáborba szállítása. Helyükre többek között bukovinai székelyeket, moldvai csángókat telepített a magyar kormányzat.

1941. július 15-én az 5280/1941 M. E. rendelet kiadásával felszámolták a jugoszláv agrárreform intézkedéseit, és megkezdődött a földigénylők összeírása. 1941. november 8-án báró Bánffy Dániel a 279000/1941 F. M. rendeletével életre hívta a Földművelésügyi Minisztérium Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltségét, melynek székhelye Újvidék lett.

Tanulmányomban elsősorban a címben említett terület visszacsatolása után kialakult társadalmi hangulatot, a magyar kormány területre vonatkozó földbirtok- és telepítéspolitikáját kívánom bemutatni, illetve árnyalni a Vajdasági Levéltárban található Földművelésügyi Minisztérium Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltségének iratai alapján. Ezen kívül röviden kitérnék a Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség létrehozására, működésére, ügyvitelére is.

„Az áldott bácskai föld ontotta a termést...”³ – írta Török László a *Kalangya* című irodalmi folyóirat 1941. decemberi számában. 1941. április 11-én a magyar hadsereg csapatai átlépték a magyar–jugoszláv határt, ezzel visszafoglalva a trianoni békével Magyarországtól elcsatolt Délvidék egy részét. A magyar és a nemzetközi történetírásban egyaránt a jól kutatott témák közé sorolható a Délvidék visszacsatolása Magyarországhoz: tanulmányok és monográfiák sora foglalkozik a trianoni békével elcsatolt, majd 1941 áprilisában visszafoglalt területeken végrehajtott katonai akciókkal, az események diplomáciai hátterével, illetve a terület társadalmi és gazdasági reintegrációjával. A hazai monográfiák közül kiemelendő A. Sajti Enikő két munkája. (A. Sajti Enikő: *Délvidék, 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Kossuth Könyvkiadó, 1987.; A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.) Az Délvidéken végrehajtott katonai eseményekre vonatkozóan Dombrády Lóránd munkájának megfelelő részei, valamint Horváth Csaba és Lengyel Ferenc munkája említendő meg.⁴ A *Limes* című folyóirat 2009/2-es, tematikus száma több, a témával foglalkozó tanulmányt tartalmaz. (Demeter Gábor – Radics Zsolt: *A Délvidék gazdasági-társadalmi visszaállítása [1941–1944]*. 33–63.; A. Sajti Enikő: *A magyar állam berendezkedése a Délvidéken 1941–1944*. 63–83.; Pihurik Judit: *Magyarok és szerbek a Délvidéken, 1941–1944*. 83–103.)

A nemzetközi szakirodalomból Alexander Kasaš, Jozo Tomasevich és John R. Lampe munkáit emelném ki. (Aleksandar Kasaš: *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad, 1996.; Jozo Tomasevich: *War and Revoltion in Yugoslavia, 1941–1945: The Chetniks*. Stanford University Press, Stanford, 1975.; John R. Lampe: *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*. Cambridge University Press, 2000.)

A földhöz, házhelyhez juttatások, a volt birtokosok igényeinek kielégítése, illetve maga a földreform a magyar szakirodalomban eddig háttérbe szorult, pedig az időszak egyik lényeges társadalmi kérdése volt.⁵

Elsődleges forrásaimat a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (továbbiakban: MNL OL) található Földművelésügyi Minisztérium 1941 és 1944 között keletkezett általános iratai képezték. (Levéltári jelzet: MNL OL FM K184 6447, 6925, 6927 és 7338. csomók).

A visszacsatolt Délvidék közigazgatási határainak kijelölésére, valamint az internáltakra vonatkozó iratokat a Belügyminisztérium általános iratai között kutattam. (Levéltári jelzet: MNL OL BM K150 Általános Iratok 2839, 4030. csomók.) A bevonulás eseményeit illetően a propagandaszázad jelentéseit használtam fel. (Levéltári jelzet: MNL OL K428 MTI Könyvotomos – Napi tudósítások 1941. április)

A társadalmi hangulat megragadására a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltárának büntetőperes iratai közül a kormányzósértési, illetve a magyar

állam és nemzet elleni tevékenység dokumentumait használtam fel. Ezen iratok a propagandaszázad „nemzetiszínű” jelentéseinek ellenpólusát képezik.

Az 1941. november 10-én életre hívott Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség iratai közül a Magyar Nemzeti Levéltár Országos levéltárában mindössze egy doboznyi anyag található (Levéltári jelzet: MNL OL FM K202 A Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség Iratai – Vegyes, számnélküli iratok), a Kirendeltség többi irata a Vajdasági Levéltárban található, Újvidéken. (Levéltári jelzet: Arhiv Vojvodine [a továbbiakban: AV] F150, Madjarsko Kraljevsko Ministarstvo Poljoprivrede – Ispostava Za Agrarnu Politiku – Novi Sad [A Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség iratai, Újvidék [1941–1944], 54, 55, 56, 59. dobozok])

Tanulmányomban elsősorban levéltári források alapján kívánom a téma ilyen irányú kérdéseit tárgyalni. Mielőtt rátérnék a források elemzésére, röviden a történeti kereteket kívánom felvázolni. 1941. április 11-én a magyar honvédség csapatai Horthy Miklós⁶ hadparancsára átlépték a magyar–jugoszláv határt.

A királyi Jugoszlávia ekkor már április 6-a óta harcban állt a náci Németországgal⁷, így ellenállása minimális volt – kisebb tűzharcok kialakultak ugyan, nagyobb összecsapásra csak Petrőcnél (Bački Petrovac) került sor.⁸

A honvédség propagandaszázadának írnokai igyekeztek a legapróbb momentumot is felhasználni a magyar katonaság rátermettségének bizonyítására, így az időjárás viszontagságai is felsorakoztak az ellenséges elemek között: *„az égbolton áprilisi tréfát játszik a természet: az egyik percben kerek arccal, vidáman nevet a tavaszi nap, másikkban pedig fekete felhőfoszlányok rohannak végig az égbolton és fergeteges havazás tódul belőlük a földekre”*.⁹ Ilyen időben *„a szekerek is agyig süppednek a sárba (...) kórusban cuppog benne a bakák bakancsa s a lovak is csak nehezen birkóznak vele.”*¹⁰ Ennek ellenére *„a magyar katonát szereti a magyar föld: elrejt minden elől, ami árthatna neki”*.¹¹

Tényleges tűzharcra a városokban került sor: a csetnikek¹² ellenállása súlyos teherként nehezedett a bevonuló magyar hadseregére, és beárnyékolta a magyar ajkú lakosság „hazatérés” felett érzett örömét.¹³ Annak ellenére, hogy ezek a lövöldözések rejtettek veszélyt magukban, a magyar katonai vezetők túldimenzionálták a támadások mértékét.¹⁴

A bevonulás után közvetlenül bevezették az ún. szükségszerű katonai közigazgatást, április 17-től a rendszeres katonai közigazgatást, majd augusztus 15-től a polgári közigazgatást.

A jugoszláv-éra átmenetiségének hangsúlyozása, a Trianont követő időszak jugoszláv intézkedéseinek revíziója volt a célja a magyar kormánynak kezdettől fogva – ennek keretein belül semmissé tették a vármegyei rendszerben beállt változásokat, minek eredményeképp az 1918 előtti állapotok álltak vissza.¹⁵

A revízió alól nem mentesülhetett a két világháború közötti időszak jugoszláv kormányainak telepítés-, földbirtok-politikája sem.

A jugoszláv agrárreform végrehajtásának megkezdésére már 1919-ben – tehát a trianoni béke¹⁶ megkötése előtt – sor került, és kettős célkitűzése volt: egyrészt Szerbia háborús veszteségeit csökkenteni, újjáépítését finanszírozni, másrészt pedig a gazdasági élet irányítását a szláv – elsősorban szerb – lakosság kezébe adni, tehát nacionalizálni.¹⁷ Ennek okán a nem szláv igényjogosultakat eleve kizárták a földosztásból, így magyarok sem kaptak birtokokat¹⁸, valamint a nagybirtokosok kezén lévő területeket az állam vette kezelésbe.¹⁹

Ennek során – amint A. Sajti Enikő rámutat munkájában – a 369 birtok közül 310 volt külföldi állampolgár kezében, ezek közül is 126 magyar származású nagybirtokos volt.²⁰

A juttatott birtokokból a jugoszláv telepesek (dobrovoljácok²¹) átlag 8 holdat kaptak, emellett pedig adómentesség, adókedvezmények illették meg őket, valamint a földjük megműveléséhez szükséges eszközöket biztosított nekik az állam.²² A Bácskába egyes adatok szerint 6175 – más adatok szerint 6912 – családot telepítettek le 53 465 kat. hold területre, javarészt a határ mentén. Ennek háttérében nemzetpolitikai célok álltak: csak megbízható személyek kaphattak birtokot ezen a vidéken.²³ A jugoszláv agrárreform végeredményben a délvidéki magyar társadalom gyengülését hozta magával, ugyanis egy részüket kiutasították az országból, más részük pedig önként vándorolt Nyugatra a jobb megélhetés reményében.²⁴

Ilyen előzményekkel indult meg 1941 áprilisa után a jugoszláv agrárreform revíziója, melynek első lépése a dobrovoljácok kitelepítése volt. Minden olyan személyt, aki 1918. október 31-e után települt a Délvidékre, illetve politikailag megbízhatatlannak vélték, kiutasították az országból – vagy át dobták őket Horvátországba, vagy pedig internálótáborba²⁵ vitték őket.²⁶ Közülük sokakat mezőgazdasági munkára „kiadták” Magyarország különböző gazdasági területeire, de „...a munkára való kihelyezés csakis nem szláv nemzetiségű családhoz engedélyezhető”.²⁷ Legnagyobb részük kénytelen volt a háború végéig az internálótáborban megvárni.²⁸

A kitelepítettek helyére bukovinai székelyeket²⁹, hősi halottak rokonait, vitézeket, illetve moldvai csángókat telepítettek 1941 májusától kezdődően. A helyi magyar lakosság körében „nyomott és elkeseredett” volt a hangulat, mivel ezen intézkedés alapján nem látják biztosítottnak a saját igényeik kielégítését földbirtok-politikai szempontból. Ahogy Mátéfalvy Elek, a Birtokpolitikai Kirendeltség ideiglenes vezetője 1941. június 18-i jelentésében írja: „Az itt élő magyarság az uralomváltozással kapcsolatban azt remélte, hogy az ő életérdekei is azonnal a magyar állami gépezet megindulásakor figyelembe vétetnek”.³⁰ Véleménye szerint a Kirendeltség igyekszik majd a helyi földigénylők kéréseit is kielégíteni, melyre annál inkább is szükség van, „mert nem közömbös, hogy az őslakoságnak ez a rétege a magyar kormányhatalom

szociális gondoskodásáról milyen benyomásokat szerez az első időszakban (...) nem elhanyagolandó kérdés, hogy itt a jövőben egy elégedetlen és a szélsőséges politikai irányzatokra hajlamos, vagy pedig megelégedett és jogaiban magát sértve nem érzett magyarsággal kell számolnunk”.³¹

1941. július 17-én lépett életbe a két nappal korábbi minisztertanácsi ülésen elfogadott 5280/1941 M. E. rendelet, mely a „visszafoglalt délvidéki területeken végrehajtott földbirtokrendezéssel kapcsolatos kérdések szabályozásáról szól”.³²

Ennek alapján a jugoszláv földreform juttatási részét hatályon kívül helyezték, megváltási részét azonban érvényben hagyták, illetve hozzátették: a „jugoszláv földbirtokpolitikai jogszabályok alapján kisajátított ingatlanok – tekintet nélkül arra, hogy időközben kinek a tulajdonába kerültek (!) – a magyar államra szállanak át...”³³ A rendeltben kitértek a juttatandók sorrendjére, illetve a juttatható földterület mértékére is.

A juttatás nem volt ingyenes, mivel „a juttatott ingatlan vételára fejében a kataszteri tiszta jövedelem minden koronája után 40 pengőt kell fizetni” a juttatottaknak.³⁴

Mielőtt az egyes esetekre rátérnénk, utalnom kell arra, hogy a délvidéki földbirtok-politikai ügyek vitelére hivatott szerv a bevezetőben már említett ún. Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség volt. A Kirendeltséget báró Bánffy Dániel 1941. november 8-án kiadott 279000/1941 F. M. rendeletével³⁵ hívta életre, Újvidék székhellyel. Működését 1941. november 10-én³⁶ kezdte meg, a kirendeltség hatásköre a visszafoglalt délvidéki területekre terjedt ki, valamint a szervezeten keresztül intézte a földművelésügyi miniszter a fentebb már említett 5280/1941 M. E. rendelet, illetve az 1939. IV. törvénycikk végrehajtását is. A kirendeltség ügykörébe tartozott a telepés községek létesítése, a mezőgazdasági ingatlanok elidegenítésének, bérbeadásának ellenőrzése, a birtokszerzők gazdálkodásának ellenőrzése, felügyelete, illetve földbirtokpolitikai adatok gyűjtése és feldolgozása.³⁷ Vezetője vitéz Vas Elek lett.

A Kirendeltség beosztása az alábbiak szerint alakult: az első osztály alá tartoztak az ún. általános földbirtok-politikai és telepítési ügyek, illetve a visszafoglalt területre vonatkozó jogszabályok előkészítése, telepés községek létesítésének ügyei, telepések kiválasztása, a telepítési alap ügyei, a Kirendeltségi személyi és dologi ügyei, földbirtok-politikai adatok gyűjtése, feldolgozása, a birtokszerzők gazdálkodásának irányítása, ellenőrzése. Az osztályvezető dr. Kovács László lett.³⁸

A második osztály hatáskörébe a „jugoszláv földbirtokpolitikai jogszabályok alapján kisajátított és az állam tulajdonába szállott ingatlanok felhasználásával kapcsolatos összes ügyek” tartoztak, így például a kisajátítást szenvedettek és a kizsákmányoltak kártalanítása, a gazdátlanul maradt ingóságok őrizetbe vétele. Az osztály vezetőjének dr. Szabó Istvánt nevezték ki.³⁹

A harmadik osztály ügyköre a „jugoszláv földbirtok-politikai jogszabályok alapján kisajátított, és az államra szállott ingatlanok műszaki felvételére” korlátozódott, így a telepés községek helyeinek műszaki kijelölése, az építkezések műszaki irányítása, birtokpolitikai adatok ábrázolása volt a feladata. Ennek az osztálynak a vezetője vitéz Sima Gábor volt.⁴⁰ 1944. július 21-én az első és a második osztály ügykörét összevonták, vezetője dr. Szabó István lett, az addigi harmadik ügyosztály pedig második ügyosztályá lépett előre, vezetője továbbra is vitéz Sima Gábor maradt.⁴¹

Mint az előzőekben utaltam rá, a volt nagybirtokosok földjeinek egy részét a jugoszláv állam kisajátította. A déli területek visszacsatolásával megindult a volt birtokosok részéről a jogtalannak vélt kisajátítások felülvizsgálatának követelése. A jugoszláv agrárreform során összesen 110 684 hektárnyi olyan területet osztottak ki, melyek azt megelőzően magyar optánsok és jugoszláv állampolgárrá lett magyarok tulajdonában voltak. Ez az összes kiosztott földnek a 4,4%-a volt.⁴² Egy 1938-ban készített felmérés alapján a Vajdaságban az összesen megművelt földekből 14,13% volt magyar kézen.⁴³

Mint utaltam rá, az 5280/1941 M. E. rendelet érvényben hagyta a jugoszláv időszak agrárreformjának megváltási részét, mely a volt birtokosok körében elégedetlenséget szült, csalódással töltötte el őket?

Ennek adott hangot Fernbach Bálint, melyet a földművelésügyi miniszternek juttatott el a volt délvidéki birtokosok 1941. augusztus 18-i, budapesti értekezlete után.⁴⁴ „...recompenzációt 20 év szenvedéséért nem kaphatunk, hiszen ezt a szenvedést elviselni fajtánk iránt tartozó kötelességünk volt” – írja – azonban a két világháború közötti időszak magyar politikája folyamatosan a jugoszláv reformok jogtípró voltát hangsúlyozta, így „mély megdöbbenéssel töltötte el (...) azokat, akikkel szemben a Jugoszláv földbirtokpolitikai intézkedések az idegen uralom alatt érvényesültek, a m. kir. Kormány 1941. július hó 15-én 5280/1941 M. E. számú rendelete”.⁴⁵ Az értekezlet egyik javaslata alapján „a volt tulajdonos(ok), vagy jogutódai a Jugoszláv birtokpolitikai törvényekben meghatározott legkisebb meghagyandó földterület /300 hektár/ birtokába visszahelyezendők” volnának⁴⁶, illetve javasolnák a visszacsatolt délvidéki területre egy, az 1440/1941 M. E. rendelethez hasonló intézkedés kiadását.⁴⁷

Az alábbiakban utalnék néhány konkrét esetre, melyek során a volt birtokos kérvényezte a saját, vagy családja tulajdonában volt föld visszajuttatását. Egy 1941-es kimutatás alapján rekonstruálhatjuk néhány földbirtokos igénylését volt birtokait illetően. A kimutatás írója megemlíti, hogy „a jugoszláv hatóságok a kimutatásban nem szereplő kisajátítást szenvedettekkel szemben is általában méltánytalanul jártak el, különösen pedig akkor, ha a kisajátítást szenvedett tulajdonos magyar volt”.⁴⁸ A táblázatban olyan nevek szerepelnek, mint például Falcione Anna, Kárász Imre és Miklós, Vojnits István, a Lebach család tagjai, illetve bonyhádi

Perczel Béla, valamint ezek zombori, horgosi, bajsai, szabadkai birtokainak nagysága, illetve a kisajátított területek mérete holdban kifejezve.

Az említett bonyhádi Perczel Béla⁴⁹ 1941. május 31-én beadvánnyal fordult báró Bánffy Dániel földművelésügyi miniszterhez.

Ebből kitűnik, hogy a Bonyhád-Perczel családnak Szabadka határában található birtokából a feljebb már említett székely telepítés céljára használtak fel 812 kat. hold földet. Kéri, hogy ezt a juttatást vizsgálja felül a miniszter, illetve a birtok egy negyed részét adják vissza részére, amennyiben ez nem lehetséges, akkor más területen történjen meg a kárpótlás. Indoklásában megemlíti, hogy a birtokot még 1914-ben, teljesen szabályos keretek között örökölte, és a tulajdonát „képezte mindaddig, míg a megszálló szerbek azt minden nemzetközi és magánjogi szabály legflagrantsabb lábbal tiprásával” el nem vették tőle.⁵⁰

Véleménye szerint a terület visszacsatolásával a területre vonatkozó tulajdonjoga „feléledt”, mert a dobrovoljácokat a földjéről kitelepítették, így más kezébe nem is kerülhet a birtok. Ha a birtokát elvonnák tőle – melynek értéke becslése szerint 2,5 millió Pengő – olyan mértékű kár érné, melyet nem tudna az állam semmilyen módon sem kárpótolni.⁵¹

Erre pedig – mint írja – azért is jó esély mutatkozik, mert a területre a jugoszláv kormányzat telepéseket költöztetett, és így az telepítési célokra ideális lett a magyar kormány számára is.

Vele szemben a szerbek érzése szerint még igazságtalanabban jártak el, amennyiben a „magyarellenes éllel végrehajtott földbirtok-reform során magyar földbirtokosoknak is meghagytak bizonyos, 100-tól 521 kat. holdig terjedő maximumokat /sőt kivételes esetekben ezen túlmenően még 200 hold ún. szupermaximumot is/, tőlem az utolsó négyzetöglig mindent elvettek...”⁵² Mivel a szerbektől sem kártalanítást, sem haszonbért nem kapott, így a Nemzetközi Vegyes Döntőbizottsághoz fordult ügyével: az 1932. szeptember 30-i, párizsi ítélet alapján a kamatokkal együtt 2 386 921 Pengő illette meg, melyet azonban csak részben teljesített a bázeli székhelyű Nemzetközi Fizetések Bankja.⁵³

Hasonló a véleménye a magyar állam tevékenységéről, mint az előzőekben idézett Fernbach Bálintnak: a magyar kormány „a szerbek által teremtett ezen igazságtalan helyzetet használja fel (...) hogy ezen az alapon rendeztessenek a földbirtokkérdések, és ezzel a szerbek által elkövetett igazságtalanságokat a magyar állam mintegy legalizálja...”⁵⁴

A feljebb említett kimutatás alapján az alábbi képet rekonstruálhatjuk: Perczel Béla 1124 kat. hold nagyságú szabadkai birtokából a jugoszláv kormány 812 kat. holdat kisajátított, mely 1941 áprilisa után a magyar kormány kezelésébe került – és székelyeket telepítettek le erre a területre.

A Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség 300 kat. hold, a Délvidéki Földbirtokrendezési Tanács 211 kat. hold földterület visszajuttatását javasolta Perczel Béla javára, melyre azonban a háború végéig nem került sor.⁵⁵

Bezdán József 1941. augusztus 13-án juttatta el földhöz juttatási kérvényét Bánffy Dánielhez, melyben egy lehetséges bácsgyulafalvi telepítés iránt érdeklődik. Mint utal rá, azért ezt a területet részesíti előnyben, mert „1920-ban a szerbek kényszerítettek arra, hogy elhagyjuk szülőfalunkat, Bácsgyulafalvát”.⁵⁶

Mivel ebben az időszakban a pénz értéke jelentősen inflálódott, Bezdán édesapja tönkrement, „ezért kerültem én később az iparművészeti pályára” – írja.⁵⁷ Bezdán ezután felsorolja főbb érdemeit, melyek közül kiemeli, hogy Horthy Miklósról készült „104. portrémat most július 27-én nagyszabású ünnepélyes keretek között leplezték le Szabadkán abból az alkalomból, hogy a Főméltóságú Úr személyesen is bevonult Szabadkára”.⁵⁸ Kérésének hátterében betegsége, illetve az áll, hogy idős korára vissza szeretne térni szülőföldjére, valamint gyermekei számára szeretné biztosítani a jövőt egy biztos földalappal. Kérélmét a Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség 1943. február 6-án (!) az alábbi indokokkal elutasította: „...kérvényező nem tekinthető (...) az 5280/1941 M. E. rendelet 4.§-a értelmében elsősorban kielégítendő juttatási alanyának, másfelől pedig, mivel a helybéli földműves foglalkozású őslakosság földigényének kielégítésére sem áll elegendő terület rendelkezésre”.⁵⁹

Vermes Gyulának és családjának 1918 után Szabadka „Csikéria” elnevezésű területén mintegy 1000 kat. hold kiterjedésű birtoka volt. Még a jugoszláv agrárreform 1919-es életbelépése előtt eladott 218 kat. holdat, a maradék területből 565 kat. holdat sajátított ki a jugoszláv állam. A megmaradt 217 kat. holdat állami engedéllyel Deszk község környéki, „mintegy 360 darabban szétszórt, szikes, vizenyős, gyenge minőségű és részben megművelhetetlen” területre cserélte.⁶⁰ A csere után még dobrovoljacok részére is sajátítottak ki tőle földeket, így végül 36 kat. hold maradt mindössze a kezén. Az impériumváltás után a magyar kormányhoz fordult földjeinek visszaszerzése érdekében.

Erre azonban nem került sor, mivel „valójában Vermes Gyulától összesen csak 174 kat. holdat sajátított ki a jugoszláv kormány, a többi ingatlanát eladta, illetőleg elcserélte. Az nem vitás – folytatódik a tájékoztató – hogy Vermes Gyulát a jugoszláv földreform során méltánytalanság érte, de hasonló méltánytalanságot majdnem minden kisajátítottnál megállapíthatunk.”⁶¹

Végül megállapítja a tájékoztató írója, hogy Vermes a többi károsulthoz képest kisebb károsodást szenvedett el, melyet „módjában van reparáltatni a 2810/1942 M. E. rendelet alapján”.⁶² A földbirtokok visszajuttatását nem teljesítik, csereingatlan juttatása szóba jöhet, azonban „a birtokbaadást kedvező elintézés esetén is a többi hasonló természetű visszajuttatással és a kisemberek földhöz juttatásával együtt kell végrehajtanunk, mert az esetleges kivételes eljárás az érdekeltek körében nem kívánatos izgalmat kelthetne”.⁶³

A magyar hadsereg Bácskába történő bevonulása több esetben is csalódással töltötte el a helyi német ajkú lakosságot⁶⁴, mely elégedetlenségének rendszerint hangot is adott.⁶⁵ Az ún. kormányzósértési és magyar nemzet megbecsülése elleni tevékenységgel foglalkozó perek iratai őrizték meg ezeket a véleményeket. Ezen esetek során a magyar hadsereget, a magyar nemzetet, vagy pedig Horthy Miklós kormányzót illették dehonesztáló kifejezésekkel.⁶⁶

Bauer István, csávolyi német kisbirtokos például a német hadsereg magyar hadsereggel szembeni felkészültségét dicsőítette. Perirata szerint így fogalmazott: a magyar honvédek „*senkik, bevándorolt vackok, ha a németek nem lettek volna a Délvidéken mind ott döglöttek volna meg*”.⁶⁷

Forrásaink megőrizték egy kilenc éves német kislány véleményét is. 1941. június 21-én a 9 éves Werner Krisztina Újszivácon (Sivac) azt mondta, hogy „*...ide Horthy ne jöjjön, mert mi németek vagyunk*”.⁶⁸ Az őrszállási (Stanišić) Lang József 1941. május 18-án, egy kocsmai beszélgetés során – bízva a németek bevonulásában – Horthyra utalva azt mondta, hogy „*úgyis ki lesz innen téve*”.⁶⁹ Majd pedig elkeseredetten állapította meg, hogy „*a szerbek rosszak voltak s a magyarok még rosszabbak, (...) nem ezeket vártuk*”⁷⁰ – utalva a német kisebbség azon várakozására, hogy szeretnék, ha a terület német fennhatóság alá kerülne.

Schustertisch István esete mutatja, hogy földbirtok-politikai téren nem tettek kivételt a német származású lakossággal sem. Schustertisch a német hadseregben mint Sonderführer tevékenykedett. 1927-ben 3 kat. hold földet kapott a jugoszláv államtól, melynek részletfizetési kötelezettségeit a jugoszláv időszak alatt rendszeresen be is tartotta.

1941. április 15-e után azonban az „*agráringatlan után adót nem fizetett és egyéb szolgáltatásokat sem teljesített, sőt (...) az ingatlan sorsa iránt egyáltalában nem érdeklődött*”.⁷¹ Az ingatlant a magyar állam a fentebb már idézett 5280/1941 M. E. rendelet alapján foglalta le.

Ezért a német követség kérését, miszerint „*a szóban lévő agráringatlan Schustertisch részére visszaadassék, nem áll módomban teljesíteni*” – írja a Délvidéki Földbirtok-politikai Kirendeltség gazdasági főfelügyelője.⁷² Felhívja azonban a követség figyelmét arra, hogy Schustertischnek lehetősége van kártérítésért folyamodni.⁷³

Bizonyos esetekben szerbek is fordultak a magyar hatóságokhoz kártérítés, földvisszaigénylés ügyével. Ilyen volt például Belgrád volt főpolgármesterének, Jevrem Tomić-nak⁷⁴ az ügye. Bolla Lajos belgrádi főkonzul – mivel „*folyamodó a magyar–jugoszláv közeledés egyik előharcosa volt*”⁷⁵, valamint „*budapesti hivatalos látogatása alkalmával Kormányzó Úr Ó Főméltósága kihallgatáson fogadta, és a Magyar Érdemrend nagykeresztjével tüntette ki*”⁷⁶ – Tomić beadványát támogatta, melyben 2 kat. hold, nem agrárjellegű földjének visszaigényléséért folyamodott.

Az előzőekben említett érdemek ellenére a Délvidéki Földbirtokrendezési Tanács a kérvényt 1941. december 12-én elutasította, arra hivatkozva, hogy „az 5280/1941. M. E. rendelet értelmében (...) ingatlanával, miután agrár eredetű, a magyar államra szállott (...) a birtok visszaadásáról szó nem lehet, mert az ellenkezik az 5280/1941. M. E. rendelet előírásával”.⁷⁷

Tanulmányomban elsősorban levéltári forrásokon keresztül kívántam a magyar kormány kezdeti földbirtok- és telepítéspolitikai intézkedéseit bemutatni. Mint láhattuk, ezek az intézkedések nem minden esetben töltötték el megelégedéssel a volt tulajdonosokat, kárpótlást igénylőket, illetve a helyi földnélküli lakosságot. Mivel a Vajdasági Levéltárban őrzött anyag feltárása, feldolgozása várat magára, így a kép további árnyalásához további kutatások elengedhetetlenek.

Jegyzetek

- ¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.
- ² A szerző történész, PhD hallgató (Szegedi Tudományegyetem BTK Történelemtudományi Doktori Iskola)
- ³ Török László: *A magyarság szociális helyzete a Bácskában*. Kalangya, X. évf. (1941. december) 4. sz. 209. (a továbbiakban: Török 1941.)
- ⁴ Dombrády Lóránd: *Hadsereg és politika Magyarországon 1938–1944*. Budapest, 1986. 188–214., illetve Horváth Csaba – Lengyel Ferenc: *A délvidéki hadművelet*. Debrecen, 2003.
- ⁵ A témában Lőrinc Péter Harcban a földért című munkája említhető meg. Lőrinc Péter: *Harcban a földért. A magyar fasizmus jugoszláviai földbirtokpolitikája, 1941–1944*. Budapest, 1977.
- ⁶ Nagybányai vitéz Horthy Miklós (1868–1957): tengerésztiszt, Ferenc József szárnysegéde, 1920. március 1-től 1944. október 16-ig Magyarország kormányzója.
- ⁷ 1941. március 26-án Jugoszlávia csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, azonban másnapra virradó éjjel Belgrádban katonatisztek államcsínyet hajtottak végre. Hitler ezen a napon adta ki a Görögország elleni támadási terv módosítására vonatkozó utasítását, melyben Jugoszlávia lerohanás is szerepelt már. Forrás: A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken, 1918–1947*. Budapest, 2004. 153. (a továbbiakban: A. Sajti 2004.)
- ⁸ A. Sajti 2004. 157.
- ⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) K428 a) sorozat, MTI Könyvomas – Napi tudósítások (1920–1944), 1941. április 13.
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ Uo.
- ¹² Csetnik: a szerb četa szóból származik, csapatot jelent. Az általam tárgyalt időszakban a Draža Mihailović vezette angolbarát politikai körökre használjuk a terminológiát.
- ¹³ A délvidéki bevonulás társadalmi hangulatára vonatkozóan lásd: Valastyán Balázs: „Vártunk, jöttetek! Éljenek a magyar honvédek!” – „Elmentek a barbárok, és bejöttek a tatárok...” *Társadalmi hangulat és a Délvidék visszacsatolása*. Limes, XXIII. évf. 85. sz. 15–25.
- ¹⁴ Kádár Gyula így emlékezett vissza a lövöldözésre: „A jugoszláv »csetnik«-szervezet kb. 45-50 fiatal hátrahagyott a városban. Ezek fegyverrel és lőszerrel ellátva padlásokon bújtak meg. A sötétség beálltával lövöldözni kezdtek

- járó-kelő katonákra, de inkább a levegőbe. Ettől a mi alakulatainknál pánik keletkezett. A saját legénység – nyilván már alkoholhoz is hozzájutva – ugyancsak vaktába lött. A szakasz- és századparancsnokok vagy nem voltak a körleteikben, vagy éppen olyan hitványan meghúzódtak, mint a hadtestparancsnokság, és semmit nem tettek a lövöldözés beszüntetésére. A cél nélkül leadott lövések a város másik végén csapódtak be, az ott elhelyezett legénység »abból az irányból lőnek a csetnikék«-alapon ugyancsak vaktában lövöldözni kezdett. Fegyelmezett és jó parancsnokok kezében levő csapatokkal szemben az egész »csetniktámadás« jelentéktelen semmiség lett volna, és önmagától megszűnik.” Kádár Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*. I. kötet. Budapest, 1978. 369–371.
- ¹⁶ Bács-Bodrog vármegye központja Zombor lett, Szabadka és Újvidék kiemelt státuszát visszakapta. Forrás: MNL OL, Belügyminisztérium Iratai, Általános iratok, K150, I. kútfő, 31. tétel/ b., 2839. csomó, 368–370.
- ¹⁶ A trianoni békedöntéssel Magyarországtól 1920. június 4-én elcsatolták a Bácskát, a Bánát egy részét, a baranyai háromszöget, a Muraközt és a Murán túli területeket (20 551 km²). 1941 áprilisában ebből a területről 11 475 km² került vissza Magyarországhoz.
- ¹⁷ A. Sajti 2004. 136–137.
- ¹⁸ A Kalangya című irodalmi folyóirat 1941 decemberi számában Török László így fogalmaz: a magyar lakosság „...eltekintve egyes kivételes esetektől, még házhely céljára sem kapott telket”. Török 1941. 210.
- ¹⁹ A. Sajti 2004. 138–140.; A. Sajti: *Bűntudat és győztes fölény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*. Szeged, 2010. 50–51. (a továbbiakban: A. Sajti 2010.)
- ²⁰ Uo. Például Széchenyi Mária, Đunderški Rudolf, horgosi Kárász család stb.
- ²¹ A háborús önkénteseket Szerbiából, Crna Gorából és Boszniából telepítették erre a területre.
- ²² A. Sajti 2004. 138., valamint Bíró László: *A jugoszláv állam, 1918–1939*. Budapest, 2010. 207–228.
- ²³ A. Sajti 2004. 140.
- ²⁴ A jugoszláv intézkedések a „korábbi életszintjének feladására, sőt a létminimum alá süllyesztésére, kivándorlásra, egykézésre kényszerítette a széles magyar néprétegeket”. Török 1941. 210.
- ²⁵ Internálótábor működött Sárváron, Szabadkán, Újvidéken. Damjanovné Zimmer Sarolta visszaemlékezésének egy rövid epizódja betekintést enged az internáltak életébe. Damjanov Jadranka: *Így éltünk Szabadkán. Damjanovné Zimmer Sarolta emlékiratai*. Bookmaker Kiadó, Budapest, 2003. 428.
- ²⁶ A dobrovoljácokról részletes kimutatást is készítettek a magyar hatóságok a bevonulás után. A például 1941. május 12-én Ópalánkán (Stara Palanka, ma Palanka) kelt kimutatásban az alábbi kategóriák szerepelnek: a személy neve, házszáma, a ház tulajdonosa (ez több esetben is eltér a megadott személy nevéől), a terület helyrajzi száma, a terület nagysága, az épületek jellege, illetve egy megjegyzés rovat. A kimutatás szerint a településen 66 dobrovoljac családot tartottak nyilván. Forrás: MNL OL FM K184 6926. csomó-137. tétel-588361
- ²⁷ Forrás: MNL OL K150, Belügyminisztérium, Általános iratok, 4030. csomó, 17. tétel 3–9.
- ²⁸ A. Sajti 2010. 94.
- ²⁹ A bukovinai székelyek bácskai telepítésére vonatkozóan: A. Sajti Enikő: *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában: 1941*. Budapest, 1984.; Merk Zsuzsa: *Bukovinai székelyek a Délvidéken (1941–1944)*. In: Migráció és település a Duna-Tisza közén. II. 1997.; Vincze Gábor: „Bukovinai magyarok. Mind egy szálig hazahozni őket!” *Hogyan kerültek 70 éve a bukovinai székelyek a Bácskába?* In: Visszatér a Délvidék, 1941. Budapest, 2011.; Vincze Gábor: *A bukovinai székelyek és kisebb moldvai csángó-magyar csoportok áttelepedése Magyarországra (1940–1944)*. ProMinoritate, 2001/ősz; Németh Kálmán: *Százezer szív sikolt. Hazatért és hazavágó magyarok verőfényes Golgotája*. Bácsjózseffelva, 1943.
- ³⁰ Arhiv Vojvodine (továbbiakban AV) F150, Madjarsko Kraljevsko Ministarstvo Poljoprivrede – Ispostava Za Agrarnu Politiku – Novi Sad (A Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség iratai, Újvidék) (1941–1944) jelzet: F150-2-38/1942 56. doboz
- ³¹ AV F150-2-38/1942 56. d.
- ³² MNL OL K428 a) Könyvnyomat, Napi hírek – Napi tudósítások (1920–1944), 1941. július 16. *A magyar királyi minisztérium 1941. évi 5280. M. E. rendelete a visszafoglalt délvidéki területeken végrehajtott földbirtokrendezéssel kapcsolatos kérdések szabályozásáról*. A rendelet olvasható: www.dtt.ogyk.hu
- ³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ A rendelet olvasható: www.dtt.ogyk.hu

³⁶ Észak-Erdély revíziója már 1940. augusztus 30-án megtörtént, hasonló rendelkezésre csak 1941 nyarán került sor, ekkor hozták létre a Földművelésügyi Minisztérium Erdélyi Kirendeltségét, vezetője Balogh Vilmos miniszteri tanácsos lett. Tóth-Bartos András: *Észak-Erdély reintegrációjának kérdése a második bécsi döntés után*. Magyar Kisebbség, 2005/3–4. 409.

³⁷ www.dtt.ogyk.hu

³⁸ AV F150-1-3689/1941 54. d.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ AV F150-1-60000/1944 55. d.

⁴² A. Sajti 2004. 139.

⁴³ A kimutatás a Bácska, Bánát, Baranya és a Szerémség területére vonatkozott, az arányok területenként változtak. A. Sajti 2010. 53.

⁴⁴ MNL OL K184-6447-137-174948

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ A magyar királyi minisztérium 1440/1941 M. E. rendelete a román uralom alól felszabadult keleti és erdélyi országrészen az ingatlanokra vonatkozó magánjogi jogszabályok hatályának kiterjesztéséről. A rendelet 6 és 7.§-a így szól: „...intézkedéseket tett, ingatlanok elidegenítésére, vagy megterhelésére vonatkozó jogügyletek megtámadhatósága tekintetében, amennyiben a fél az ügyletet súlyos anyagi, vagy más károsodással fenyegető, a jogszerző fél érdekét szolgáló hatósági intézkedés, vagy más hatóság közvetlen, vagy közvetett kényszer, vagy valamely kényszerítő hatósági intézkedés kieszközlésével való fenyegetés hatása alatt kötötte meg, vagy az elidegenítéssel súlyos kárt szenvedett, a szerző fél pedig a méltányossággal ellentétben aránytalan nyereségre tett szert”. A rendelet olvasható: www.dtt.ogyk.hu

⁴⁸ MNL OL FM K202-A Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség Iratai – Vegyes, számnélküli iratok

⁴⁹ Bonyhádi Perczel Béla (1884–1945): beadványában utal anyai nagyapjára, az 1848-as hős Perczel Móra. Politikus, Tolna megyefőispánja 1931 és 1933 között. A Hitler-ellenes „Hűséggel a Hazáért” mozgalom elnöke. A náci megszállás során többször letartóztatták, internálták.

⁵⁰ MNL OL FM K184-6925-137-538379

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ MNL OL FM K202 A Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség Iratai – Vegyes, számnélküli iratok

⁵⁶ MNL OL FM K184-6925-137-528315

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ MNL OL-FM-K184-6925-137-60296

⁶¹ Uo.

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

⁶⁴ A Közbiztonsági Osztály vezetője 1942. január 20-án jelentést küldött Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek a bakonytáji németiség körében terjedő délvidéki telepítés hírével kapcsolatban. Ennek során

– a jelentés alapján – a Volksbund mintegy 2000 munkás összegyűjtését kívánta elérni, „a német–szerb háború alkalmával lerombolt gyárok újraépítéséhez”. Ezen kívül „egyes gazdátlan földekre pedig Volksbund tagokat fognak telepíteni”. Az önként jelentkezettek egy része 1941 decemberében útnak indult a Bácskába, de „a munkára jelentkezett Volksbund tagok többsége még várakozó állásponton van, és csak akkor indulnak útba, ha már az elutazottaktól értesítést kaptak, hova lettek szállítva, milyen munkakörben dolgoznak, mennyi fizetést kapnak, illetve kaptak-e földet megművelésre és mennyit”. Forrás: MNL OL FM K184-6925-137-62200

⁶⁵ Janko Sepp, a jugoszláviai német Kulturbund elnöke így fogalmazta meg gondolatait: „annyira csalódottak, elkeseredettek és nyugtalanuk vagyunk. (ti. a német kisebbség) *Mit keresnek itt a magyarok?*” Forrás: A. Sajti 2004. 164., valamint a bácskai németiség helyzetére vonatkozóan: Ema Neimarlija: *A német kisebbség sajátos helyzete a Bácskában a magyar fennhatóság idején, 1941–1944*. Limes, 2009/2. 103–111.

⁶⁶ A témára vonatkozóan lásd: Valastyán Balázs: *Társadalmi hangulat a Délvidéken 1941 áprilisában*. In: Törésvonalak konferenciakötet. 229–238. (elektronikus publikáció)

⁶⁷ Csongrád Megyei Levéltár (továbbiakban: CsML), Szegedi Törvényszék Iratai (SzTI) b/Büntetőperes iratok, B4975/1941 63. d. Bauer István ügye

⁶⁸ A bírósági végzés szerint „minthogy azonban Werner Krisztina még 12. életévét nem töltötte be (...) a bűnvádi eljárás mellőzésével iskolai megfenyítését kellett elrendelni...” CsmL, SzTI b/Büntetőperes iratok, fBl 5477/1941 63. d. Werner Krisztina ügye

⁶⁹ CsmL, SzTI b/Büntetőperes iratok, B4510/1941 62. d. Lang József esete, összbüntetésül öt hónap fogházbüntetésre ítélték.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ MNL OL-FM-K184-6927-137-589882

⁷² Uo.

⁷³ Uo.

⁷⁴ 1940. június 20. és 1941. április 12. között volt Belgrád város főpolgármestere.

⁷⁵ AV-F150-3-908/1941 59. d.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo.

A magyar–jugoszláv „örök barátsági szerződés” politikai fogadtatása

Olasz Lajos¹

Absztrakt

A háromhatalmi egyezményhez újonnan csatlakozott Magyarország, és a csatlakozást a határozott német elvárások ellenére elkerülni igyekvő Jugoszlávia 1940 decemberében rövid tárgyalássorozat után demonstratív jellegű barátsági egyezményt kötött. A két ország 1938 óta tartó közeledését hivatalos keretet adó szerződés mindössze a jó viszony fenntartásának szándékát tartalmazta, és azt mondta ki, hogy a fennálló vitás kérdéseket tárgyalásos úton fogják rendezni egymással. Nagyfokú elkötelezettséget egyik fél sem vállalt, de legalább az egyik szomszédjára a kölcsönös érdek alapján támaszkodhatott.

A megállapodás az adott helyzetben széleskörű nemzetköz és hazai visszhangot váltott ki. A tárgyalások kezdetén még a tengelyhatalmak által is támogatott közeledés – az egyezmény aláírásakor már inkább tengelyellenes jelleget kapott. A Németország-hoz való további közeledés helyett sokan egy minimális mozgástér megtartásának lehetőségét látták benne. Magyarországon a függetlenségi és angolbarát körök lelkesen fogadták, míg a szélsőjobboldal elutasítóan viszonyult hozzá. Az államközi megállapodás nagyobb teret nyitott a délvidéki magyarság helyzetének alakulásával kapcsolatos megbeszélések számára is. A nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulása, a balkáni német expanzió azonban nem adott lehetőséget az együttműködés kibontakozására. Az 1941. áprilisi Jugoszlávia elleni német támadás nyomán Magyarország válaszut elé került. A kormány, a német külpolitikai nyomás és a fellángoló revíziós törekvések hatására, fegyveresen lépett fel a Délvidék visszacsatolása érdekében.

Közép- és Délkelet-Európát politikai folyamatait 1940 második felében döntően két törekvés határozta meg: Németország lépései a régió teljes befolyás alá vonására, illetve, ezzel szemben a kisállamok kísérletei függetlenségük és semlegességük megőrzésére. Magyarország esetében e két folyamat párhuzamosan jelentkezett. A revízió teljessé tétele érdekében együttműködött Németországgal, eközben azonban őrizni próbálta önállóságát, nem harcoló státuszát és nyugati kapcsolatait. A kétféle szándék a Teleki Pál miniszterelnök által képviselt politikában szorosan összefonódott, az egyik irányba tett kezdeményezést a kormány igyekezett a másik irányba tett lépéssel egyensúlyban tartani.²

Németország, Olaszország és Japán képviselői szeptember 27-én aláírták a háromhatalmi egyezményt, amelyben állást foglaltak egymás gazdasági, politikai és katonai törekvéseinek kölcsönös támogatása mellett. A német külügyminiszternek, Joachim von Ribbentropnak az esemény kapcsán tartott beszédét a *Deutsche Allgemeine Zeitung* némi pontatlansággal közölte, és azt úgy lehetett értelmezni, hogy az aláíró felek esetleg újabb államok csatlakozását várják. Sztójay Döme berlini magyar követ erről azonnal tájékoztatta Csáky István külügyminisztert. Sürgette, hogy a magyar kormány mielőbb jelentse be csatlakozási szándékát, politikai előnyhöz jutva ezzel a nyilvánvalóan belépni kívánó szomszédos államokkal szemben. Sztójay szerint ez elengedhetetlen lenne a revízió sikeres folytatásához. Csáky egyelőre csak részletes tájékozódásra utasította a követet, annak tisztázására, hogy az esetleges csatlakozásuk milyen kötelezettségekkel járna.³

Sztójay szeptember 28-án felkereste Ernst von Weizsäcker külügyi államtitkárt, és érdeklődött nála, hogy Ribbentrop kijelentése valóban belépési felhívásként értelmezhető-e, és milyen feltételekkel lehetne Magyarország is a szövetség tagja. A követ bizonyos mértékig túllépve a Budapestről kapott utasítást, közölte, hogy a magyar kormány kész a csatlakozásra, de a hivatalos nyilatkozat előtt egyeztetni kíván a német illetékesekkel. Weizsäcker kijelentette, hogy a háromhatalmi szerződéssel kapcsolatban nincs szó semmilyen bővítési szándékról, csak néhány lapban pontatlanul jelent meg Ribbentrop beszéde. A külügyminiszter más államok kapcsán csupán az egyezmény által képviselt célok melletti állásfoglalásról beszélt, és nem szervezeti csatlakozásról. Jelezte azonban, hogy tájékoztatni fogja a külügyminisztert a magyar felvetésről. A német diplomácia ugyanezen a napon intézett kérést a magyar kormányhoz, hogy a Bukaresttel kötött megegyezés értelmében Romániába induló tancsapatokat, Magyarország területén, a magyar vasútvonalakon szállíthassák át. Ehhez a magyar kormány szeptember 30-án a jóváhagyását adta.⁴

Magyarország 1940 őszére nehéz külpolitikai helyzetbe került. Szlovákia és Románia egyre szorosabbra fogta a Németországgal való együttműködést. Mindkét országban német csapatok állomásoztak. Lengyelország bukásával Budapest elvesztette az egyetlen potenciális partnert, amellyel akár a német, akár a szovjet

befolyással vagy fenyegetéssel szemben közös politikát alakíthatott volna ki. Magyarország határossá vált a Szovjetunióval. Bár a két állam között normális diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok működtek, bizonyos jelek egy német–szovjet összecsapás lehetőségére utaltak, amely Teleki megítélése szerint súlyos veszélyeket jelentett volna Magyarország számára is. Sajátos geopolitikai helyzete miatt az ország nem maradhatott volna ki egy ilyen összecsapásból, hiába próbálna semleges maradni, akkor is hadszíntérre válhat.⁵

Ilyen körülmények között egyetlen lehetőség kínálkozott, hogy Magyarország megőrizze külpolitikai mozgásszabadságát, és folyamatos kapcsolatot tartson Németországnak még el nem kötelezett európai államokkal – mégpedig, a szomszédos Jugoszláviával való együttműködés. Az elképzelés nem volt új keletű. Magyarország már korábban számolt azzal, hogy szorosabbra vonja a kapcsolatait a nyugati orientációjúként számon tartott délszláv állammal. Ez lehetővé tette az egységes kisantant politika megbontását, és déli irányban egy jószomszédi viszony kiépítését. Elősegíthette a Nyugathoz fűződő kapcsolatok fenntartását. Ugyanakkor a magyar politika hosszú ideig, egészen 1941-ig arra épített, hogy Olaszország bizonyos mértékig önálló, Berlintől független politikai tényező a régióban, így egy magyar–jugoszláv–olasz együttműködés sikeresen mérsékelhetné az egyre erőteljesebb német jelenléte. Már 1938-tól kezdve folytak változó intenzitású tárgyalások Magyarország és Jugoszlávia között. Ezek különböző okok miatt időnként megszakadtak, máskor rendszeresebbé váltak, de 1939 végén már felmerült egy barátsági egyezmény későbbi megkötésének terve is.⁶

A két ország között két komoly vitapont létezett: a területi kérdések és a délvidéki magyar kisebbség helyzete. A délvidéki magyarság gazdasági és társadalmi viszonyaira, oktatási és kulturális lehetőségeire vonatkozóan a belgrádi kormány tett bizonyos ígéreteket, és történt néhány gyakorlati lépés is ez ügyben. A hátrányos körülmények azonban alapvetően nem változtak. A területi igényekről Budapest semmiképpen nem kívánt lemondani. Ugyanakkor Teleki Pál miniszterelnök és kormánya célszerűnek látta bizonyos önmérséklet tanúsítását. El akarta kerülni, hogy egy határozott magyar fellépés nyomán Jugoszlávia esetleg Németországtól kérjen támogatást, és megismétlődjön a második bécsi döntés esete. A csak részleges erdélyi revíziót minden lelkes propaganda megnyilvánulás ellenére Teleki bizonyos fokig kudarcnak tekintette. Magyarország jóval kevesebbet kapott, mint remélt, viszont fokozódott az elkötelezettsége Berlin felé, és teljesítenie kellett egy sor német kérést. Ezért a magyar vezetés Jugoszlávia esetében kétoldalú megegyezésre törekedett, amely a két állam függetlenségét erősíthette az expanzív német politikával szemben.⁷

1940 őszére Jugoszlávia külpolitikai helyzete is igen bonyolulttá vált. Október 3-án Románia felmondta a kisantanthoz és a balkán-szövetséghez kapcsolódó korábbi kötelezettségeit, és jelezte csatlakozási szándékát a háromhatalmi egyezményhez.

Az országba október 8-án német csapatok érkeztek. Bulgária, különösen a craiovai egyezmény (1940. szeptember 7.) aláírását, Dél-Dobruzsza visszacsatolását követően mind nyíltabban beszélt a Jugoszláviával szembeni területi igényeiről, mindenekelőtt Macedónia kérdéséről. Megromlottak Belgrád és Róma kapcsolatai. Olaszország támogatást nyújtott a horvát nacionalistáknak. A megszállt Albánia nevében területi aspirációkkal lépett fel a Vardar völgyében. Benito Mussolini még egy fegyveres akciót is fontolóra vett Jugoszlávia ellen, hogy így érvényesítse a Dalmáciára vonatkozó olasz törekvéseket.⁸

Magyarország szintén elkötelezte magát a tengely mellett, és napirenden tartotta a Jugoszláviával szembeni területi igényeit. Ezek azonban jelentőségüket tekintve elmaradtak a bolgár követelések mögött és Budapest késznek mutatkozott bizonyos kompromisszumokra a békés megegyezés érdekében. A jugoszláv kormány úgy ítélte meg, hogy az adott helyzetben északi határai biztosítása és a Magyarországgal való szorosabb együttműködés egyre nagyobb jelentőségű lehet. Ez erősítheti leginkább Belgrád térségbeli pozícióit és segíthet fenntartani a status quo-t. A nyár és az ősz folyamán informális tárgyalások folytak a két állam között a kapcsolatok javítása és a vitás kérdések rendezése érdekében. Kormánytagok, országgyűlési képviselők, a két főváros polgármesterei kölcsönös látogatást tettek a másik országban. A területi kérdések azonban egyelőre megoldhatatlan problémát jelentettek. Bár a jugoszláv fél sem zárkózott el kisebb területi engedményektől, ezek messze elmaradtak a magyar igényektől, és Belgrád egyelőre még ezekről sem akart konkrét megbeszéléseket kezdeni.⁹

Október elején megváltozott Adolf Hitler álláspontja a háromhatalmi szerződés bővítését illetően. Egyszer inkább jó lehetőséget látott a kelet-európai kisállamok felvételében, amelyek a három nagyhatalomhoz képest csak korlátozott beleszólási lehetőséget kaptak, (csupán az őket közvetlenül érintő kérdésekben tanácskoztak velük), ugyanakkor az egyezményből eredő minden kötelezettséget vállalniuk kellett. Ez megkönnyítette Németország további térnyerését a régióban, automatikusan biztosította számára a belépő kisállamok együttműködését, keleti irányú tervei során. Nem kellett olyan elutasítástól tartani, például csapatai átvonulását illetően, mint 1939 szeptemberében, a lengyelországi hadjárat során a magyar kormány részéről. A magyar csatlakozást a német vezetés a magyar–jugoszláv közeledésről érkező hírek kapcsán is kedvezőnek ítélte. Arra számított, hogy Magyarország belépésével tovább erősödik az ország német elkötelezettsége, és Budapest közreműködik abban, hogy Jugoszláviát is sikerüljön bevonni a tengelypolitikába. Október 3-án Ernst Woermann német külügyi államtitkár-helyettes részletes tájékoztatást kért Sztójaytól a magyar–jugoszláv megbeszélésekkel kapcsolatban. Egyben jelezte a magyar követnek, hogy a háromhatalmi egyezményhez történő magyar csatlakozás kérdését a legfelsőbb szinten még átgondolják. Sztójay ezt biztató jelnek tekintette.¹⁰

Teleki Magyarország aktuális helyzetében elkerülhetetlennek látta a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást. Megítélése szerint csak így tarthatta életben a további revízió reményét, és így kerülhette el a Németországgal való nyílt konfrontációt. Tisztában volt azonban a csatlakozás jelentette veszélyekkel is – az új megállapodásból eredő súlyos gyakorlati kötelezettségekkel, illetve a nyugati kapcsolatok megromlásának kockázatával, Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és a semleges világ részéről várható komoly kritikákkal. Ezért a lehetőségekhez képest igyekezett bizonyos ellensúlyt teremteni a Németország irányába való fokozottabb elkötelezettséggel szemben. Október 3-án Csáky utasította Bakách-Besseney György belgrádi magyar követet, hogy tájékozódjon meghatározó jugoszláv kormánykörökben a két ország közötti vitás kérdések közeli rendezésének lehetőségéről, és javasolja hivatalos tárgyalások megkezdését a kapcsolatok szorosabbra vonása érdekében.¹¹

A következő napokban a követ megbeszéléseket folytatott Aleksandar Cincar-Marković jugoszláv külügyminiszterrel, és más személyiségekkel, de komoly akadályokat tapasztalt, különösen a területi kérdések ügyében. A belgrádi vezetőkörök a baranyai háromszög és Szabadka térsége mellett legfeljebb a zentai és topolyai járás átengedését tudták elképzelni. A határmódosítás helyett azonban inkább a lakosságcserét részesítették volna előnyben. A jugoszláviai magyar és a magyarországi délszláv lakosság nagy létszámbeli különbségének kiegyenlítése érdekében felvetették a kárpátaljai ruszinok áttelepítésének lehetőségét. A magyar követ javaslatára elképzelhetőnek tartották a területátengedés és a népességcsere kombinációját. Konkrét területi kérdésekről azonban egyelőre nem akartak tárgyalni. Attól félték, hogy a Magyarországgal való megegyezést a bolgárok precedensnek tekintik, és követelni fogják Macedónia átadásának napirendre tűzését.¹²

Október 10-én Ribbentrop tájékoztatta Galeazzo Ciano olasz külügyminisztert, hogy Németország szükségesnek tartja a háromhatalmi egyezmény kibővítését. Az olasz vezetés nem nagy lelkesedéssel, de beleegyezett a bővítésbe, számolva azzal, hogy Magyarország felvétele után, további államok is csatlakozni fognak. Ezt követően a német diplomácia tájékoztatta a magyar kormányt, hogy megnyílt a belépés lehetősége. Sztójay 1940. október 15-én adta át Berlinben a magyar kormány hivatalos nyilatkozatát, hogy csatlakozni kíván a háromhatalmi egyezményhez. A magyar fél szerette volna, ha a még fennálló területi igényei legalább utalásszerűen belekerülnek az aláírandó dokumentumba. Meg akarta előzni, hogy Németország esetleg területi garanciákat kínáljon a később csatlakozó szomszédos államoknak. Weizsäcker azonban elutasította az egyezmény szövegének ilyen jellegű kiegészítését. Érződött azonban, hogy most már Berlin számára is fontossá vált a magyar csatlakozás. A német külügyi államtitkár közölte Sztójayval, hogy a magyar kormány akár már október 17-én aláírhatja a szerződést. Teleki azonban halogatta ezt a lépést, így a magyar csatlakozásra csak november 20-án került sor.¹³

Időközben megérkezett Budapestre a belgrádi követ jelentése a jugoszláv politikusokkal folytatott tárgyalásairól. A vitás kérdések miatt Bakácz-Besseney meglehetősen szkeptikusan ítélte meg egy gyors megegyezés létrehozásának esélyét. Csáky a megbeszélések folytatására utasította a követet, kilátásba helyezve, hogy a magyar vezetés nem ragaszkodik a területekre vonatkozó azonnali megállapodáshoz, ez elengedhetetlen velejárója, de nem előfeltétele a két ország közötti szorosabb együttműködésnek. Teleki jól látta, hogy a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás jelentős mértékben leszűkíti a magyar külpolitika mozgásterét. A Jugoszláviával való megegyezést egy „nyugat felé nyíló ablaknak” tekintette, amely továbbra is biztosíthatja Magyarország kapcsolatát a tengely által nem ellenőrzött Európával. Ugyanakkor azzal is számolt, hogy a Belgráddal való együttműködés szabadkezet ad Magyarországnak, ha Dél-Erdély megszerzése érdekében önálló akcióra száná el magát Romániával szemben.¹⁴

A magyar katonai vezetőkörök azonban másként ítélték meg a helyzetet. Homlok Sándor vk. ezredes, berlini katonai attasé felhívta a figyelmet, hogy Magyarország belépése után várhatóan Szlovákia és Románia csatlakozni fog a háromhatalmi egyezményhez, így velük szemben további területi igényeket már aligha lehet érvényesíteni. Ezek után csak a Délvidék kérdése marad nyitva. Ha Jugoszlávia nem csatlakozik a tengelyhez, hamarosan felmerülhet vele szemben egy német katonai fellépés lehetősége. Magyarországnak és a Honvédségnek tehát fel kell készülnie egy esetleges jugoszláv ellenes katonai akcióra. Werth Henrik gyalogsági tábornok, a Honvéd Vezérkar főnöke egyetértett a helyzetértékeléssel, és azon az állásponton volt, hogy ebben a helyzetben nem lenne szabad engedményeket tenni Belgrádnak, hiszen küszöbön állhat a teljes délvidéki revízió megvalósítása.¹⁵

A következő hetekben Jugoszlávia külpolitikai helyzete egyre nehezebbé vált. Olaszország október 28-án támadást indított Görögország ellen. A kezdeti rövid siker után azonban az olasz haderő kemény ellenállásba ütközött és súlyos veszteségeket szenvedett. Jugoszlávia már régóta hangoztatta igényét az Égei-tengeri kijáratra, Szaloniki térségének megszerzésére. Az olasz támadás után a jugoszláv haderő előkészületeket tett, hogy ha Görögország összeomlik, az olaszokat megelőzve szállja meg ezt a térséget. November 6-ra virradóra azonban bombatámadás érte a jugoszláviai Bitolj körzetét. Mint kiderült a bombákat olasz gépek dobták. Róma utóbb navigációs tévedéssel magyarázta az esetet, de sokan ezt inkább erődemonstrációnak tekintették. A további feszültségek megelőzésére a jugoszláv kormány november 11-én tárgyalásokat javasolt Rómának egy barátsági egyezményről és a korábban kötött megneemtámadási szerződés megújításáról. A jugoszlávok hajlandóknak mutatkoztak a dalmát partvidék demilitarizálására, amit Olaszország régóta forszírozott, a Vardar völgyéhez viszont ragaszkodtak. Mussolini azonban a kétoldalú tárgyalások helyett, megfelelőbbnek tartotta, hogy Jugoszlávia is csatlakozzon a háromhatalmi egyezményhez.¹⁶

Az új körülmények Belgrádban is felértékelték a Magyarországgal való gyors megegyezés lehetőségét. Különösen, hogy a magyar kormány hajlandó volt egy időre elhalasztani a Jugoszláviával szemben fennálló területi igények érvényesítését. A magyar vezetés még a háromhatalmi egyezmény aláírása előtt újabb gesztusokat tett Jugoszlávia felé. Teleki kezdeményezésére november 18-án Horthy Miklós kormányzó fogadta a budapesti jugoszláv követet. Kijelentette előtte, hogy mindig is nagyra becsülte a vitéz szerb népet. Megítélése szerint a két ország úgy stabilizálhatná leginkább a helyzetét, ha szövetségre lépne, melyhez később esetleg Bulgária is csatlakozhatna. Magyarország tiszteletben tartja a jószomszédi viszonyt, ezt nem veszélyeztetné túlzó követelésekkel, és nem engedne idegen hatalmak nyomásának sem, ha azok egy baráti állam elleni fellépésre akarnák rávenni. Csáky külügyminiszter pedig interjú adott az *Avala* jugoszláv hírügynökségnek. Utalt rá, hogy Magyarország már csak a Belgrád–Szófia–Isztambul vonalon tudja tartani a kapcsolatot a tengelyhatalmaktól független külfölddel. Ha ez az ablak bezárulna, Magyarország csapdába esne, és elveszítené cselekvési szabadságát.¹⁷

A magyar kormány képviselői 1940. november 20-án Bécsben aláírták a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást. A lépés komoly kritikákat váltott ki a nyugati államokban, de nem vezetett a hivatalos kapcsolatok megszűnéséhez. A brit kormány nehezményezte az önkéntes belépést, de pozitív jelként értékelte a diplomáciai viszony és a brit követség zavartalan fenntartását. A brit külügyminiszter helyettese, Anthony Eden kijelentette Barcza György londoni magyar követnek, hogy London felfogása szerint Magyarország ezzel Nagy-Britannia ellenségeinek szövetségesévé vált, ugyanakkor elismerte, hogy Románia néhány nappal későbbi csatlakozása sokkal nagyobb megütközést váltott ki brit körökben, mert Bukarest két évtizeden át a Nyugat szövetségesének számított, és ennek révén jelentős nyereségekre tett szert. A brit lapok többségükben mérsékelten kommentálják a magyar lépést. Általános volt az a beállítást, hogy Budapest már korábban is együttműködött, főként gazdaságilag Berlinnel, és most, német felhívásra formálisan is csatlakozott a tengelyállamok szövetségéhez. Több brit lap (*Daily Telegraph*, *Times*) elhibázottnak nevezte a kelet-európai angol politikát, mert London a régiót könnyen átengedte a németeknek, ahelyett, hogy alternatívát kínált volna az ottani kisállamoknak.¹⁸

A csatlakozás jelentős mértékben rontotta Magyarország amerikai megítélését. Pelényi János washingtoni magyar követ (aki azonnal lemondott a pozíciójáról) november 28-án Telekinek küldött levelében figyelmeztetett rá, hogy az amerikai kormány bizonyos megértést tanúsít ugyan Magyarország kényszerhelyzete iránt, de úgy tekinti, hogy Budapest szembekerült az USA hivatalos politikájával. Az amerikai közvélemény pedig még inkább elutasító a tengelyállamokkal szemben, így igen rossz a visszhangja a háromhatalmi egyezményhez való magyar csatlakozásnak.¹⁹

Még november 20-án, a csatlakozási jegyzőkönyv aláírásakor Hitler hosszabb megbeszélést folytatott Telekivel és Csákyval. Kijelentette, hogy hamarosan eljöhét a pillanat, amikor Németország beavatkozik Olaszország oldalán a görögországi háborúba, hogy kiűzze az Athén segítségére érkező angolokat a kontinensről. Csáky, hogy a különutas politika ódiumát elhárítsa, illetve, hogy kipuhatoja a német álláspontot a magyar–jugoszláv megbeszélésekre vonatkozóan, panaszkodott bizonyos belgrádi lépések miatt. Hitler azt javasolta, hogy komoly probléma esetén Magyarország egyeztessen Rómával az esetleges közös nyomásgyakorlásról. Később azonban azt is felvetette, hogy Magyarország közvetlenül is tisztázhatná a vitás kérdéseket, és a Jugoszláviával való kapcsolatai megerősítésével tehermentesíthetné déli szárnyát. Ezt a kijelentést a magyar kormány úgy tekintette, hogy Hitlernek nincs kifogása a Belgráddal való szorosabb együttműködés ellen.²⁰

Hitler a magyar–jugoszláv közeledéstől egyértelműen azt várta, hogy ennek hatására a jugoszláv vezetés is mielőbb csatlakozni fog a háromhatalmi egyezményhez. A berlini bolgár követtel folytatott november 23-i megbeszélésén, Hitler Szófia hasonló döntését is sürgette. Az ellenvetésre, hogy a belépés esetén Bulgáriát a balkán-szövetség államai (Jugoszlávia, Görögország, Törökország) közös fellépése fenyegetné, Hitler kijelentette, hogy Jugoszlávia hamarosan csatlakozni fog a tengelyhez, így ezzel a problémával nem kell számolni.²¹

A német vezetés hallgatólagos egyetértését kihasználva Csáky gyorsítani kívánta a Belgráddal folyó tárgyalásokat. Bakách-Besseney útján tájékoztatta a jugoszláv vezetést, hogy Magyarország kész lenne egy barátsági egyezmény mielőbbi megkötésére. Az üzenet átadásakor a magyar követ hangsúlyozta a jugoszláv külügyminiszternek, hogy egy ilyen megállapodással Jugoszlávia is jól járna, mert Magyarország révén, a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás nélkül is jobb kapcsolatba kerülhetne az őt körülvevő tengelyhatalmakkal. A két ország szorosabb együttműködése ugyanakkor a túlzott német térhódítással szemben is bizonyos védelmet jelenthetne. A megegyezés előfeltételeként Bakách-Besseney a magyar kisebbség helyzetének javítását jelölte meg, nem beszélt viszont területi követelésekről. Cincar-Marković november 26-án jelezte a magyar követnek, hogy Pál régensherceg és a belgrádi kormány kész aláírni egy barátsági egyezményt. A jugoszláv külügyminiszter az 1938. december 6-i német–francia szerződéshez hasonló megállapodást javasolt. Ezt azonban a magyar kormány elvetette, mert az kölcsönös lemondást tartalmazott a területi igényekről. Magyarország nem kívánt azonnali határkorrekciót, de igényei későbbi felvetéséről sem akart lemondani. Helyette az 1937. január 24-én aláírt bolgár–jugoszláv barátsági egyezményt tekintette megfelelő mintának, amit a jugoszláv fél végül elfogadott. Mindez jól jelezte a két ország egymásrautaltságát.²²

November 27-én az országgyűlés külügyi bizottságában Csáky beszámolt a háromhatalmi egyezményhez való magyar csatlakozás körülményeiről. Az ellenzék (Bajcsy-Zsilinszky Endre, Eckhardt Tibor, Rassay Károly, Peyer Károly) támadták a kormány politikáját, elítélték a csatlakozást. A bírálóakra reflektálva Csáky kijelentette, a kormány figyel a magyar külpolitika egyensúlyának megőrzésére, hogy Magyarország lépései minden oldalról megértéssel találkozzanak. A külügyminiszter a Németország melletti fokozottabb elkötelezettség ellenpontjaként a Jugoszláviával való kapcsolatok szorosabbra fűzését emelte ki. Hangsúlyozta, hogy az együttműködését jelentősen megerősítheti mindkét ország pozícióját a régióban. Kifejtette, hogy Jugoszlávia valószínűleg nem fog csatlakozni a tengelyhez, de ez nem zárja ki a két ország közeledését, mert a háromhatalmi egyezmény nem kötelezi Magyarországot egy esetleges Jugoszlávia elleni fellépésre.²³

A külügyi bizottság ülése után Teleki igyekezett megnyugtatni Bajcsy-Zsilinszkyt, hogy a kormány minden körülmények között ragaszkodik az önálló magyar politika fenntartásához. A készülő magyar–jugoszláv szerződést a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás ellensúlyaként említette. Hasonló értelemben nyilatkozott Csáky is november 28-án, John F. Montgomery amerikai követtel való megbeszélésén. Kijelentette, hogy Olaszország erőtlensége és balkáni presztízvesztése miatt Magyarországnak új szövetségesre van szüksége a német befolyással szemben. Ezért szorosabbra kell fűzni a kapcsolatokat Jugoszláviával. Szintén az önálló magyar külpolitika fenntartásának szándékát hangsúlyozta Horthy kormányzó is, amikor a jugoszláv, illetve az amerikai követet fogadta. Kifejtette előttük, hogy Magyarország mindenképpen meg fogja őrizni a szuverenitását, nem ad át katonai bázisokat a németeknek, és nem engedi, hogy területe a német hadsereg felvonulási terepe legyen – különösen nem egy baráti állammal szemben.²⁴

Az önállóság és a semlegesség megőrzésére vonatkozó magyar megnyilvánulásokat a német diplomácia is élénk figyelemmel kísérte. Otto von Erdmannsdorff budapesti német követ úgy ítélte meg, hogy Csáky a külügyi bizottságban elmondott beszédében Jugoszláviával kapcsolatban feltűnően barátságos megfogalmazásokat használt. Tapasztalta azt is, hogy a Belgráddal való megegyezést más felelős személyiségek is a tengelyhatalmaktól független útkeresés lépéseként értelmezik. Ezért szükségesnek látta, hogy ezzel kapcsolatban rákérdezzen a magyar külpolitika tényleges szándékaira. Csáky magyarázatképpen Hitler november 20-i felvetésére hivatkozott, amely közeledést javasolt Belgrád irányába. Erdmannsdorff november 30-án részletes jelentést küldött Berlinbe a magyar kormánytényezők Jugoszláviával kapcsolatban tett szokatlanul kedvező kijelentéseiről és ennek széleskörű pozitív visszhangjáról. Ugyanakkor azt is közölte, hogy információi szerint jugoszláv részről is történtek lépések a kapcsolatok szorosabbá tételére.²⁵

November végén Németország számára mind sürgetőbbé vált a balkáni helyzet rendezése. A Szovjetunió elleni katonai támadás előkészületei, Olaszország súlyos nehézségei a görög fronton és a brit csapatok megjelenése a térségben arra ösztönözték a német vezetést, hogy lépéseket tegyen Jugoszlávia mielőbbi bevonására a háromhatalmi egyezménybe. Ribbentrop sürgősen Németországba kérte a jugoszláv külügyminisztert, akit november 28-án Hitler is fogadott. Felvázolta előtte, hogy ha megegyezés jönne létre Berlin és Belgrád között, az nemcsak a magyar és bolgár területi igényekkel szemben, hanem még Olaszország esetleges fellépésével szemben is teljes védelmet nyújthatna Jugoszláviának. Németország felelősséget vállalna a délszláv állam szuverenitásáért. Jugoszlávia természetesen köthet meg nemtámadási szerződést Németországgal és Olaszországgal is, de sokkal előnyösebb lenne a számára, ha csatlakozna a tengelyállamok szövetségéhez. Hitler egyértelművé tette, hogy Németország mindenképpen érvényesíteni fogja az érdekeit a Balkánon, és 3 hónap múlva a helyzet Belgrád számára már jóval kedvezőtlenebb lehet. Amennyiben a jugoszláv kormány elszánja magát a német–olasz koalícióhoz való csatlakozásra, cserébe Berlin nem kíván semmit, nem kéri csapatai átvonulását, eltekint a segélynyújtási kötelezettségtől az USA vagy a Szovjetunió elleni háború esetén, ha pedig a dalmát partvidék demilitarizálását is vállalja Belgrád, akkor Görögország legyőzése után még Szaloniki átadása is szóba kerülhet.²⁶

A német ajánlat jól jelezte, hogy Berlinnek komoly érdeke fűződik Jugoszlávia mielőbbi bevonásához a háromhatalmi egyezmény keretébe. Hitler ígéretei ellenére azonban Belgrádban a politikusok egy része és a hadsereg vezetése úgy foglalt állást, hogy az ország igyekszik megtartani a semlegességét, és egy erőszakos német átvonulási kísérlettel szemben akár fegyveresen is ellenáll. Felmerült az is, hogy ha német biztatásra Bulgária bekapcsolódna a görögországi háborúba (hogy megszerezze Trákiát), akkor a balkán-paktum értelmében Jugoszlávia kész lenne Törökországgal közösen fellépni Bulgária ellen. Békeszándékról, de a függetlenség minden eszközzel történő megvédéséről beszélt Pál régens is december eleji rádiónyilatkozatában.²⁷

1940. december 5-én, Budapesten elkészül a barátsági egyezmény tervezett szövege, amit a magyar diplomácia eljuttatott a német és olasz külügyminisztériumnak is. Csáky kérte Ribbentrop véleményét, hogy a tervezett megállapodással kapcsolatban Németországnak van-e valamilyen észrevétele. A német vezetés azonban egyelőre nem nyilatkozott, várta Belgrád választát Hitler legutóbbi ajánlatára. A készülő egyezménnyel szemben azonban a tengelyállamok politikusai, illetve sajtója részéről már bizonyos kétségek is megfogalmazódtak. A *Völkische Beobachter Belgrád felesleges gondjai* című cikkében határozottan elutasította egy önálló magyar–jugoszláv politikai blokk esetleges tervét.²⁸ Vojtech Tuka szlovák miniszterelnök december 6-án magához kérte Szabó György pozsonyi magyar követet, és jugoszláv sajtóhírekre hivatkozva Csáky tervezett belgrádi útjáról érdeklődött.

Megjegyezte, hogy Jugoszláviában sok az angolbarát politikus. Szabó közölte, hogy nem tud az utazásról, de ha sor kerül rá, akkor az a délkelet-európai stabilitást szolgáló lépés, és összhangban áll a tengely érdekeivel. Szabó azt is hangsúlyozta, hogy a magyar külpolitika gyakran kezdeményez, nem vár előzetes német felkérésre.²⁹

December 7-én a jugoszláv kormány válaszolt Hitler ajánlatára. Ebben megemlékezési egyezmény kötését javasolták, az 1937. március 25-i jugoszláv–olasz szerződés mintájára. A háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást egy szóval sem említették, így a gyakorlatban tulajdonképpen visszautasították az erre vonatkozó német javaslatot. Ez a megoldás Berlin számára elfogadhatatlan volt. Német részről úgy értékelték, hogy Jugoszlávia azért negligálta Hitler ajánlatát, mert úgy érezte, hogy a pozíciói valamelyest erősödtek, amelyben Magyarország baráti közeledése is szerepet játszott. Egyértelmű volt, hogy Belgrád inkább kétoldalú szerződésekre törekszik, erre támaszkodva őrzi a semlegességét, és így próbál bizonyos távolságot tartani a tengelytől. A magyar kormánnyal történő megállapodás révén (amely területi kérdéseket nem érintett) Jugoszlávia biztosítottnak érezte északi határát, és könnyebben vissza tudta utasítani a német ajánlatot.³⁰

A németek bizalmatlanságát fokozták a készülő barátsági egyezménnyel kapcsolatos jugoszláv reakciók is. Cincar-Marković olyan összefüggésben tájékoztatta a washingtoni jugoszláv követet a magyar–jugoszláv megállapodásról, hogy annak célja a Németországgal szembeni függetlenség biztosítása. December 8-án Pál régensherceg a belgrádi amerikai követ előtt kijelentette, hogy az egyezmény mindkét országot meg fogja erősíteni, és elősegíti, hogy a Harmadik Birodalom expanzív törekvései ellenére megőrizzék az önállóságukat. A kijelentésről a német elhárítás azonnal tudomást szerzett. A budapesti német követ szóvá is tette ezt december 9-én, az elutazásra készülő Csákyval folytatott megbeszélése során.³¹

Bár német részről már koránt sem támogatták fenntartások nélkül a magyar–jugoszláv közeledést, és nem bíztak abban, hogy ez a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásra bírja majd Belgrádot, hivatalosan nem emeltek kifogást a barátsági egyezmény megkötése ellen. Ribbentrop december 9-én közölte Csákyval, hogy a magyar–jugoszláv egyezmény tervezetével kapcsolatban Berlinnek nincs semmi észrevétele. Német részről azonban határozottan elhárították, hogy a meg egyezés mögött német kezdeményezés vagy jóváhagyás állna. Nem csak azért, hogy a készülő egyezménnyel kapcsolatos korábbi terveiket, Jugoszlávia ilyen módon történő bevonásának szándékát leplezzék, hanem, mert egyre inkább látták, hogy a magyar–jugoszláv megállapodás nem felel meg Berlin érdekeinek, és később esetleg kritikusan kell hozzá viszonyulniuk. A bukaresti német követ kérdésére válaszolva, hogy a magyar–jugoszláv egyezmény német kezdeményezésére születik-e, Magyarország valamilyen közvetítő szerepet teljesít-e Berlin és Belgrád között, Weizsäcker azt közölte, hogy a megállapodás tisztán a két ország ügye, a barátsági szerződés megkötésével a magyar kormány nem Németországnak tesz szolgálatot.³²

Csáky december 10-én érkezett Belgrádba. A fogadására megjelent jugoszláv politikusoknak elmondta, hogy indulása előtt a budapesti német és olasz követ arról érdeklődött nála, hogy megítélése szerint várható-e Jugoszlávia közeli csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez. Csáky szerint a kérdés egyértelműen arra utalt, hogy németek erre szeretnék volna felhasználni a magyar diplomáciát, a magyar kormány nem vállalta ezt a szerepet. A magyar külügyminiszter Pál régenshercegnél tett hivatalos látogatása során is az egyezmény németellenes jellegét hangsúlyozta, és kifejezte meggyőződését, hogy a megállapodás révén a két ország sikeresen ellen tud majd állni a németek nyomásának, Berlin egyre fokozódó gazdasági és politikai elvárásainak. A magyar kormány igyekezett kedvező légkört teremteni az egyezmény ünnepélyes aláírásához. A külügyminisztérium sajtóosztálya december 11-én közölte a sajtóellenőrzéssel, hogy az újságokban egy ideig nem jelenhetnek meg a Jugoszláviával szembeni területi igényeket feszegető írások.³³

December 12-én Belgrádban a két külügyminiszter, Csáky és Cincar-Marković aláírta a barátsági egyezményt. A rövid megállapodás mindössze két érdemi kijelentést tartalmazott. Egyrészt, a két ország kifejezte szándékát az egymás közötti állandó béke és örökös barátság fenntartására, ami a kölcsönös érdekek érvényesítését, a gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok szorosabbá tételét, valamint a régió békéjének és stabilitásának megerősítését is szolgálja. Másrészt, a felek elhatározták, hogy a felmerülő vitás kérdésekben erő alkalmazása nélkül, tárgyalások útján keresik majd a megoldást. Az egyezmény aláírását követően szóbeli megállapodásra került sor a magyar kisebbség kulturális lehetőségeinek bővítéséről.³⁴

Bár a magyar–jugoszláv közeledésnek komoly előzményei voltak, az egyezmény aláírását közvetlenül nem előzték meg hosszabb, a nyilvánosság előtt zajló hivatalos tárgyalások, így az egyezmény megkötése sokakat váratlanul ért. A kényes külpolitikai helyzetnek megfelelően mind a magyar, mind a jugoszláv diplomácia kettős kommunikációt folytatott az egyezmény céljával kapcsolatban. Berlinben és Rómában a megállapodás tengelybarát jellegét hangsúlyozták, kiemelve, hogy az iniciativa a német vezetéstől származott. Nyugaton, és a semleges országokban úgy állították be, hogy a szerződés megkötése tulajdonképpen tengelyellenes lépés, segíti a két állam függetlenségének és cselekvési szabadságának megőrzését a fokozódó német nyomással szemben, és lehetővé teszi számukra a háborúból való kimaradást.³⁵

A brit sajtó általában üdvözölte az egyezményt, és nagy hangsúllyal méltatta annak németellenes jellegét. A lapok kiemelték, hogy Berlin mindent elkövet a régió kisállamainak gazdasági és politikai alávetése érdekében, amelyhez a háromhatalmi egyezmény csak formális keretet biztosít. Az érintett országok azonban megpróbálnak fellépni ez ellen, és kölcsönösen előnyös együttműködést kiépíteni egymással. Az angol diplomácia bizalmas csatornákon szintén meglepedéssel nyugtázta a magyar–jugoszláv egyezmény megkötését. Hivatalos formában azonban

csak visszafogottan nyilatkozott. A brit külügyminisztérium, a Foreign Office pozitívan ítélte meg, de túlzott reményeket nem fűzött ahhoz, hogy a délkelet-európai kisállamok a német expanzióval szemben megőrizhetik semlegességüket.³⁶ Alexander Cadogan, a Foreign Office vezértitkára, közölte Barczával, hogy Anglia minden olyan szabad akaratból létrejövő megállapodást üdvözöl, amely a valódi béke fenntartását célozza. A magyar–jugoszláv közeledéssel kapcsolatban azonban vannak olyan vélemények is, hogy miután a németek Belgrádot nem tudták bevonni a háromhatalmi egyezménybe, Budapest közreműködésével próbálják a tengelyhez közeleltetni. Barcza haladéktalanul állásfoglalást kért a külügyminisztériumtól, hogy erre a felvetésre hogyan reagáljon. A távollévő Csáky helyett Teleki válaszolt neki, és határozottan leszögezte, hogy a barátsági szerződés a két ország függetlenségét kívánja erősíteni, és semmiféle burkolt tengelyérdeket nem szolgál. Barcza ezek után igyekezett azt a magyarázatot erősíteni, hogy Budapest a rá nehezedő német nyomással szemben kiutat keresve szorgalmazta a Jugoszláviával való megegyezést.³⁷

A Nyugattal szimpatizáló semleges államok szintén üdvözölték a megállapodást. A török kormány nevében Sükrü Saracoglu külügyminiszter Máriaassy Zoltán ankarai magyar követ előtt kijelentette, hogy az egyezménynek nagy jelentősége van az egész Balkán stabilitása szempontjából. Török hivatalos körök úgy ítélték meg, hogy a magyar–jugoszláv szerződés bizonyos mértékig gátolja, vagy legalábbis elodázza a németek balkáni katonai fellépését. Olyan vélemények is elhangzottak, hogy a megállapodás akár egy szélesebb regionális paktum alapjául is szolgálhat, kiegészülve a későbbiekben Bulgáriával és esetleg Törökországgal. A magyar követ szerint az elismerő török reakciókara nagy hatást gyakorolt a pozitív brit értékelés. A török sajtóban a Németországgal való együttműködés és a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás kapcsán korábban élesen kritizálták a magyar magatartást. A magyar–jugoszláv egyezmény megkötését követően azonban a kormány álláspontjával megegyezően, kifejezetten barátságos hangú cikkek születtek. A török lapok többsége a balkáni béke megőrzése felé tett fontos lépésként méltatta a megállapodást, csak néhány írás utalt Németország esetleges szerepére, hogy Berlin talán Magyarországon keresztül próbálja magához kötni Jugoszláviát.³⁸

A svájci sajtó is általában pozitív kontextusban beszélt a magyar–jugoszláv megegyezésről. A *Neue Züricher Zeitung* londoni tudósítója a *Times* egyik cikkét kommentálva kiemelte, hogy a szerződés igen nagy jelentőségű, fontosabb, mint a kelet-európai országokra Berlin által rákényszerített háromhatalmi egyezmény, mert ez az érintett államok valós érdekeit, a függetlenség és a semlegesség fenntartását szolgálja. A cikkíró utalt rá, hogy a magyar külügyminiszter az egyezmény megkötése utáni beszédében tett egy baráti utalást a tengelyhatalmakra, valójában azonban a megállapodással Jugoszlávia nem került közelebb a hármass paktumhoz. A svájci lap még azt a lehetőséget is felvetette, hogy ha Bulgária és Törökország is

megnyerhető lenne, kiépülhetne egy olyan új regionális együttműködés, ami valóban biztosítani tudná a békét Délkelet-Európában.³⁹

Az angolbarátként elkönyvelt Jugoszlávia és a tengelypolitika mellett nyilatkozó, de a német törekvésekkel szemben mindig is „vonakodó” Magyarország váratlanul gyors megállapodása Berlinben egyre nagyobb bizalmatlanságot keltett. Németország már meglehetősen hűvösen viszonyult a magyar–jugoszláv barátsági egyezmény megkötéséhez. Kelletlenül konstataálta az önállóság és semlegesség megőrzését dicsérő lelkes magyarországi és jugoszláviai politikai és sajtóvisszhangokat, illetve a nyugati és semleges országbeli elismerő megnyilatkozásokat. A diplomácia rendkívül visszafogottan nyilatkozott a megegyezésről. A berlini magyar követ december 19-i jelentése szerint a német lapok többsége ugyan udvariasan üdvözölte a megállapodást, de a cikkekben nyilvánvaló tartózkodás tükröződött. Néhány lap pedig kifejezetten kritikus írásokat is közölt, legalábbis az egyezményt követő magyarországi és nyugati reakciókra vonatkozóan. A német politikai körök tartózkodó magatartását Sztójay azzal magyarázta, hogy nem akarják túlzottan hangsúlyozni Berlin szerepét a megállapodás létrejöttében. A hűvös fogadtatás azonban láthatóan zavarta a követet, ezért felkereste Weizsäckert, majd Woermannt, és mindkettő előtt szóba hozta, hogy Bécsben maga Hitler javasolta a Jugoszlávia felé való közeledést. A két politikus azonban úgy nyilatkozott, hogy a bécsi megbeszélések részleteit nem ismerik, és nem tudnak ilyen jellegű német kezdeményezésről.⁴⁰

December 21-én Ribbentrop a belgrádi német követ útján tájékoztatta Cincar-Markovićot Berlin álláspontjáról, a december 7-i jugoszláv javaslattal kapcsolatban. Határozottan elutasította a meg nem támadási egyezmény megkötésének lehetőségét. Hangsúlyozta, hogy a háromhatalmi egyezmény nyitva áll a jugoszláv csatlakozás előtt is, és Németország erre vonatkozóan várt volna állásfoglalást Belgrádtól. December 22-én a jugoszláv külügyminiszter azt válaszolta, hogy legutóbbi találkozásukkor éppen Hitler hozta szóba a meg nem támadási szerződés ügyét. A háromhatalmi egyezményről ráérnek később is tárgyalni, a meg nem támadási megállapodás után. Ezzel gyakorlatilag megismételte a tengelyhatalmakhoz való csatlakozást elutasító álláspontot.⁴¹

A német titkosszolgálat Délkelet-Európában működő ágensei igyekeztek hangulatot kelteni a magyar–jugoszláv egyezménnyel szemben. Propagandaanyagokban, sajtócikkekben a megállapodás tengelyellenes jellegét hangsúlyozták, hogy később az így keletkező híreket ürügyül használva a német diplomácia akár hivatalos rosszalását is kifejezhesse. A Zágrábban megjelenő *Hrvatski Dnevnik* december 12-i *Megelégedés Budapesten, Belgrádban és Moszkvában* című írása a magyar–jugoszláv egyezményről, kiemelte, hogy a szovjet politika is mennyire örül a megállapodásnak. A magyar konzul tájékozódása szerint a cikk provokatív céllal, a Zágrábban működő német ágensek révén került a lapba, hogy a Szovjetunió emlegetésével gyanakvást keltsen a megállapodás hátterét, céljait illetően.⁴²

A római magyar követ december 20-án arról tájékoztatta a külügyminisztériumot, hogy Olaszországban sem fogadták különösebb lelkesedéssel a magyar–jugoszláv egyezmény hírét. Udvariasan nyilatkoztak ugyan a magyar kezdeményezésről, és elismerték, hogy a magyar diplomácia korrekt módon tájékoztatta Rómát a készülő megállapodásról, de hangsúlyozták, hogy a jugoszláv kérdést Olaszország nem tekinti lezártnak, azt majd még napirendre tűzi. Mussolini korábban többször is kijelentette, hogy legfeljebb Jugoszlávia háromhatalmi egyezményhez való csatlakozását tekintené megfelelő garanciának Belgrád valódi külpolitikai szándékaira vonatkozóan. A zágrábi magyar konzul jelentése szerint az olasz politikusok és újságírók vitatható lépésként értékelték a magyar–jugoszláv gyors közeledést, főleg a görögországi katonai nehézségek fényében. Olasz ágensek hangulatot keltek Horvátországban Budapesttel szemben. Azt terjesztették, hogy a magyar kormány titokban az oroszokkal paktál Dél-Erdély megszerzése érdekében, illetve, hogy angol győzelemre spekulál, ezért szövetekezett a brit és orosz szimpatizáns belgrádi vezetéssel.⁴³

A szlovák politikusokat bizalmatlanul fogadták a magyar–jugoszláv tárgyalások hírét. Tengelyellenes törekvéseket feltételeztek Magyarországra és a jó nyugati kapcsolatokkal rendelkező Jugoszlávia közötti közeledés mögött. Ennek igyekeztek Berlinben is hangot adni, hogy ezzel is előnyt szerezzenek Magyarországgal szemben a német vezetés körében. Az egyezmény aláírása után azonban a szlovák lapok, a német sajtóhoz hasonlóan kimért udvariassággal reagáltak. A *Slovenska Politika* december 13-i száma magyarázata szerint Magyarország lépése elősegítheti Jugoszlávia közeledését a tengelyállamokhoz.⁴⁴

A szerb közvélemény lelkesen fogadta a barátsági egyezmény hírét. A lapok kiemelték, hogy az igen feszült nemzetközi helyzetben létrejött megállapodás zárja a két ország közötti háborút, és ezzel a térség békéjét szolgálja. A jugoszláv lapok rendszerint hangot adtak annak a felfogásnak, hogy az egyezmény hallgatólagosan eliminálja a területi kérdések felvetését. A jugoszláv kormány szerette volna, ha Magyarországon mielőbb megtörténik az egyezmény parlamenti jóváhagyása. Cincar-Marković már január végén kész lett volna Budapestre utazni a ratifikációs dokumentumok kicserélésére. Erre végül február 27-én került sor. A szerződés megkötését a horvát politika megosztottan fogadta. Vladimir Maček és a környezete örült a megegyezés révén is biztosított békének. A Belgráddal való együttműködés hívei szintén örömmel üdvözölték a megállapodást. A horvát nacionalisták viszont számukra kedvezőtlennek ítélték, mert az olaszok görögországi veresége és a magyarok baráti lépése jelentős mértékben tehermentesítette a jugoszláv külpolitikát, és ezzel megerősítette a belgrádi vezetést. Összességében, a horvát közvéleményben olyan kép alakult ki, hogy a megkötött egyezmény nem Belgrádot viszi közelebb a tengelyhez, hanem inkább Magyarországot távolítja tőle.⁴⁵

A jugoszláviai magyar kisebbség sorsára vonatkozóan az egyezmény gyors fordulatot nem hozott. Történtek ugyan bizonyos lépések a magyar kulturális intézmények működésének biztosítása terén, valószínűleg közvetlen az egyezmény megkötéséhez köthető a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség működésének engedélyezése (1941. január 30.), gyökeres fordulat azonban nem következett be Belgrád kisebbségpolitikájában.⁴⁶

A magyar közvélemény nagy része meglepéssel nyugtázta a magyar–jugoszláv barátsági egyezmény megkötését. A különböző politikai tényezők helyzetüktől függően eltérő kommentárokkal méltatták a szerződést, de az önállóság és a semlegesség megőrzése terén elért siker szinte minden kommentárban helyet kapott. Horthy kormányzó véleménye szerint az egyezmény összhangban állt a tengelyhatalmak irányítása alatt álló Délkelet-Európában kialakult helyzettel. Ugyanakkor megerősítette az aláíró országok szuverenitását is, megakadályozta, hogy egymás ellen kijátszhasák őket. Megelőzte egy újabb bécsi döntés bekövetkeztét, hogy idegen hatalmak döntsenek az érintett felek sorsáról. Teleki hangsúlyozta, hogy a megállapodás alapja a kölcsönös rokonszenv és a két fél széleskörű érdekezése számos aktuális kérdésben. A magyar miniszterelnök kiemelte, hogy Budapest nem mondott le a revíziós céljairól, de a vitás kérdéseket baráti úton, békés eszközökkel kívánja rendezni.⁴⁷

Bethlen István üdvözölte az egyezményt és megállapította, hogy a magyar kormány jól használta ki a kedvező alkalmat, és olyan megállapodást kötött, ami minden szempontból megfelel az ország érdekeinek. Bajcsy-Zsilinszky úgy vélte, hogy a magyar–jugoszláv összefogás biztosíthatja a Duna-medence stabilitását, és szabad kezet ad Magyarországnak Romániával szemben. Különösen akkor lehetne erre építeni, ha Bulgáriát is be tudnák vonni az együttműködésbe. Az ellenzéki körök kifejezett lelkesedéssel fogadták a barátsági szerződés megkötését. Bár a sajtóirányítás korlátozta az éles tengelyellenes megnyilvánulásokat, az egyezmény Németországgal szembeni éle széleskörű visszhangot kapott. A megállapodástól a közvélemény nagy része azt remélte, hogy a két állam együttműködése révén Magyarország talán kimaradhat a háborúból.⁴⁸

Werth és a katonai vezetés viszont elhibázott lépésnek tekintette a Jugoszláviával való szerződést. Nem tartotta őszintének, megbízhatónak a két ország aktuális szükségéből fakadó megállapodását. Helytelenítette a délvidéki revízióról való lemondást, vagy annak bizonytalan időre való elodázását. A Vezérkar főnöke híreket kapott Homlok Sándortól a német–jugoszláv viszony feszült voltáról. Maga is úgy vélte, hogy az alapvetően angolbarát jugoszláv politika könnyen szembekerülhet Hitlerrel. Egy ilyen helyzetben Magyarországnak mindenképpen a németek oldalán kell fellépnie, hogy Berlin bizalmát megőrizze, és a területi törekvéseinek gyorsan érvényt szerezhessen. A Vezérkar főnöke ezt az álláspontját Telekivel is

közölte, Horthy kormányzó azonban ekkor még határozottan kiállt a miniszterelnök politikája és a barátsági egyezmény mellett.⁴⁹

Voltak azonban a honvédtiszti karban is olyanok, mint például Lengyel Béla ezredes, a IV. hadtest, majd a gyorsadtest vezérkari főnöke, akik helyeselték a szerződés megkötését Belgráddal. Részből a közös katonai múlt és a szerb katonai erények elismerése miatt, részben, mert Dél-Erdély visszavételét fontosabbnak tartották. Jugoszláviával szemben kisebbek voltak a területi igények és kevesebb magyar lakos élt a Délvidéken, mint román fennhatóság alatt, ami elfogadhatóvá tette a számukra a délvidéki revízió prolongálását.⁵⁰

A magyar szélsőjobboldal határozottan elutasította a Jugoszláviával való megállapodást. Milotay István érthetetlennek nevezte a magyar–jugoszláv barátsági egyezmény megkötését. Szerinte a kormány ezzel a lépéssel függetlenségét akarta demonstrálni Németországgal szemben, ezzel azonban csak bizalmatlanságot keltett maga iránt, mert magatartását a németek kihívásnak tekintették. A szerződés megkötését legfeljebb az igazolhatta volna, ha így területek kerültek volna vissza Magyarországhoz. Milotay szerint, komoly felelőtlenség volt minden látható haszon nélkül eltávolodni a németektől, akik a Felvidék és Észak-Erdély esetében segítették a revíziót. Élesen fellépett a barátsági egyezmény és Teleki békepolitikája ellen Maróthy Károly nyilas képviselő is, számos megnyilatkozásában, illetve a *Pesti Újság* hasábjain. Több alkalommal felvetette a Délvidékre vonatkozó magyar területi igényeket, és a belgrádi megállapodást rendre úgy állította be, mint a jogos nemzeti törekvésekről való felelőtlen lemondást. A külügyminisztérium irányelveit alkalmazva, a sajtóellenőrzés több ilyen tartalmú cikkét is letiltotta a lapokból.⁵¹

A képviselőház és a felsőház külügyi bizottsága 1941. január 31-én egyszerre tárgyalta a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást és a magyar–jugoszláv barátsági szerződést. Teleki hosszú beszédben vázolta a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulását, az együttműködés előnyeit, és pozitív hatását az egész régióra. Leszögezte, hogy az egyezmény a tengelyhatalmak egyetértésével született, és Németországot folyamatosan tájékoztatták a tárgyalásokról. A nacionalista erők meggyőzése érdekében kiemelte, hogy miután Románia is csatlakozott a háromhatalmi egyezményhez, újabb bécsi döntésre nem lehet építeni. Fel kell készülni Dél-Erdély saját erővel történő visszavételére, és ebben az esetben döntő tényező lehet Jugoszlávia támogató magatartása – amit a barátsági egyezménnyel lehet biztosítani.⁵²

A hozzászólók politikai beállítottságuktól függően értelmezték, és támogatták vagy kritizálták a barátsági egyezményt. A kormánypárt legitimista szárnyához tartozó Hunyady Ferenc azt hangsúlyozta, hogy az egyezmény a magyar kormány szabad elhatározásából született szuverén döntés eredménye, és nem a tengelyhatalmak jóváhagyásának köszönhető. Az Imrédy-féle Magyar Megújulás Pártját képviselő Rajniss Ferenc viszont hozzászólásában a tengelyhatalmak érdekeihez

igazított Balkán-politikát, a délvidéki magyarság jogaiért való határozott fellépést és a Jugoszláviával szembeni területi igények nyílt felvetését sürgette.⁵³

A két nemzetközi szerződés képviselőházi vitáját február 4-re tűzték ki. Az előzetes pártegyeztetés szerint ott már nem hangzottak el hozzászólások csak az előterjesztésre és a szavazásra került sor. A háromhatalmi egyezmény tárgyalása során a liberális Rassay Károly és a szociáldemokrata képviselők tüntetően kivonultak a teremből. A szavazáson résztvevő három kisgazda képviselő, (Bajcsy-Zsilinszky, Vásáry István, Szentiványi) pedig nemmel szavazott. A magyar–jugoszláv barátsági egyezmény tárgyalásáról viszont a nyilas képviselők vonultak ki. A többiek az előterjesztést egyhangúan elfogadták.⁵⁴

A magyar–jugoszláv örök barátsági szerződés parlamenti jóváhagyását követően a ratifikációs okmányok kicserélésére február 27-én került sor, Budapesten Cincar-Marković jugoszláv és a Csáky István halálát követően kinevezett Bárdossy László magyar külügyminiszter részvételével. Alig egy hónappal később Hitlernek sikerült kikényszerítenie, hogy a jugoszláv kormány aláírja a csatlakozást a háromhatalmi egyezményhez. Belgrádban azonban katonai puccs robbant ki és az új vezetés nyíltan szembefordult a német törekvésekkel. Hitler azonnal elrendelte a Jugoszlávia elleni katonai akciót, és felszólította Magyarországot is a támadásban való részvételre. A magyar kormány nem tudott ellenállni a német nyomásnak és a Jugoszláv állam széthullását (Horvátország kiválását) követően fegyveres erővel lépett fel korábbi szövetségese ellen, az elcsatolt területei visszaszerzésére. A barátsági egyezmény és a hozzá fűzött politikai remények bukása egyúttal a Teleki-féle semlegességi politika végét is jelentette.

Jegyzetek

- ¹ A szerző történész, adjunktus (Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Alkalmazott Társadalomismereti Tanszék)
- ² Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, 2005. 491–493.; Macartney, Carlyle A.: *October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945*. Volume I. Edinburgh, 1961. 446. (a továbbiakban: Macartney 1961.)
- ³ *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. V. kötet. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941*. Összeállította: Juhász Gyula. Sajtó alá rendezték: Juhász Gyula – Fejes Judit. Budapest, 1982. 391. (a továbbiakban: Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1982.)
- ⁴ *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Budapest, 1968. 534–535. (a továbbiakban: A Wilhelmstrasse és Magyarország 1968.)
- ⁵ Macartney 1961. 448–449.
- ⁶ Hercegh Géza: *A szarajevói merénylettől a potsdami konferenciáig. Magyarország a világháborús Európában 1914–1945*. Budapest, 1999. 326.; Vigh Károly (szerk.): *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*. Budapest, 1984. 247–252.
- ⁷ Ullein-Reviczky Antal: *Német háború – orosz béke. Magyarország drámája*. Budapest, 1993. 70–71. (a továbbiakban: Ullein-Reviszky 1993.)

- ⁸ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, 2004. 96.; Macartney 1961. 446. (a továbbiakban: A. Sajti 2004.)
- ⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. (a továbbiakban: MNL OL) K 83. Külügyminisztérium (a továbbiakban: KÜM) Pol. 1940-16/7-4366., 1940-16/7-5486.; Ullein-Reviczky 1993. 70–71.
- ¹⁰ Czettler Antal: *Teleki Pál és a magyar külpolitika 1939–1941*. Budapest, 2008. 204–206. (a továbbiakban: Czettler 2008.)
- ¹¹ MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. cs. 411–412.
- ¹² MNL OL K 64. KÜM Pol. res. 1940-16-722.; Újpesty Elemér: *Végállomás Lisszabon. Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában*. Budapest, 1987. 144. (a továbbiakban: Újpesty 1987.); Fülöp Mihály – Sipos Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Budapest, 1998. 228.
- ¹³ *Ciano gróf naplója 1939–1943*. Budapest, 1999. 252. (a továbbiakban: Ciano gróf naplója 1999.); A Wilhelmstrasse és Magyarország 1968. 542.
- ¹⁴ MNL OL K 64. KÜM Pol. res. 1940-16-754.; Macartney 1961. 446.
- ¹⁵ Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1982. 671–673.
- ¹⁶ Terzić, Velimir: *Slom kraljevine Jugoslavie 1941*. Knjiga I. Beograd, 1982. 288–289., 293–295.; Ciano gróf naplója 1999. 259.; Czettler 2008. 205.
- ¹⁷ Public Record Office, Foreign Office (London) (a továbbiakban: PRO FO) 871, 24 427, C 6327/529.
- ¹⁸ PRO FO 417, 42, 85 f.; Barcza György: *Diplomataemlékeim 1911–1945. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból*. I. kötet. Budapest, 1994. 478–479. (a továbbiakban: Barcza 1994.)
- ¹⁹ MNL OL K 63. KÜM Pol. 1940-10/7-6702, 1940-10/7-6974.
- ²⁰ *Magyarország 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékiratai*. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt, a jegyzeteket és a személyes adattárt írta: Sipos Péter. Budapest, 1999. 536. (a továbbiakban: Magyarország 1921–1941. 1999.); A Wilhelmstrasse és Magyarország 1968. 549–552.
- ²¹ *Hitler hatvannyalc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal*. I. kötet. A bevezető tanulmányt írta, a műbe foglalt dokumentumokat válogatta a jegyzeteket készítette: Ránki György. Budapest, 1983. 182–190. (a továbbiakban: Hitler hatvannyalc tárgyalása 1983.); Macartney 1961. 448–449.
- ²² Dreisziger, Nándor F.: *Hungary Enters the War, March–December 1941*. In: Dreisziger, Nándor F. (ed.): *Hungary in the Age of Total War (1938–1948)*. New York, 1998. (61–72) 64.; Páva István: *Ország a hadak útján. Magyarország és a második világháború*. Pécs, 1996. 90. (a továbbiakban: Páva 1996.)
- ²³ Saly Dezső: *Szigorian bizalmas! Fekete könyv: 1939–1944*. Budapest, 1945. 279.; *Roosevelt követe voltam Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941*. Budapest, 2002. 311.
- ²⁴ OSZK Kézirattár. Fond 28/70. Sakmyster, Thomas: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós 1918–1944*. Budapest, 2001. 236. (a továbbiakban: Sakmyster 2001.)
- ²⁵ A Wilhelmstrasse és Magyarország 1968. 552–553.; Czettler 2008. 205.
- ²⁶ Littlefield, Frank C.: *Germany and Yugoslavia, 1933–1941. The German Conquest of Yugoslavia*. New York, 1988. 88. (a továbbiakban: Littlefield 1988.); Hitler hatvannyalc tárgyalása 1983. 193–204.
- ²⁷ Fabry, Philipp W.: *Balkan – Wirren, 1940–1941*. Darmstadt, 1966. 66–68.
- ²⁸ *Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából*. Összeállították és sajtó alá rendezték: Márkus László – Szinai Miklós – Vásárhelyi Miklós. Budapest, 1975. 104. (a továbbiakban: Nem engedélyezem 1975.)
- ²⁹ Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1982. 769–770.
- ³⁰ Magyarország 1921–1941. 1999. 537.; Czettler 2008. 209.
- ³¹ Macartney 1961. 453.
- ³² MNL OL K 63. KÜM Pol. 1940-16/7-6879., 1940-16/7-6927.
- ³³ Nem engedélyezem 1975. 106.; Macartney 1961. 451.
- ³⁴ Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Budapest, 1989. 505.
- ³⁵ Hory András: *Bukaresttől Varsóig*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta: Pritz Pál. Budapest, 1987. 362.; Újpesty 1987. 145.
- ³⁶ Lengyel Béla: *Európa forgószélében. Visszaemlékezések. Tapasztalatok és benyomások egy katona életéből*. Szarvas, 2011. 144. (a továbbiakban: Lengyel 2011.); PRO FO 371, 25 034, 282 f.

- ³⁷ Sakmyster 2001. 236.; Barcza 1994. 478–479., 480–481.
- ³⁸ Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1982. 777–778., 786.
- ³⁹ Czettler 2008. 212–213.; Dipolomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1982. 795–796.
- ⁴⁰ MNL OL K 63. KÜM Pol. 473. cs. 421–422.; Rónai András: *Térképezett történelem*. Budapest, 1989. 281–282.
- ⁴¹ Littlefield 1988. 89.; Czettler 2008. 214–215.
- ⁴² Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1982. 789–792.
- ⁴³ Czettler 2008. 215.; Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1982. 794–795.
- ⁴⁴ Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1982. 782–783.
- ⁴⁵ Vinaver, Vuk: *Jugoszlavija i Mađarska 1933–1941*. Beograd, 1976. 392–393.; Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1982. 801.
- ⁴⁶ A. Sajti 2004. 106.
- ⁴⁷ Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Budapest, 2011. 249–250.; Páva 1996. 91.
- ⁴⁸ Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, 1999. 409.; Tilkovszky Loránt: *Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla*. Budapest, 1986. 187. (a továbbiakban: Tilkovszky 1986.)
- ⁴⁹ Dombrády Lóránd: *Werth Henrik, akiről nem beszéltünk*. Budapest, 2005. 111.; Dombrády Lóránd: *A legfelsőbb hadúr és hadserege*. Budapest, 2012. 223.
- ⁵⁰ Lengyel 2011. 144.
- ⁵¹ Milotay István: *Egy élet Magyarorszáért! Ami Horthy emlékirataiból kimaradt*. Budapest, 2001. 160.; Nem engedélyezem 1975. 122–124.
- ⁵² Tilkovszky 1986. 187–188.
- ⁵³ A Wilhelmstrasse és Magyarország 1968. 535–555.
- ⁵⁴ *Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőházi Napló*. IX. kötet. Budapest, 1941. 131–134.; Tilkovszky 1986. 188.

Lajos Olasz

Political Reception of the Hungarian–Yugoslav Treaty of “Eternal” Friendship

In December 1940, after a short series of negotiations, Hungary who joined the Tripartite Pact, and Yugoslavia who tried to avoid joining it despite definite German expectations entered into a friendship agreement of demonstrative nature. This agreement that gave an official frame to the interrelation of the two countries, which had been improving since 1938, contained only an intent to maintain good relationship, and it stated that any disputes that might occur would be settled amicably. None of the parties offered high commitment, but at least they could rely on one of their neighbours based on mutual interest.

In the given situation, this agreement had wide scale international and local reactions. Interrelations supported even by the axis powers at the beginning of the negotiations – rather gained an anti-axis nature upon the signing of the agreement. A lot of people considered it as an opportunity to keep a minimum margin for manoeuvre instead of further approximation to Germany. In Hungary, the pro-independence and the anglophile circles received it eagerly, while the extremist right-wing party was rejecting it.

The intergovernmental agreement also gave better chances to negotiations related to changing the situation of the Hungarians in the Southernland. However, the unfavourable changes in the international situation and the German expansion on the Balkans did not make it possible to develop co-operation. After the German attack of Yugoslavia in April 1941, Hungary got to the cross-roads. The government, affected by German foreign policy pressure and raising revision efforts, acted in order to re-annex Southland armed.

A Csanád vármegyei németység kitelepítéséről

Miklós Péter¹

Absztrakt

1946 nyarán kitelepítették Csanád vármegye (amelynek területe mai Csongrád megye délkeleti és Békés megyei déli részén volt) német lakosságának nagy részét. A németység kitelepítését a közép- és kelet-európai régióból egyébként mind az amerikai, mind a brit, mind a szovjet nagyhatalom támogatta. A folyamat Csanád megye területén három falut (Almáskamarás, Kübekháza, Újszentiván) [UTF-8?]â ahol többen éltek németek [UTF-8?]â és mintegy négyezer-hétszáz embert érintett. A tanulmány forrásai a Magyar Nemzeti Levéltárban Csongrád Megyei Levéltárában őrzött iratok voltak: elsősorban a Csanád vármegyei alispán korabeli jelentései voltak. Ezekből a dokumentumokból [UTF-8?]â amelyek nem pusztán az kitelepítés eseménytörténete, illetve helytörténeti forrásértékük miatt értékesek [UTF-8?]â kiderül, hogy a helyi nemzetiségek között a konfliktusok politikai okokból alakultak ki az 1940-es években, amelyek véget vetettek az évszázados békés együtt-, illetve egymás mellett élésnek.

Az egykori Csanád vármegye (amelynek területe a mai Békés megye déli, illetve a mai Csongrád megye délkeleti részén fekszik) nemzetiségei – németek, szerbek, románok, szlovákok – közül a második világháborút követő népességmozgások a németséget és a szlovákságot érintették. Elek (amely 1946 tavaszán közigazgatásilag átkerült Békés vármegyéhez) és Almáskamarás nagyobb számú német lakossága mellett Kübekháza és Újszentiván kisebb létszámú németségét is kitelepítették 1946 folyamán.² 1947-ben pedig Pitvaros, Csanádalberti és Ambrózfalva szlovákságának nagy része távozott Csehszlovákiába, s helyükre a Felvidékről kitelepített magyarok kerültek.³

A Csanád vármegyei szerbeknek sajátos szerep jutott 1945 után: a megszálló szovjetek ugyanis politikai szövetségest láttak bennük és támogatták őket. A Magyarországi Szlávok Antifasiszta Frontjának délszláv szekciója 1946 májusában Baján tartotta kongresszusát. Csanád vármegyéből a helyi (battonyai, magyarcsanádi, szőregi, deszki és újszentiváni) szerbséget Sevics Koszta, Sztárcevic Száva, Neducsics Sztэфán, Neducsics Dragutin és az újszentiváni Putnik Jován képviselte. Névsorukat – a következőkben idézendő megjegyzésekkel – 1946. július 25-én küldte meg Pásint Ödön, a miniszterelnökség nemzetiségi ügyekért felelős osztálytanácsosa⁴ Páll Endre csanádi alispánnak. *„Mivel a jugoszláv–magyar együttműködés szempontjából is nagy súlyt fektetek arra, hogy a hazai délszlávok nemzetiségpolitikai helyzete minden tekintetben kielégítő és kifogástalan legyen, fentieket azzal közlöm bizalmasan Alispán Úrral, hogy nevezettek ebbéli minőségéről és működéséről tudomása legyen és azzal kapcsolatos esetleges észrevételét hozzá tegyehesse.”*⁵

A csanádi régióban élő németek közül 1945–1946 folyamán többen kérelmezték a belügyminisztériumnál a névmagyarosítást. Ezzel talán a magyar nemzethez való tartozásukat (magyar identitásukat szerették) volna kifejezni, de az is lehet, hogy pusztán a kitelepítést – és a nyomában járó létbizonytalanságot – kísérelték volna meg elkerülni ezzel a szimbolikus lépéssel. Például az eleki tanítónő, Sarlós Ferencné Mahler Katalin leánykori családnevét – a belügyminisztérium 1945. június 13-án kelt engedélye értelmében – Molnárra változtatta.⁶ Ez a névváltoztatási eset is alátámasztja Banner József *Elek község német személynevei* című dolgozatában tett megállapítását. *„A névmagyarosítás Eleken az első világháború után kezdődött, de 1945-ig csak szórványosan fordult elő az iskolázott kispolgárság (elsősorban hivatalnokok, állami tisztviselők) között. Tömeges névmagyarosításra 1945-től került sor. Néhány magyarosítás azonban a kitelepítés után, sőt a legutóbbi időkben is történt.”*⁷

1945 júliusában az ambrózfalvi szlovákok egy csoportja írásban közölte a helyi nemzeti bizottsággal Csehszlovákiába való kitelepülésének szándékát. A nemzeti bizottság ezt továbbította a külügyminisztériumba, ahonnan 1945 szeptemberében az alábbi állásfoglalás (Gyöngyösi János külügyminiszter egyik nyilatkozatának részlete) érkezett.

*„A magyar kormány mindenekelőtt szükségesnek tartja megállapítani azt, hogy a maga részéről ilyen népcserét vagy áttelepítést soha nem kezdeményezne, és ahhoz csakis nemzetközi megállapodás alapján járulna hozzá. Nem kezdeményezne a magyar kormány ilyen elgondolást azért, mert nem tartja sem humánusnak, sem demokratikusnak kiszakítani népcsoportokat arról a helyről, ahol születtek, ahol már őseik is verejtékeztek s ahol munkás életükkel gyökeret vertek. De nem zárkozáthatna el a felvetett kérdés mérlegelésétől, ha a magyarországi szlovákság körében nyilvánulna meg olyan irányzat, amely megtagadni akarná az évszázadok óta vele együtt élő magyarsággal a kapcsolatokat.”*⁸

A külügyminiszter idézett állásfoglalása kétségtelenül jó diplomáciai érzékkel került megfogalmazásra. Egyrészt kijelenti, hogy a magyar kormány az lakosság-cserét és az áttelepítést nem kezdeményezi. Ennek az ad különleges hangsúlyt, hogy szinte valamennyi szomszédos országban intézményes üldöztetésben volt része akkoriban a magyarságnak. Jugoszláviában 1944–1945 fordulóján szabályosan írtóhadjáratot folytattak a délvidéki magyarok ellen, amelynek több tízezer halálos áldozata volt. Csehszlovákiában az Edvard Beneš nevével fémjelzett elnöki dekrétumok értelmében lett a felvidéki magyarok osztályrésze az elűzetés (a magyar állam területére), illetve az államon belüli áttelepítés (főleg a már kitelepített németek helyére). Romániában pedig ugyan 1945 februárjában kihirdették a nemzetiségi statútumot (amelyet a gyakorlatban soha nem hajtottak végre), mégis hátrányos megkülönböztetéssel sújtották a magyarokat, s még – ha nem is tömeges mértékben – magyarelles pogromokra is sor került.

Gyöngyösi állásfoglalása másrészt viszont reálpolitikusi szemléletmódról árulkodik, hiszen elismeri, hogy egy esetleges nemzetközi szerződés keretében a magyar állam hajlandó lenne a lakosságcsere. Ennek a gondolat az alapját két tapasztalat adhatta. Az egyik, hogy a magyar kormánynak tudomása volt arról, hogy a csehszlovák vezetés nemcsak elviekben (például a kassai kormányprogramban), de a gyakorlatban is szeretne megszabadulni a magyar kisebbségtől. A másik: Gyöngyösi – mint külügyminiszter – azzal is tisztában volt, hogy a magyar állam politikai irányvonalát – és így a magyar diplomácia intencióit is – a megszálló Szovjetunió nemzetközi politikai érdekei határozzák meg. Annak pedig része a közép-európai nemzetiségi kérdés – tudjuk, hogy ez Sztálin szerint pusztán logisztikai ügy (vagonkérdés) volt – „megoldása”, amelynek minimuma a régióban élő németek kitelepítése (hiszen erre még az amerikai és a brit diplomácia rábólintott).

A fentiek ellenére is szép gondolat, miszerint a magyar kabinet *„nem tartja sem humánusnak, sem demokratikusnak kiszakítani népcsoportokat arról a helyről, ahol születtek, ahol már ők is verejtékeztek”*. Kár, hogy ez nem volt egyéb a diplomáciai nyelvezet egyik jól hangzó fordulatánál.

1946 tavaszán a Csanád vármegyei nemzeti bizottság a városi és községi nemzeti bizottságokat a bányászok ellátásának biztosítására – mint kiemelten fontos gazdasági érdekre hivatkozva – gyűjtésre szólította föl. A németeket kitelepítésében érintett Kübekháza nemzeti bizottsága is összegyűjtött a bányamunkások számára háromszázhetven kilogramm szemes kukoricát, százhusz kilogramm, burgonyát és harminc kilogramm lisztet. A gyűjtést – és az annak eredményéről készülő jelentést – azonban hátráltatta a németek kitelepítése. Mint Bodó István helyi nemzeti bizottsági elnök 1946. május 8-án kelt, a megyei nemzeti bizottságnak írt levelében fogalmazott: *„Kérem szíves elnézésüket, hogy a határidőre nem jelentettem a gyűjtés eredményét, mert a német kitelepítési munkálatok minden időnket igénybe vették”*.⁹

Bódi Antal ószentiváni lakos 1946. augusztus 19-én fordult a Csanád megyei nemzeti bizottsághoz. Panasolta, hogy az ószentiváni nemzeti bizottság – személyes okokból, mivel állítása szerint ellenségei ülnek benne – nem akar számára igazolást kiadni politikai megbízhatóságáról, amire a fegyvertartási engedélyhez lenne szüksége, mivel az ószentiváni és újszentiváni közös vadásztársaság tagja. Levelében többek között megemlítette, hogy *„amikor az oroszok tőlünk, a falutól négy kilométerre voltak, és harmadmagammal életet feláldozva átmentünk az oroszokhoz és a község és a lakosság megvédésére tudattam, hogy nincs a német hordákból itt már ellenség, bátran jöhetnek be”*.¹⁰

A „német hordák” kifejezésből kiderül, hogy az akkor már csaknem egy éve tartó németellenes propaganda megtette a hatását, s a közbeszédben a németellenesség nem pusztán a hazánkat megszálló náci Németország diktatúrájának képviselőire terjedt ki, de – a kollektív bűnösség elvére alapozott kirekesztő és megfélemlítő ideológia jegyében – valamennyi németre (köztük az évszázadok óta itt élő magyarországi németekre) is.

A Csanád vármegyei nemzeti bizottság 1945. július 12-i ülésén tárgyalta (az egyébként német származású) Schreirer József – a szociáldemokrata párt almáskamarási elnöke – tájékoztatóját, amely szerint *„a sváb származásúak összeszedése alkalmával az oroszok kimondottan baloldali, de sváb származású egyéneket elvittek, és a községben még mindig vannak Volksbund-tagok. Kéri a nemzeti bizottságot, intézkedjék oly irányban, hogy az elhurcolt baloldali érzelmű polgárok a községben lévő bundtagokkal felcseréltesse.”*¹¹ A megyei nemzeti bizottság utasította, hogy a helyi nemzeti bizottság állítsa össze azok listáját, akik *„németbaráti felfogásuk ellenére még mindig a községben vannak”*, azzal a céllal, hogy az a külügyminisztériumnak elküldendő.¹²

Az almáskamarási nemzeti bizottság el is készítette *„a községből Mezőhegyesre és Oroszországba szállított, valamint Almáskamaráson lévő Volksbund-tagok névjegyzékét (...) akiknek Oroszországba való kiszállítása esetén, a már kivitt, de magyar érzelmű almáskamarási sváb származásúak felválthatók lennének”*.¹³ Mivel azonban a bizottság tagjai a már a Szovjetunióba hurcolt almáskamarási németek névlistájából nem tudták megkülönböztetni a „magyar érzelműeket” és a „német érzelműeket”, arra kérték az almáskamarási nemzeti bizottságot, azon személyek lajstromát állítsa össze, akik *„Oroszországból hazaszállíthatók lennének”*.¹⁴

A németek lakta Elek 1946. március 1-jei hatállyal Csanád vármegyétől Békés vármegyéhez került. Mivel azonban az egykori járásközpont ezzel párhuzamosan elveszítette közigazgatási centrum jellegét (és egyszerű községi státuszt kapott a gyulai járásban, míg a csanádi mezőkovácsházi járás óriási duzzadt, mivel az egykori eleki járás települései is odakerültek), előljárói – akik korábban a Békés megyéhez tartozás mellett érveltek – és lakói ennek hatására vissza szerettek volna kerülni Csanádhoz.¹⁵

Páll Endre alispán 1946. május 8-án tette meg április havi jelentését a vármegye közigazgatási bizottságának. Ebben a németek kitelepítésére is kitért: 1946 áprilisában Almáskamarásról telepítették ki őket.

„A hónap folyamán – írta a csanádi alispán – megtörtént Almáskamarás németajkú lakosságának kitelepítése is. A kitelepítést és a benépesítést nem a helyi közigazgatás, hanem a népgondozó hivatal különböző bizottságai intézték. A községben egyszerre három-négy bizottság is működött. A különböző bizottságok között a lakosság természetesen különbséget tenni nem tudott és az ezért az elkövetett és vélt sérelmek miatt nem annál a bizottságnál emeltek panaszt, mely az orvoslásra hivatott lett volna. Ennek folytán legnagyobb részben orvosolatlanok maradtak. Elek község elcsatolása következtében vármegyénkben három községet érdekel közelebről a németek kitelepítése. Újszentivánra és Kübekházában május hónapban kerül sor és remélem, hogy ezekben a községekben nagyobb körültekintéssel és a nemzeti vagyoni nagyobb védelmével fognak eljárni, mint ahogy Almáskamaráson történt. Almáskamaráson ugyanis a baromfi, a méhcsaládok nagy része a gondozás hiánya miatt elpusztult. Az újonnan betelepítettek nagy része a leltárban fel nem vett ingóságokat összeszedve, eltávozott. Egyesek a lezárt lakásokba erőszakkal hatoltak be s az összeszedett ingóságokkal a kerteken keresztül távoztak. Főispán Úr, amint a fent említett dolgokról tudomást szerzett, azonnal felhívta a rendőrséget, hogy a közelebbi fosztogatást akadályozza meg. És személyesen is kint járt helyettesemmel a rend helyreállítása érdekében. Józan és munkás emberek betelepítésével lehet csak megakadályozni a további pusztulást.”¹⁶

Páll Endre beszámolójának a vármegye mezőgazdasági és fölművelési munkálatainak és termelési ügyeit érintő részében is említette a kitelepítésnek a gazdasági dimenzióját: „Almáskamarás községben a tavaszi mezőgazdasági munkák elvégzését a németajkú lakosság kitelepítése akadályozta meg. Nagy kérdés, hogy az újonnan odatelepítettek a hátralévő munkákat el tudják-e végezni.”¹⁷

1946. május 31-én megfogalmazott május havi jelentésében Páll Endre részletesen írt a kitelepítés újszentiváni és kübekházi eseményeiről is.¹⁸ Ekkor szerzett tapasztalatai szinte teljesen megegyeztek az egy hónappal korábban Almáskamaráson megfigyelttel.

„Május hónapban megtörtént a torontáli járási németek kitelepítése is. Újszentiván és Kübekháza községekben éltek nagyobb tömegben a németek, míg Szőreg községben csak néhány család volt érdekelve.

A kitelepítés lebonyolítására közel háromszázhusz személy érkezett Újszentivánra, mely a munkát öt nap alatt elvégezte. Sajnos a községek lakossága megfélelmezve saját magáról a kitelepítés előtt és alatt valóságos hadizsákmánynak tekintette a kitelepítettek ingóságait és a nemzeti vagyoni igen súlyos károkat okozott. Maguk ellen a kitelepítő bizottságok ellen is több panasz hangzott el, ezeket a panaszokat illetékes helyre továbbítottuk.

A németység kitelepítése után következik az üresen maradt házak és birtokok betelepítése. Ezt a feladatot a községi földigénylő bizottságok végzik a vármegyei földbirtokrendező tanács közreműködésével. Már ez ügyben is több panasz érkezett be hozzám, úgyhogy szükségesnek tartottam személyesen is meggyőződni, mi a valóság a sok panaszban. A betelepítéssel kapcsolatban újságcikkek is jelentek meg a szegeledi napilapokban. A vármegyei földbirtokrendező tanács mindenesetre megvan a lehetősége arra, hogy a jogos panaszokat kivizsgálja és csak azoknak juttasson ingatlant, akik arra érdemesek.”¹⁹

Az alispáni jelentésekből kitűnik, hogy a németek kitelepítése a mezőgazdasági termelés fontos időszakában – a nyári betakarítás előtt – történt, s problémát jelentett, hogy az betelepülők kellő létszámban megérkeznek-e, illetve megfelelő módon el tudják-e végezni az ilyenkor elvégzendő munkálatokat. Az időjárás sem kedvezett azokban a napokban az újszentiváni gazdálkodóknak, hiszen 1946 júniusában – mint a megyei gazdasági hivatal vezetőjének jelentésében olvasható – nagy mennyiségű eső, illetve jégeső pusztította termést. Újszentiván határában kétszáz katasztrális holdon tíz-tizenöt százalékos kár keletkezett a kukoricában és a dohányban.²⁰

Említést érdemel, hogy a Csanád vármegyei rendőr-főkapitányság vezetője, Lénárt István alezredes 1946. június 12-i, május hónapra vonatkozó jelentésében nem írt arról, hogy a németek kitelepítésével kapcsolatban bármilyen politikai vagy biztonsági probléma lett volna. A németység kitelepítésével egy időben – bár véleményem szerint attól függetlenül – a vármegye területén antiszemita megmozdulásokra került sor. Földeákon és Mezőkovácsán a vérvád terjesztésének hatására érték inzultusok a haláltáborokból és a deportálásból visszatért zsidókat, míg Makón antiszemita röpiratok jelentek meg – amelyeket ráadásul a baloldali koalíciós pártok (Magyar Kommunista Párt, Szociáldemokrata Párt, Nemzeti Parasztpárt) jelképeivel láttak el –, ahol május 31-én az ortodox izraelita közösség zsinagógája is lángba borult.²¹ Bár a megyei főkapitány-helyettes egy hónappal későbbi jelentése szerint a tüzeset „bűnügyi eseménynek látszott”, de valójában „gondatlanság esete forog fenn”²², Pelle János *Az utolsó vérvádak* című munkájában arra a megállapításra jut, hogy a kommunista befolyás alatt álló helyi rendőrség által levezényelt – kisgazdaellenes élű – provokációról volt szó (ami végül nem érte el célját).²³

1946. december havi jelentésében (1946. december 31.) Páll Endre alispán arról tájékoztatta a közigazgatási bizottságot, hogy november végén és december elején a városok és községek gazdálkodását vizsgáló tárcaközi bizottság a helyszíneken tájékozódott a Csanád vármegyei viszonyokról. A testület huszonegy csanádi településről – köztük Újszentivánról – állapította meg, hogy bevételeik nem fedezik kiadásait, s ezért számukra több mint százkilencvenezer forint összegű állami segélyt irányzott elő.

„Természetesen nem szabad elfelejtkeznünk – fogalmazott az alispán –, hogy azok a községek, ahonnan nagyobb számban jelentkeztek áttelepítésre a szlovákok, kiadásait fedezni nem tudják, hasonló helyzetben vannak a telepés községek, Újszentiván, Kübekháza és Almáskamarás, ahol a német lakossá helyébe betelepített új telepések ma még adót fizetni nem képesek.”²⁴

Újszentiván község – részben a kitelepítések és a betelepítések miatt előálló – nehéz gazdasági helyzetére példa, hogy 1947 márciusában a helyi óvoda felügyelő bizottságának elnöke, az egyébként kübekházi német családból való Winkler József plébános²⁵ azt kénytelen jelenteni a vármegyei közegészségügyi albizottságnak, hogy a falu egy fillérrel sem tudja támogatni az intézményt az 1947/48-as oktatási évben. (Az óvoda költségvetése hatszáz forint volt.)²⁶

Páll Endre a közigazgatási bizottságnak készített 1946. szeptemberi beszámolójának elején az országos, sőt a nemzetközi politikai helyzetre is kitekintést tett. A párizsi béketárgyalások kapcsán fogalmazta meg gondolatait az alispán, amelyek, úgy vélem, kiválóan tükrözik a magyar társadalom – vagy szűkebben a magyar értelmiség és/vagy hivatalnok réteg – elvárásait. Ezek a szempontok – például a magyarsággal szemben a trianoni békeszerződéssel elkövetett igazságtalanságok orvoslásának igénye – hangsúlyosan jelentek meg a Makón – Csanád vármegye székhelyén – megalakult és a városban hagyományosan erős Nemzeti Parasztpárt korabeli politikai megnyilvánulásában, s talán ez tükröződik az alispán véleményében is.

„E hónap alatt mindenkinek a figyelme Párizs felé fordult, ahol talán évszázadokra döntenek a magyarság sorsa felett. Csalódással kell azonban megállapítanunk, hogy a békekonferencia egyáltalában nem veszi tekintetbe azokat a nagy elveket és eszméket, amelyeket a győztes hatalmak a háború alatt hirdettek. A legyőzött államokkal szemben ugyanaz az elfogultság és gyűlölet nyilvánul meg, mint amilyennel 1918-ban Trianonban találkoztunk.

Nemhogy nem kaptuk vissza a magyarlakta területeket, hanem még színmagyar községeket is elcsatolnak tőlünk, tisztán imperialista érdekekből, és annak is ki vagyunk téve, hogy ártatlan magyar testvéreink százezreit üldözik ki ezeréves otthonukból. Ez a bánásmód azonban nem szabad, hogy elcsüggyessen bennünket. A demokráciába vetett hitünk továbbra is fenn kell, hogy maradjon. Az igazság győzedelmeskedni fog, mindenről lemondva, de hittel és bizalommal eltelve kell dolgoznunk hazánk és az elnyert szabadság megtartása érdekében.

Csanád vármegye törvényhatósága is átérezte a mai idők komolyságát és fontosságát, és a szeptemberi közgyűlésen újabb felirattal fordult a kormányzathoz, kérve arra, hogy kövessen el minden tőle telhetőt, és ha lehet, akadályozza meg, hogy ártatlan véreink erőszakkal kitelepítessenek otthonukból.”²⁷

Az 1946. októberi alispáni jelentésben is megtalálható a készülő párizsi békeszerződéssel való elégedetlenség hangja, elsősorban annak szigorú gazdasági szabályai

és jóvátételi követelései miatt. A béke ugyanis a Szovjetuniónak, Csehszlovákiának és Jugoszláviának nemcsak az onnan a magyar haderő által elhurcolt javak visszaszolgáltatását írta elő, de összesen háromszázmillió amerikai dollárnyi jóvátétel nyolc éven belüli megfizetését is. Hogy az alispán aggodalma nem volt alaptalan, bizonyítja, hogy már 1946 áprilisában (akkor még az 1945. január 20-i moszkvai fegyverszüneti egyezmény értelmében) a vármegyének negyvenöt tonna súlyú élőállatot – hat tenyészbikát, ötvenhét-ötvenhét darab továbbtenyésztésre alkalmas tehenet, illetve üszőt, valamint nyolcszáz sertést – kellett a szovjet jóvátétel részeként átadni a megszállóknak – derül ki a megyei gazdasági hivatal vezetőjének 1946. május 9-i jelentéséből.²⁸

„A hónap nagyfontosságú eseménye a béketárgyalások befejezése volt – mondta Páll Endre. – Amint az előre látható volt, a béketárgyalások Magyarország számára semmi jót nem hoztak. Bár az összes demokratikus államok több ízben megállapították a trianoni békeszerződés igazságtalanságát, most amikor alkalmuk és lehetőségük lett volna az igazságtalanságokat helyrehozni, egyhangú határozattal fenntartották a trianoni határokat.

Elviselhetetlen terhet jelentenek a béketervezet gazdasági rendelkezései. Ezek végrehajtása az ország gazdasági elsorvadását jelentené. Csüggednünk azonban nem lehet. Meg kell mutatnunk, hogy a drákói szigorúságú béke mellett is élni akarunk, és élni fogunk. A demokrácia a nemzet összes erőinek összefogására képes, ha a nagyhatalmak meggyőződnek arról, hogy nemzetünk beilleszkedett a demokráciák nagy családjába és a demokráciával élni fog, lehetetlen, hogy a gazdasági rendelkezéseket ne enyhítenék és talpra állásunkhoz segédkezett ne nyújtanának.”²⁹

Hencz Aurél Csanád megyei tanfelügyelő 1946. február 12-én írott, január hónapra vonatkozó jelentésében tájékoztatta a vármegye vezetőit és közigazgatási bizottságát a nemzetiségi iskolák helyzetéről. Kifejtette, hogy minden nemzetiségi iskolásnak joga van az anyanyelvi oktatáshoz, majd részletezte a megyei nemzeti-ségi iskolák adottságait.

„Öt g(örög)k(eleti). szerb iskolában eddig is és természetesen ezután is szerb nyelven folyik az oktatás: Battonya, Deszk, Magyarcsanád, Szőreg, Újszentiván. Román nyelven folyik a tanítás továbbra is a magyarcsanádi g(örög)k(eleti). román iskolában. Héber nyelven folyik a tanítás a f(olyó). tanév elején megnyílt deszki héber egyesületi iskolában. Szlovák nyelvű tanítás lesz az alábbi népiskolákban: ambrózfalvai állami, csanádalberti evang(élikus)., pitvarosi állami, medgyesegyházi állami, nagykopáncsi községi és pusztotlakai I. sz(ámú). állami népiskolában, illetve ezen iskolák közül többen szlovák tagozat szervezendő. Román tagozat szervezendő a battonyai, eleki, elek-lőkősházi I. sz(ámú) és a pusztotlakai II. és III. sz(ámú). állami iskolával kapcsolatosan.”³⁰ Az egykori – legalább részben – német tanítási nyelvű iskolák ekkor már nem működtek a vármegyében.³¹

Jegyzetek

- ¹ A szerző történész, intézményvezető, Emlékpont, címzetes főiskolai docens, Kodolányi János Főiskola
- ² Vö. *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban*. Összeáll. és bev.: Erdmann Gyula. Gyula, 1990.
- ³ Lásd bővebben: Miklós Péter: *A csehszlovák–magyar lakosságcsere Csanád vármegyei történetéhez*. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében 2007. Szerk. Tóth István. Szeged, 2008. 93–100.
- ⁴ Pásint Ödön (1900–1950) életéről és sokrétű elméleti és gyakorlati munkásságáról lásd bővebben: *Nóvé Béla Hivatása: kisebbségmentő. Pásint Ödön pályaképe*. Kolozsvár, 2012.
- ⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL CSML). Csanád vármegye alispánjának iratai. Elnöki iratok. XXI. 3. a. (a továbbiakban: CSVAI EI) 1. doboz 5/1946.
- ⁶ MNL CSML Csanád vármegyei alispánjának iratai. Általános iratok. XXI. 3. b. (a továbbiakban: CSVAI ÁI) 37. doboz. 3146/1946.
- ⁷ Banner József: *Elek község német személynevei*. In: A Békés Megyei Múzeumok Közleményei, 2. köt. Szerk.: Dér László. Békéscsaba, 1973. (187–215.) 211.
- ⁸ MNL CSML Csanád Vármegyei Nemzeti Bizottság iratai. Általános iratok. XVII. 1. (a továbbiakban: CSNBI ÁI) 3. doboz 224/1945.
- ⁹ MNL CSML CSNBI ÁI 4. doboz 399/1946.
- ¹⁰ MNL CSML CSNBI ÁI 4. doboz 468/1946.
- ¹¹ MNL CSML CSNBI ÁI 4. doboz Jegyzőkönyvek, 1945. július 12. 2.
- ¹² MNL CSML CSNBI ÁI 4. doboz Jegyzőkönyvek, 1945. július 12. 2–3.
- ¹³ MNL CSML CSNBI ÁI 4. doboz Jegyzőkönyvek, 1945. augusztus 2. 1.
- ¹⁴ MNL CSML CSNBI ÁI 4. doboz Jegyzőkönyvek, 1945. augusztus 2. 1.
- ¹⁵ MNL CSML Csanád vármegye közigazgatási bizottságának iratai. XXI. 9. (a továbbiakban: CSKBI) 4. doboz 57/1947. 13–14.
- ¹⁶ MNL CSML CSKBI 4. doboz 57/1947. 17.
- ¹⁷ MNL CSML CSKBI 4. doboz 57/1947. 21.
- ¹⁸ A kübekházi németiség történetének legutóbbi földolgozása: Molnár Róbert – Miklós Péter: *Kübekháza első 170 éve*. Kübekháza, 2014.
- ¹⁹ MNL CSML CSKBI 4. doboz 57/1947. 23.
- ²⁰ MNL CSML CSKBI 4. doboz 62/1947. 16.
- ²¹ MNL CSML CSKBI 4. doboz 60/1947. 22.
- ²² MNL CSML CSKBI 4. doboz 60/1947. 24.
- ²³ Pelle János: *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből*. Budapest, 1995. 167–186.
- ²⁴ MNL CSML CSKBI 4. doboz 57/1947. 69–70.
- ²⁵ Lásd bővebben: Miklós Péter: *Az újszentiváni római katolikus egyházközség története*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 2001. 1–2. sz. 123–140.
- ²⁶ MNL CSML CSKBI 6. doboz 390/1947.
- ²⁷ MNL CSML CSKBI 4. doboz 57/1947. 51.
- ²⁸ MNL CSML CSKBI 4. doboz 62/1947. 11.
- ²⁹ MNL CSML CSKBI 4. doboz 57/1947. 57.
- ³⁰ MNL CSML CSKBI 4. doboz 61/1947. 2.
- ³¹ Vö. Tóth Ágnes: *Nemzetiségi népkölkök Magyarországon az 1943/44-es tanévben*. Kecskemét, 1998. 56., 193.

Péter Miklós

About the relocation of Germans in Csanád County

In 1946, the German population evacuated from Csanád County (now in the border of Csongrád County and Békés County, Hungary). The depopulation of Germans is supported by the British, American and Soviet powers also and In Hungary the Soviet invaders controlled the process. Involved in the relocation of Csanád County three villages (Almáskamarás, Kübekháza, Újszentiván) and four thousand seven hundred men. Sources of the study were documents of Hungarian National Archives Csongrád county archives, primarily the reports of Csanád (UTF-8?) County's deputy. From these papers not only the story of the event, but also the personal history emerges and it seems: there was no real conflict between the local Germans and Hungarians, only fueled conflict for political reasons. In the summer of 1946 peaceful coexistence between nations over Csanád County and throughout the Southern Region.

Délvidéki Szemle, 1. Number 2. 86–95. pp. (2015)

A német identitás szerepe Gion Nándor regényeiben

Kurcz Ádám István¹

Absztrakt

„Stefan Krebs 1898 őszén jött Feketicsről Szenttamásra, feleségével és két kislányával. Egy Prodanov nevű szerb ember hozta őket szekéren...” Ezekkel a szavakkal kezdődik Gion Nándor legjelentősebb műve. A vajdasági magyar történelmi regény tehát egy német névvel kezdődik. Ezt a korban mindenképpen provokatívnak számító felütést a mű többi része sem írja felül, hiszen a *Latroknak* is játszott tetralógiában – talán csökkenő mértékben, de – mindvégig jelen marad a helyi németiség nézőpontja. Tudjuk, a regénybeli Stefan Krebst az író anyai dédapja alapján mintázta meg, és a regényben elbeszélte történetekben számos helyen megjelennek a Gion(–Gallai–Krebs) család történetének valós részletei is. Ám ez önmagában korántsem indokolja a német szemszög olyan mértékű dominanciáját, mint amivel különösen a regényfolyam kezdő fejezeteiben találkozunk. A regény 1973-as megjelenésekor az egész közép(kelet-)európai térségben, a jugoszláviai Vajdaságban pedig különösen is mehökkentő gesztusnak számított az itt élt német közösséggel való olyan fokú érzelmi azonosulás, mint amivel Gion regényének rögtön az első oldalain találkozunk. Talán egyenesen tabudöntésnek is tarthatjuk, hogy a második világháború minden szörnyűségéért bűnbakká tett, kollektív bűnössé bélyegzett, majd a Vajdaságban megtizedelt, kényszer-munkatáborokba hurcolt, végül kitelepített németekről a személyes családtörténet bensőséges hangján írt valaki 1973-ban. A családtörténeti emlékek lejegyzésén túl milyen célja lehetett ezzel Gion prózájának?

„Stefan Krebs 1898 őszén jött Feketicsről Szenttamásra, feleségével és két kislányával. Egy Prodanov nevű szerb ember hozta őket szekéren...”² Ezekkel a szavakkal kezdődik Gion Nándor legjelentősebb műve, a vajdasági magyar próza egyik emblematisz alkatosa, mindmáig legteljesebb történelmi/családtörténeti regényfolyama. Az egyik legfontosabb vajdasági magyar regény tehát egy német névvel kezdődik. Ezt a korban mindenképpen meghökkentőnek számító felütést a mű többi része sem írja felül, sőt meg is erősíti, hiszen a *Latroknak is játszott* tetralógia első két részében a nemzetiségek szempontjai közül mindvégig a helyi németiség nézőpontja jelenik meg a leghangsúlyosabban. Úgyannyira, hogy a regény első fejezetében Stefan Krebs a főszereplő, így Gion világának legfontosabb helyszínéről, Szenttamásról egy német szereplőn keresztül szerezzük első és legmeghatározóbb benyomásainkat. Tudjuk, az író a regénybeli Stefan Krebst saját anyai dédapja alapján mintázta, és nemcsak az ő életútjának leírásában, hanem a regényben elbeszélte történetekben máshol is számos helyen megjelennek a Gion(–Gallai–Krebs) család történetének valós részletei is. Ám ez önmagában korántsem indokolja a Krebs család és általában a német nézőpont olyan mérvű dominanciáját, mint amivel főleg a tetralógia kezdő fejezeteiben találkozunk.

Az első regény 1973-as megjelenésekor az egész közép-(kelet-)európai térségben, a jugoszláv Vajdaságban pedig különösen is provokatív gesztusnak számított az itt élt német közösséggel való olyan fokú érzelmi azonosulás, mint amivel Gion regényének rögtön az első oldalain találkozunk. Egyenesen tabudöntési kísérletnek is tarthatjuk, hogy a második világháború minden szörnyűségéért felelőssé tett, kollektív bűnössé bélyegzett, majd a Vajdaságban megtizedelt, aztán kényszermunkatáborokba hurcolt, végül kitelepített németekről³ végre nem a hivatalos jugoszláv történelemfelfogás szerint, azaz a „felszabadító” partizánok szemszögéből és modorában, hanem a személyes családtörténet elbeszélésének bensőséges hangján szólt valaki.

A német téma kitüntetett volta első olvasásra is bárkinek feltűnhet a regényekben, de egzaktabban is rámutathatunk kiemelt szerepére a tetralógia jugoszláv érában keletkezett részeiben. A „német” és a – vele párhuzamosan legtöbbször pejoratív értelemben megjelenő – „sváb” szó (melléknevek és főnevek, illetve ragozott alakjaik) a tetralógia első két, még a rendszerváltás előtt íródott részében (*Virágos katona* 1973, ill. *Rózsaméz* 1976) 171-szer fordulnak elő. Ehhez képest ebben a két regényben meglepően kevesebbszer szerepel például a „magyar” szó (melléknév és főnév, illetve ragozott alakjaik): összesen csak 89-szer.⁴ Annak ellenére van ez így, hogy a regények túlnyomórészt magyar környezetben játszódnak, a párbeszéd nagy része eredetileg is magyarul hangzik el, minthogy a szereplők nagy többsége is magyar ajkú és magyar nemzetiségű.⁵

Annak fényében különösen is furcsállhatjuk a „német” szónak, illetve a németekkel kapcsolatos problémakör tematizáltságának ilyen magas fokát Gion Nándor e műveiben, hogy ugyanő írja a *Rózsaméz* című regényben, hogy „Szenttamásnak a harmincas évek derekán” – tehát amikor a *Rózsaméz* cselekménye játszódik – „15 555 lakosa volt, ebből 9000 szerb, 5555 magyar, 70 cigány, 30 német, 17 zsidó és 883 más nemzetiségű”.⁶ Ha nem félünk egy, a manapság divatos irodalmi elemzésektől nagyon távol hiperrealista megközelítéstől, akkor a regényben közölt nemzetiségi létszámok arányait összevethetjük az adott nemzetiségek említésének számával. Így arra jutunk, hogy a németiség a településen belüli létszámarányához képest – nevének említése szintjén legalábbis – a magyarsággal összehasonlítva több mint 350-szeresen (!) felül van reprezentálva Gion ekkori szenttamási tablóján.⁷

A rendszerváltozás és az író Magyarországra települése után azonban megváltoznak az arányok. A tetralógia harmadik kötetében (*Ez a nap a miénk* 1997) a nemzetiségeket jelölő szavak közül a „magyar” szó veszi át a vezetést: 150 alkalommal találkozunk különböző alakjaival. Vele szemben viszont csak 84-szer szerepel a „német”, ráadásul ebben a regényben az esetek jó részében már nem is a helyi közösséggel, hanem a háborúval összefüggésben olvassuk, mint például a „német katonák”, a „német hadsereg” vagy a „német megszállás” szókapcsolatokban. A zárókötetben pedig (*Aranyat talált* 2002) 104-szer íratott le a „magyar” szó és csak 22-szer a „német”. Utóbbi kevés említésekor még mindig főleg a háborúra utaló mondatokban szerepel, illetve olyanokban, amelyek a múlttól, azaz a már kitelepített németekről szólnak. Ennek oka természetesen az, hogy a regény közvetlenül a második világháború után játszódik, amikor a németek 99%-a finoman szólva eltűnt a Vajdaságból.

A „magyar” és a „német” szavak, illetve az általuk jelzett nemzetiségek említésének nagy számaránybeli különbsége, majd pedig az arányok megfordulása és közelítése a természetes arányokhoz joggal ébreszthet az olvasóban gyanút arra nézve, hogy a rendszerváltozás előtti regényekben a németek igen gyakori szerepeltetéséhez valamely többletüzenet köthető. A feltételezés alapos voltának alátámasztására összehasonlítóképpen elég rámutatni arra, hogy a szintén Szenttamáson honos nemzetiségeket jelölő „szerb” és „cigány” szó, illetve ragozott alakjaik sokkal kiegyenlítettebben jelennek meg kötetenkénti bontásban. Az életmű első két kötetében és a harmadikban egyaránt éppen 75-ször vettették papírra a „szerb” szó, míg a negyedik regényben is azonos nagyságrendben jelenik meg: 59-szer szerepel. A „cigány” szó és ragozott alakjai pedig egyaránt 28-szor szerepelnek a rendszerváltozás előtti és utáni két kötetben.

Az elvont számadatokon kívül az is beszédes, hogy a németek ábrázolása mennyire kimerítő a regényekben. Míg a szerbek közül csak egy-egy – főleg módosabb, befolyásosabb – embert, a magyarok közül pedig számos családot, addig a németek közül szinte minden családfőt megemlít a regényfolyam. Megismerjük

a szenttamási németek családi kapcsolatait, foglalkozásukat, és sokszor még vagyoni helyzetüket is, amire az író személyes kötődésén túl talán kevés magyarázat az az érdeklődés, ami a térségben a németek – Gion felnőtt korára már – egzotikus voltából fakadhatott volna. A németek családi alkalmain legtöbbször jelen van a verbászi német evangélikus lelkész, és mellette gyakran ott találjuk a feketicsi és a szeghegyi rokonságot, de hogy teljes legyen a vidék németiségének társadalmi tablója, egy torzsai terménykereskedőt, egy bánáti ügyvédet és egy verbászi műközsőrúst is megismerünk. Azt érezzük a helyi németiséggel kapcsolatban, hogy – például a szerbekkel szemben – teljes társadalmukról és a falu, valamint a környék közösségében betöltött szerepükről is részletes képet kapunk. Megtudjuk, hogy a környező települések közül Verbászon, Torzsán, Feketicsten és Szeghegyen éltek nagy számban, sőt, rögtön a tetralógia első oldalain megtudjuk a németek kinézetét, öltözködését, illetve a magyaroktól való különbözőségének legfontosabb jegeit is. Már az első oldalakon mindenféle sztereotípiákat is megtudunk a németekről – legalább annyit, de inkább többet, mint a magyarokról, és gyakran a magyarokkal való összehasonlításban vagy egyenesen a magyarokkal szembeállítva. Krebsék szenttamásra jövetelének motivációjaként is arról olvasunk, hogy Stefan el akart szabadulni „*a feketicsi magyarok közül, akiket nem szeretett*”. És átköltözésük első eseményeként rögtön az első oldalon egy, a magyaroktól való különbözőségük miatt őket ért inzultusról értesülünk.⁸

Szintén a tetralógia első oldalaitól kezdve olvasunk a német közösséget fenyegető spontán asszimiláció folyamatáról – és mindennapos dilemmájáról. Minthogy nem voltak német gyerekek azon a környéken, ahol Krebsék megtelepedtek, gyerekeik nyelvileg és viselkedésükben is kénytelenek voltak a magyar gyerekekhez hasonlítani, ha nem akarták felvállalni velük a mindennapos konfliktust. A lakókörnyezetükben többségben lévő és kulturálisan a szerbnél hozzájuk közelebbi nemzet, történetesen a magyar asszimiláló ereje igen erős volt, a szülői tiltás (sőt, a verés) sem akadályozhatta meg, hogy a Krebs gyerekek már az utcán jobban megtanuljanak magyarul, mint németül, így egymás között is magyarul beszéljenek, illetve, hogy később magyar házastársat válasszanak.

A lakókörnyezet asszimiláló hatását később csak fölerősítette az iskolai, minthogy a német tanító halála után megszűnt a német iskola Szenttamáson. A helyi német közösség belügyeit érintő kérdések közül ez a leghúsbavágóbb, ezért ezzel kapcsolatban bontakozik ki a legádázabb vita a németek között: azaz, hogy tartásák-e fenn továbbra is az iskolájukat, vagy válasszák a könnyebb utat, és a magyar iskolába járassák a gyerekeiket. Ebben a vitában expliciten van kifejtve némelyeknek az asszimilációval szembeni beletörődése, mások ellenérzése, illetve azok a stratégiák, amelyek révén a svábok képesnek gondolják meggátolni a saját beolvadásukat.⁹ Érdekes, hogy az iskola bezárását Gion az első világháború előttré időzíti, amikor a magyar iskolába járás egyértelműen az akkor még uralkodó és – országos szinten

legalábbis – többségi nemzethez való asszimilációt jelentette. A németeknek a regényben szereplő harmincfős lélekszámához képest meglepő, hogy egyáltalán lehetett iskolájuk Szenttamáson. Mivel az 1981-es kiadású szenttamási helynévtárban¹⁰ – igaz, kihalófélben lévő helynévként, de – még szerepel a „Német iskola”: vagy az iskola bezárásának időzítését, vagy a harmincfős lélekszámot Gion kitalációjának kell tartanunk. Bármelyiket változtatta is meg az író a valósághoz képest, a jelen írásban lentebb taglalt cél érdekében tehetette.

A szenttamási helynévtárban megtalálható a „Sank János-féle téglagyár” is¹¹, aminek nevét olvasva lehet, hogy újra a németiség szerepe felnagyításának nyomára bukkanunk. Gionnal ugyanis ennek a gyárnak az épít(tet)ője és fia sohasem „Sank János”-ként, hanem következetesen „Johann Schank”-ként szerepel. Ők azok a német szereplők, akiknek személyén keresztül nemcsak az asszimiláció mindennapos kísértése, hanem annak elkerülése is bemutatatik¹²: Idősebb Johann Schank azok között van, akik legjobban ellenzik a német iskola bezárását¹³, ráadásul a leg-hathatósabb módját tudja és gyakorolja a megmaradásnak: vagyont szerez, és ezáltal tekintélyt vív ki, hogy „*ne kelljen kibújni a bőréből*”.¹⁴ Sőt, Stefan Krebst is megsegíti, és megindítja a vagyonosodás útján, hogy ő is megmaradhasson németnek.¹⁵ Minthogy a szenttamási helynévtárnak nem szokása a személynevek fonetikus átírás általi „magyarosítása”, például a Schleus-féle vízimalom és a Schwarz-szállás sem „Slajsz” és „Svarc” alakban szerepel a mutatóban, ezért gyanús, hogy inkább Gion volt az, aki „visszanémetesítette” a helyiek által már magyar néven emlegetett gyárost. Erre utal az is, hogy Johann Schank másik fiát, akit a *Rózsamézben* következetesen „Friedrich Schank”-ként szerepeltet, egy későbbi művében, ahol a németeknek kevésbé fontos szerepet szán, „Schank Frigyes”-ként vagy „Schank Frici”-ként emlegetik.

A szenttamási németeknek templomuk ugyan nem volt, de minden jelentős eseményen (születésnap ünnepelés, fontos politikai esélylatogatás) ott van köztük a verbászi német evangélikus lelkész, akinek a megnyilvánulásaiából látszik, hogy ő a fő ideológusuk és közösségük megmaradásának legerősebb oszlopa. A németek ünnepein szinte csak németek vannak jelen, és ha hétköznapiakon cimborálnak is nem németekkel, családi eseményeikre nem nagyon hívnak meg mást. Gazdasági fölényük mellett ez az elzárkózó magatartás lehet az oka a magyarok velük szembeni ellenszenvének.¹⁶

A németek egyik összejövételén, amikor politikálni kezdenek, azért örvendeznek az első világháború elvesztésének és az Osztrák–Magyar Monarchia széthullásának, mert azt remélik, hogy egy „ideiglenes” szerb uralom következik, ami megállítja a németek magyarosodását.¹⁷ Szomorkás mosolyt csal arcunkra a történet leírásának utolsó mondata, miszerint ezen az összejövételen éppen „*Katinak, Stefan Krebs fiatalabb lányának az esküvőjét ünnepelték. Kati Gáspár Dezsőhöz ment férjhez*”.¹⁸ A történet tehát arra fut ki, hogy a nagypolitikai változások sem állíthatják meg

az alsóbb szinten spontán végbemenő asszimilációt. Furcsaság viszont a leírásban, hogy a svábokról azt tudjuk, hogy valójában többségükben nagyon is lojálisak voltak Magyarországhoz.

Az alapkérdéshez visszatérve vajon mi lehet a németységnek és problémáinak számarányához és helyi jelentőségéhez képest túlzott szerepeltetésének az oka egy kisebbségi magyar író alapregényében? Az első mindenképpen az, hogy a magyar és a szerb mentalitás „objektív” bemutatására egy külső, egy harmadik, esetünkben történetesen egy helyi német nézőpont tűnhet a legalkalmasabbnak. A másik, hogy a németység sorsában Gion a magyarság itteni sorsának előképét érezhette, így bemutatásával általános tanulságokat vonhatott le a vajdasági kisebbségi közösségek működésére, asszimilációs hajlandóságára vagy megmaradási képességére, illetve technikáira nézve. A harmadik pedig az, hogy a német közösséget a kisebbségi vágyak és elképzelések általános szócsovéként használhatta. Minthogy a németek a regényírás idején már nem voltak jelen a régióban, rajtuk nem lehetett elverni a port azokért a rázós állításokért, amiket Gion a szájukba adott. A németek ugyanis az önvédelemből szinte apolitikusként ábrázolt magyarokkal ellentétben gyakran politizálnak, úgyannyira, hogy a magyarok közösségi vágyairól is tőlük értesülünk. Például az is német szereplő szájából hangzik el, hogy a magyarok Bácskát vissza akarják csatolni, de Stefan Krebs állandó nosztalgizását a Szenttamást majdnem szétlövető német tiszt után¹⁹ is ismerősnek érezzük kisebbségi magyar szempontból, hiszen a legtöbb kisebbségi sorsra jutott csodavárónak vannak Stefanéhoz hasonló erőltetett és agyonidézett történetei a régi szép időkről, amelyekhez a valóság elől menekül. A németeknek az első világháborúhoz való viszonyulása – tudniillik, hogy Stefan Krebs bujtatja Török Ádámot, hogy ezzel is gyengítse a Monarchia hadseregét –, majd pedig a Monarchia felbomlásával kapcsolatos dilemmája is nagyon emlékeztet a magyaroknak – mint szintén kívülállóknak – a Jugoszlávia felbomlásával kapcsolatos hozzáállására.

A gioni duplacsavar tehát abban áll, hogy az egyik tabu feszegetésével, azaz a németység hangsúlyozott szerepeltetésével egy másik kényes problémának, tudniillik a vajdasági magyarság igazodási/asszimilációs dilemmáinak tárgyalásához talál nagyszerű analógiát a nem túl távoli múltban. A *Latroknak is játszott* tetralógia ugyanis a vajdaságiak számára nagyon valószerű elemekből építkezik. Az ismerős valóságelemekből viszont Gion sokszor a valósággal interferáló világot alkotott regényeiben. A valóságreferenciáktól való szándékos eltéréseket, illetve a valóság-elemekből összerakott, de a referenciáknak csak részben megfelelő, illetve azoknak ellentmondó fiktív világ felépítését a korabeli (ön)cenzúra tette szükségessé. A példázatoság érdekében felnagyított német–magyar szembenállásnak például olyan gazdasági aspektusai is megjelennek a regényekben, amelyek inkább szerb–magyar viszonylatban voltak érvényesek. Ugyanezért kellett például a német iskola bezárását is „az első háború előtti magyar világ” idejére tenni, ahogy a németek

evangélikusságának a hangsúlyozására is a német-magyar különözés kidomborítása érdeklében volt szükség. A hangsúlyáthelyezéseket és csúsztatásokat a magyarsággal kapcsolatos, a megírás idején explicit módon politikailag korrektül nem tárgyalható többletüzenetek kódolása motiválta. A környezet, a „díszletek” tehát ismerősek, úgymint a helyi viszonyok, a többi helyi nemzetiség, ahogy például a többségi nemzet és annak asszimilációs potenciálja is, még ha az – újabb csavar! – legtöbbször nem is a szerb, hanem a magyar: mégis kellően távol a mától, elég messze a jeltől ahhoz, hogy ne legyen túl feltűnő, ne lehessen belekötöni. Lám, a recepció még alig foglalkozott vele!²⁰

A fenti következtetéseket igazolja, hogy miután a rendszerváltozás és az áttelepülés szabadabb kifejezőmódot tett lehetővé a kényes kérdéseket illetően, és Gionnak már nem volt szüksége arra, hogy a magyar–szerb konfliktust német–magyar konfliktussá transzponálja, az őt elsősorban foglalkoztató magyar tematika vált dominánssá a tetralógiában. Méghozzá annyira látványosan – ami a nemzetiségi arányoknak a művekbeli megváltozásán is látszik –, mintha kiengedték volna a szelepet! S bár az 1997-ben megjelent, az 1941 és 1945 közötti időszakban játszódó *Ez a nap a miénk* című regény is rendkívül érdekesítő mű, a művészi kifejezésnek mégsem tett jót a nagyobb szólásszabadság, hiszen a korábbi regényekben a megfogalmazás kényszerű burkoltsága, stilizáltsága és egyetemessége sokkal több értelmezési lehetőséget hagyott nyitva. Elég ha a tanyasi magyar iskola bezárásának leírására gondolunk az 1990-es *Börtönről álmodom mostanában* című regényben²¹, és a szituáció ábrázolását összehasonlítjuk a német iskola bezárásának történetével a húsz évvel korábbi regényben. Láthatjuk, hogy a probléma taglalása a németre hangolt változatban mennyivel erőteljesebben, életszerűbben – jobban – sikerült. De lehet, hogy ennek oka nem is a szólásszabadság, hanem inkább már a szemérem kérdése. Gion a rá jellemző objektíváló stílusban ugyanis könnyebben le tudta írni a más bánatát a sajátjánál. Pláne, ha a máséban benne volt az övé is – a probléma-érzékenység szintjén mindenképpen.

Jegyzetek

- ¹ A szerző PhD hallgató (Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Doktori Iskola)
- ² Gion Nándor (1973): *Virágos Katona*. In: Uő.: *Latroknak is játszott*. Budapest, 2007. 7. (a továbbiakban: Gion 1973.)
- ³ A téma megjelenését a német irodalomban lásd pl. Kornauer, Paul: *Nagypéntek, feltámadás nélkül. Egy túlélő visszaemlékezései a bácskai vérengzésekre*. Fordította: Josephine Neubrandt. Budapest, 2011.
- ⁴ Az életműkiadás első két kötetének saját magam által beszkenelt és szövegfelismertett fájljai voltak segítségemre az adatok számának megállapításában.
- ⁵ Gion műveinek szereplőiről csaknem teljes regiszter készült, ezúttal is ezt használtam: Árpás Károly: *A Gion-művekben szereplő személyek listája*. In: Uő. (szerk.): *Az építő teremtő ember*. Szeged, 2008. 235–295.
- ⁶ Gion Nándor (1976): *Rózsaméz*. In: Uő.: *Latroknak is játszott*. Budapest, 2007. 383. (a továbbiakban: Gion 1976.)

- ⁷ Az 5555 magyar a 30 némethez képest több mint 185-szörös többséget jelent, míg a 171-szeri említés a 89-cel szemben 1,9-szeres megjelenést: e két szám szorzata a fenti eredmény.
- ⁸ Gion 1973.7.
- ⁹ Gion 1973. 100.
- ¹⁰ Penavin Olga – Matijevics Lajos: *Szenttamás földrajzi neveinek adattára*. In: Vajdaság neveinek földrajzi nevei 6. Újvidék, 1981. 44. (a továbbiakban: Penavin – Matijevics 1981.)
- ¹¹ Penavin – Matijevics 1981. 51.
- ¹² Gion 1973. 56.
- ¹³ Gion 1973. 100.
- ¹⁴ Gion 1973. 101.
- ¹⁵ Gion 1973. 58.
- ¹⁶ Bence Erika: *A német identitás jelensége Gion Nándor történelmi regényeiben*. In: Uő.: Másra mutató műfaj-olvasás. A vajdasági magyar regény a XX. század utolsó évtizedében. Budapest, 2009. 73.
- ¹⁷ Gion 1973.174–175.
- ¹⁸ Gion 1973. 175.
- ¹⁹ Gion 1976. 261–262.
- ²⁰ Bence Erika fentebb hivatkozott, e témában úttörő tanulmánya is csak a probléma felszínéig jut el. Habár a szöveghelyek felkutatásában alapos, jószérivel csak regisztrálja a németiség szignifikáns megjelenését a művekben. Gion vajdasági monográfiája, Gerold László pedig (Uő.: *Gion Nándor*. Pozsony, 2009.) nem is említi a kérdést.
- ²¹ Gion Nándor (1990): *Börtönről álmodom mostanában*. In: Uő.: *Börtönről álmodom mostanában*. Budapest, 2008. 463.

Ádám István Kurcz

The destiny of the German minority as an example of the fate of minorities ‘as such’ in Nándor Gion’s prose

“*Stefan Krebs moved to Szenttamás from Feketics in the autumn of 1898 with his wife and two little daughters. A Serbian man called Prodanov brought them to the village in his wagon...*” With these words begins one of Nándor Gion’s major works. Thus the historical novel about Hungarian Vojvodina begins with a German name. This gesture of the author was definitely deemed as provocative at the time of the publication, and was certainly not overwritten by the rest of the work (as known as the tetralogy titled *‘Latroknak is játszott’*) in which the point of view of the local German minority is always present & relevant, albeit to different degrees. We do know that the Stefan Krebs figure of the novel is based upon the writer’s own maternal great-grandfather, and the stories of the chronicle of the real life Gion(– Gallai – Krebs) families are intermingled with the fictional narrative in many ways. But all that is far from being a justification for the overwhelming dominance of the point of view of the German minority felt especially in the first chapters. When the novel was first published in 1973 its strong emotional identification – already present on the very first pages – with the case of the German community living there came as a shock for the readers in the East-Central Europe region and particularly so for those in the province of Vojvodina.

To write about the German question in 1973 in the intimate style of a family history is tantamount to – it really seems to be – breaking the taboo: that is to write empathetically about those local Germans who were made the scapegoat for all horrors and evils of the second world war, who were pronounced “guilty” collectively in Vojvodina, then decimated & deported to labor camps, and finally forced to exile. What purpose could that taboo-breaking possibly serve in Gion’s prose beyond the obvious – that is to record family stories & memories? This is discussed in this paper.

Délvidéki Szemle, 1. Number 2. 96–103. pp. (2015)

Álom(állam)alakulatok és identitás átalakulások a vajdasági magyar novellában

Crnkovity Gábor¹

Absztrakt

Tanulmányomban a vajdasági magyar novellákat vizsgálom identitásformák, identitás-alakulások, Monarchia-sztereotípiák megjelenésének szempontjából. A fenti kettős értelmű cím talán jól jelzi a dolgozat témáját is. Olyan novellákat ragadok ki a vajdasági magyar irodalomból, amelyekben a történelmi Monarchia-sztereotípiák, a hatalomváltások hatására formálódó identitástípusok megtalálhatók. Az egykori Bács-Bodrogh vármegye az idők során folyton történelmi változásoknak volt kitéve. Népeségének nemzetiségi összetétele, sűrűsége nagyobb impériumváltások után átrendeződött, megváltozott. A módosulások következtében a honos, illetve újonnan letelepült, betelepített lakosság identitása is átalakult.

A megváltozott körülményekhez másképp alkalmazkodtak a helyben maradtak, illetve az e területen új otthonra letek. Az általam kiválasztott, vizsgált kor a 20. század, mert e században több impériumváltás zajlott e területen. Az első jelentős váltás 1919-ben volt, majd a következő fordulat 1945-ben és 1991-ben. A cím első összetett szavának álmom előtagja az éppen adott hatalom álomszerű, önmaga által teremtett mesterséges struktúrájára utal, amit álmoként lehet értelmezni. Akár a miliő, akár az identitás, a nyelvhasználat kategóriájában gondolkodunk. Herceg János novelláit a fenti szempontok szerint hasonlítom össze Bencsik Orsolya, Majoros Sándor, Németh István, Aaron Blumm, Gion Nándor novelláival. Ezzel kívánom igazolni, hogy az identitások különböző formái, illetve a Monarchia-sztereotípiák továbbírásai megtalálhatók a kortárs szerzők novelláiban is.

Tanulmányomban a vajdasági magyar kortársnovellák alapján a történelmi, Monarchia-sztereotípiák előfordulását vizsgálom. A dolgozatban kultúrtörténeti kérdésekkel foglalkozom, a történelmi események identitásformáló hatását kutatom, továbbá a különbözőetnikumok egymás mellett éléséből következő sztereotip magatartásformákat veszek számba. A vizsgálat tárgyát hét vajdasági magyar novellaíró munkáiból válogattam. E tárgykör megközelítésekor nem kerülhető meg a Habsburg-uralkodóház, az Osztrák–Magyar Monarchia időszaka, ugyanis ehhez a korszakhoz szorosan kapcsolódnak az identitás-alakulások és többnemzetiségű kérdések.

A többnemzetiségű telepítési politika, a településpolitika meghatározta a multi-etnikus települések kialakulását. Az identitás, a nemzeti- és a történelmi sztereotípiák szorosan összetartozó kategóriát képeznek a vajdasági kortárs magyar novellában. A családnevek az egyének csoport hovatartozásáról árulkodnak, és régióink történelem által meghatározott multietnikumúságát is tovább őrzik. Gion Nándor novellái az emigráns irodalom részét képezik. A művek fő meghatározója a távollét a szülőföldtől, távolság Bácskától, mégis a szereplők kötődnek a volt jugoszláv térséghez. *„Odalent a Délvidéken, mármint az országhatáron túl, elég sok Barbarát ismertem. Eredendően ugyan Borbálának hívták valamennyit, de fiatalos hevületükben Barbarák lettek, ez előkelőbben vagy szlávosabban hangzott, így próbálták belopni magukat az uralkodó nemzet szívébe.”*² A nyelvhasználat a nevekhez hasonlóan jelzésértékű kifejezőeszköze az identitásnak. *„Herceg sok esetben alakjait a saját anyanyelvükön szólaltatja meg. Így olvashatunk bunyevác, szerb vagy éppen német/sváb szavakat. Helyenként egy-egy szó vagy szófordulat, nyelvi frazéma, illetve egész mondat jelenik meg. Ezzel is igyekszik érzékeltetni, hogy a nyelvi sokféleség természetes állapot e régióban.”*³ *„– Sollichdas Fensteraufmachen, Franzi bácsi? – kérdezte ott a boltívek alatt az öreg könyvtárkezelőtől (...)”*⁴ A novellákban szinte kivétel nélkül használnak az írók eredeti szerb nyelvű szófordulatokat, melyeket a hitelesség kedvéért emelnek be a novelláikba. *„Azt mondja, Mačko, ti si dobra novinarika!, a félhomályban is látom, némi fehérséget hagy, világtalanságában is megugrik a kézben, otthon a mama, tudom most veszi észre a hálószoba fala, éppen ott, ahova a hímzett falvédőt felszögelte, kinedvesedett.”*⁵ Fontos identitással kapcsolatos sztereotip megnyilatkozás a következő szöveghely: *„A vendégkönyvbe, a bejáratnál, a külföldiek mindenféle nyelven beírogatnak ilyesmit is, hogy »Köszönjük, hogy itt lehettünk.«, de olyat is, hogy »Gyalázatos emberek vagytok.« Igaz, a háromnegyedét nem értem, én csak magyarul tudok, egy picit szerbül, mert Szerbiában élek, és itt ez a hivatalos nyelv, meg angolul egy picit, mert azt meg tanultam az iskolában, meg azért valami a filmekből is rám ragadt. A faluban szinte mindenki magyar, ez jó, mert mi nem igazán szeretjük az idegeneket, a külföldieket is csak addig, amíg eljönnek, fizetnek, megnézik a tatát, háynak, aztán egy-két napig nem esznek, isznak a faluban, meg fűződnek.”*⁶

A másik fontos identitás meghatározó kategória a vallási hovatartozás. A *Szülőföldem* című novellában a különböző felekezeti templomok harangjai szólalnak meg. „Az öreg templomban tíz másodperccel előbb kongatták el a tizenkettőt, s csak azután kezdtek harangozni a szerbeknél s a barátoknál, mintegy tisztos távolból követve a primhegedűt.”⁷ A zsidó rabbi szerb nyelven is tart szentbeszédet, vagy a kereskedők akár három nyelven is kitűnően kommunikálnak a kuncaftjaikkal, a svábok német nyelvű istentiszteletre járnak a templomukba. A *Szülőföldem* című novellában az író jól érzékelteti a népek sokszínűségét: „Szervuszbruder. Zbogom!”⁸ Ez a népi sokszínűség a kortárs novellák jellemzője. Néhány példával kívánom ezt alátámasztani: Juhász Erzsébet a következő szöveghelyen igen jól megrajzolt leírással érzékelteti a soknemzetiségű, vajdasági kulturális kavalkádot. „Olyan bábeli hangzavar zengette – hasogatta az autóbust, hogy neki szüntelen az volt az érzése, nem is motor hajtja, hanem ez a kibírhatatlan lárma. Lehetett itt hallani magyar, szlovák, szerb, görög, román, horvát, szlovén, bolgár, macedón, sőt ki tudná még, milyen nyelvű beszédet, éppúgy, mint valamennyi felsorolt és fel nem sorolt nép népzenejét, mű- és könnyűzenejét, sőt egy alkalommal még rockot is.”⁹ „(...) a kollektív identitás nem más, mint a tudatosult társadalmi hovatartozás. A kulturális identitás eszerint nem egyéb, mint tudatos részvétel valamilyen kultúrában, egy adott kultúra megvallása.”¹⁰ Az identitás nem állandó, e téren folyamatos változás megy végbe, főként a történelmi, politikai változások hatására.

Ennek legfőbb előidézője az, hogy az aktuális uralkodó politikai hatalom alkalmazkodást kíván az egyéntől, ennek a váltásnak létbiztonságot óvó funkciójuk van. A történelmi kor, az impériumváltás ugyanis igyekezett rákényszeríteni az embereket az identitásuk akár kényszerű feladására is. A Monarchia ideje alatt a német/sváb, illetve a magyar identitás volt a kedvező, majd a Jugoszláviához való tartozás idején a szláv kultúra javára erősödött. Az identitásválság bizonyítéka, hogy kevert nevek gyakran fordulnak elő a novellákban. Ezek a vajdasági multikulturális örökségünk lenyomatai. A kulturális identitás egy adott kultúra elfogadása. Assmann állapítja meg tanulmányában, hogy mindenfajta identitás kulturális identitás, társadalmi konstrukció.¹¹ A nemzeti sztereotípiák kialakulásának megkerülhetetlen forrása a Monarchia kora és annak politikája, az identitás meghatározással/váltással szoros összefüggésben áll. Herceg János műveiben többféle mentalitás, kultúra tükröződik. Assmann által képviselt kulturális identitásfogalom ragadható meg a kortárs novellákban is. Majoros Sándor: *Akácfaíink sokáig élnek* című novella akácfaí mitikusak, a vajdasági ember kulturális identitásának építőköve. „*Rábasztunk barátom, mondtam a gyökerek közt matató Rudinak, a mi akácfaíink sokáig élnek.*”¹²

Bindorffer Györgyi etnikai–nemzeti–egyéni identitásról beszél. A két megközelítés nem kizárólagos egymással, hiszen a kollektív identitásba az etnikai identitás beilleszthető, míg a személyes identitás egyben egyéni identitás is. „*Fogtam hát*

a baseballsapkám, fordítottam rajta egyet, és tovább tanítottam a szerb gyerekeket magyarra, míg végül addig pofoztak, hogy csak annyit tudtam mondani: zdravo.”¹³ A kettő paradox viszonyban áll, nehezen vonható közöttük éles határ, ugyanis az egyéni identitás a társadalmi identitás építőköve is egyben. „Ők is tudták, hogy az ország esetleges széthullása a jó jugoszláv foci, az adriai nyaralások és a világútlelél végét jelentheti (...)”¹⁴

Az egyén egyszerre több társadalmi csoporthoz is tartozhat, egyrészt bele-
születik az adott etnikai csoportba, azonban a vele való azonosulás már szubjektív
döntésén múlik.¹⁵ Az egyén etnikai alapon megjelölt csoport hovatartozása már egy
specifikus tulajdonság, hiszen tartalmazza a tudatossá vált, szubjektív összetartozás-
élményt. A nemzeti alapon felvállalt csoporthovatartozása pedig egy adott államra
vonatkoztatható, autonóm területiális egység megjelölése. Ez esetünkben Vajdaságot
jelent, amely erős, kulturálisan összekapcsolódó terület, regionális képződmény.
„A nemzethez tartozás és egységesülés érzéséhez a közös határokon belüli együttélés,
a közös törvényeknek való alávetettség és egy speciális, egyénre és csoportra hatni
képes nemzeti ideológia szükséges.”¹⁶ Taylor más meghatározásokat használ, de mégis
hasonló az alapgondolata. E három identitásformát modern megközelítésben viz-
sgálja, az egyéntől független horizontoknak tekinti, amelyek arra szolgálnak, hogy az
egyén valódi létét értelmezze.¹⁷ „A háború utáni első népszámlálást sose felejttem el.
Mihozzánk egy hölgy jött. Úgy beszélt magyarul, mint maga vagy én. Csak úgy pat-
toztak belőle a kérdések.

- A neve?
- Németh Mátyásné.
- A lánykori neve?
- Opp – szaladt ki a számon.
- Opp vagy Oppá? – nevetett föl a hölgy.
- Opp. Csak Opp.
- Vallása?

*Nagyot dobbant a szívem. Most nem mondhatom a valót, nem mondhatom, hogy
evangélikus. A hölgy megismételte a kérdést:*

- Vallása?
- Római katolikus.
- Nemzetisége?
- Magyar.

*Mert akkor még nagyon svábosan beszéltem magyarul. A hölgy ebből mindent
sejthetett, ha volt füle hozzá. Nem a szégyen miatt tagadtuk meg önmagunkat,
hanem mert féltünk. Aztán meg ezt szégyelltük, hogy annyira féltünk.”¹⁸ A valódi
létértelmezés horizontjait jelentik Hercegnél Zombor egyes kerületei, utcái, házai,
templomai, a népviselet. „Ma sem értem, hogy a németek miért nem tudtak hozzá-
járulni ehhez a vidám népi keveredéshez, pedig itt voltak, falvaik egész koszorúja*

vette körül Zombort. Talán azért, mert minden népnél inkább magukban éltek (...)”¹⁹ A bunyevácokról pedig a következőket olvashatjuk: „Ők nem elszigetelten, a környező falvakba bezárkózva éltek, hanem a zombori szállásokon, de díszes szerszám feszült lovaikon, ha bejöttek vasárnap a városba, s az asszonyokon méltóságteljesen suhogott a harangszabású brokátszoknya, ahogy az aszfalton kopogó csizmás férfiakat követték (...)”²⁰ A nemzeti alapon felvállalt csoportthovatartozás kifejezése jelenik meg Bencsik Orsolya alakjainál is. „A fürdőruhát Anna barátnőmmel vettem egy kínaiban. Az enyém kék–fehér–piros csikos lett, az övé narancssárga kis virágokkal. (...) Ezzel nem azt akarom mondani, hogy Anna nem igazi Jugoszláv, csak ami igaz, az igaz, bennem több az elhivatottság. Mit tagadjam, szeretem a hazámat.”²¹ A jugoszláv államalakulat lehetővé tette a különböző etnikumok békés együttélését, a kulturális közeledést. Kultúráköziségen a kultúrák közötti kölcsönhatást értem, ami együtt jár az elfogadott értékek kölcsönös átvételével, megőrzésével, így összefügg az identitás kérdéskörével is. A tanulmányban vizsgált írók a novellákban retrospektív látásmódot alkalmaznak, saját családi és magánmitológiákat építenek be, amelyeken keresztül érzékelhetjük a múlt eseményeit. „A falvédőt még a tata anyja hímezte, sokáig ő is ebben a házban lakott (...)”²² A történelmi eseményekhez igazodik a családi mikrotörténet időszaka is. „1944-ben, mielőtt bejöttek volna az oroszok, nagyapám (Tóth Antal, született 1928 pünkösöd napján) még álmodni sem mert volna arról, hogy saját disznói lesznek.” (Bencsik 50)

A karlócai béke (1699) után a mai Vajdaság területe kiürült, elnéptelenedett. Bécsben komoly terv készült arra irányulóan, hogy az elnéptelenedett területeket újból adófizető polgárokkal népesítsék be. A betelepítés több fázisban zajlott le. A bécsi udvar főként a külföldiek betelepülését támogatta, még az örökös tartományokból nem engedte a betelepülést Magyarország területére. A terület újra-népesítését illetően többféle nemzetiség, illetve vallási felekezet volt érintve: németek, kárpátukránok, vagyis ruszinok, cigányok, a déli vidékeken a bunyevácok, sokácok, szerbek, bolgárok, örmények, zsidók bevándorlása is jelentkezett. A betelepítések következménye volt, hogy a Kárpát-medence etnográfiailag átrendeződött. Becslések szerint 200 000-re tehető a betelepítettek száma.²³ „Hogy ezek a külföldiek más és más nyelven beszéltek, hogy az amúgy is sokféle etnikumból összetevődő birodalom ezzel még tarkábbá vált, az abban a pillanatban senkit sem zavart.”²⁴ A különböző irányból érkezett telepések különféle tapasztalatot hoztak magukkal, amely majd megalapozza a kulturális sokféleséget. A fejlettebb kultúráról árulkodik az a tudás, amely termékenyvé tette a mezőgazdaságot, fel-lendítette az ipart és a kereskedelmet.

A betelepítést követően kialakult a multikulturális régió, amely a mai napig jellemző. A betelepített népek hozták magukkal a saját nyelvüket, kultúrájukat, vallásukat és szokásaikat. A fent elmondottakból ma Vajdaságban nem beszélhetünk homogén etnikumról, azonos szokásvilágról stb. A nemzetiségek magával

hozott kultúrája apáról fiúra szállt, a kulturális emlékezet így hagyományozódott át generációkon keresztül. A népek folyamatosan keveredtek az idők során. Az egyik etnikum hatással volt a másikra, és ebből jött létre a keveredés, a kulturális párbeszéd. „A »kulturális emlékezet« fogalma az emberi emlékezet egyik külső dimenziójára vonatkozik. Az emlékezetet első hallásra tisztán belső jelenségnek gondolhatnánk, amelynek székhelye az individuuum elméje.”²⁵ Menekültek az 1990-es évek eleji balkáni háború alakalmával érkeznek vidékünkre ismét. „Azt már látják, hogy a menekült családok gyerekei számára az iskolában szerb tagozatot nyitottak, de nem ezen lepődtek meg, hanem azon szisszentek föl, hogy erre az új tagozatra néhány közülünk való szülő is beíratta a gyermekét.”²⁶ Herceg János a *Mulandóság* című művében így ír: „Nem csupán az emberi emlékezet, mintha a tárgyak is magukon viselték volna az elmúlt idő nyomait, az egész ellipszis alakú tér, ha nem is volt már a közepén a szobor”.²⁷ A fent említett betelepítés történelmi „hozádeka” (gazdasági kultúra és művelődés, vallás, szokások stb.) mellett fontossá válik 1848 után a nemzeti identitás, amely összefüggésbe áll a mai napig a hatalmi impériummal. Több jelentős impériumváltás játszódott le e területen. Kezdetben Habsburg császárságról, 1867 után Osztrák–Magyar Monarchiáról, majd 1919 után Szerb–Horvát–Szlovén Királyságról, azt követően Jugoszláviáról beszélünk. Ez utóbbi államalakulat további felbomlásának vagyunk a mai napig tanúi. Amikor megszűnt az OMM, utána SZHSZ néven alakult az új állam, majd a Jugoszlávia elnevezést kapta. A második világháború után megalakul a több nemzetet elismerő Jugoszlávia. Külön meghatározást kell tulajdonítani a történelmi tényezőknél. Nyelvét, kulturális felállását tekintve rokonítható a Monarchiával, bár más volt az államberendezése. A Monarchia problémáit, hagyományait is örökölte az új államalakulat. Nem tudták elfogadni, hogy a Monarchia, illetve Magyarország Trianon előtti formája felbomlott.

A Monarchia, mint államszervezet a kultúra meghatározó sarkpontja lehet a vajdasági magyar irodalom kialakulásának. Mindenképpen társadalmi, kulturologiai hatása van a Monarchia világának itt a Délvidéken. Juhász Erzsébet egy sajátos monarchikus jellegű kultúráról tesz említést. Sajátos válságmodellnek tekinti. Középeurópai élmény, marginalitás – kulturális marginalitás kialakulása következett be.²⁸

Igen sok novella született a Monarchia árnyékában, sok más novella pedig a 20. századi háborús idők emlékeit adja vissza. „Az öcsémnek biztosan lett volna használható ötlete, de ő ezerkilencszázkilencven augusztusától Zágrábban katonáskodott, és legfőbb gondja az volt, hogy az usztasák között valamiképp megőrizze a testi épségét.”²⁹ Aaron Blumma *Zsákutcá(k)* című novellában a háborús időket így idézi meg: „De a háború csak jóval később tört ki, de akkor többször is, maguk a harcoló felek sem tudták összeszámolni, hogy pontosan hányszor is. (...) A negyedik vagy ötödik (magam sem tudtam őket összeszámolni) háború után, az akkor ismert

világ legerősebb hadereje úgy döntött, hogy valószínűleg érdemes neki beszállni a háborúba, ha már az itteni népek állandóan háborúznak, ezért egy éjszaka elkezdtek bombázni az itteni népeket, aminek folytán rejtélyes módon Etus néni háza is ki-
gyulladt.”³⁰ Németh István a hadsereg bevonulásáról így ír: „Könnyű szárnyakon
ereszkedem tehát lefelé az ellenkező irányban fölfelé kapaszkodó híres történelmi Moholi
úton, amely egyszer volt már a hadak útja is. Itt vonult be ugyanis a Vörös Hadsereg.

A Szerb Királyi Hadsereg bevonulásáról nincsenek földidézhető emlékeink, hiszen
ama sorsdöntő fordulatkor még meg sem születtünk, de feltételezhető, hogy ilyen
volt a bevonulás (...)”³¹ Az írók hőseit erős nosztalgia fűzi a történelmi múlthoz.
„Miután a fiúkkal számba vettük a hidakat, s elbúcsúztam tőlük, sajtó szívvel áll-
tam meg az imént említett Dudás Pista-féle kiskocsmá örökre bezárt ajtaja előtt.
Mi történne, ha most hirtelen kitérné a kocsmáját a néhai tulajdonos, s beinvitálna?
Persze, ez lehetetlen, hiszen nincs már, aki kitérné a kocsmáját. S ama jeles vendégek
egyike-másika sem, akikkel, ha közös utazásunk erre vetett bennünket, ide föltétlenül
betértünk. Mert igazi kiskocsmá volt a Dudás Pistáé. Még abból a réges-régi világból
való.”³² Herceg Jánosnál is kiemelt szerepet kapnak a kocsmák, a kávéházak, mint
a terek központi helyszínei. A novellahősök nosztalgiával gondolnak a felbomlott
államalakulatra. Képzeletükben mitológiává fokozódik a Monarchia-kép. Ezt nevezi
Margis Habsburg-mítosznak. Az írók már nem úgy írták le a Monarchia világát,
ahogy megélték, hanem ahogy emlékülükben élt, ahogy nosztalgiájuk láttatta velük.
Maradni, vagy menni, ez volt a kérdés ekkoriban, mint annyiszor a történelem
során. „Emlékszem, az uramat megkérdezte egyszer a szomszédunk, egy magyar
béres, a nevét elfelejtettem: »Johann, ti nem mentek? Már a fél Szekics fölkerkedett!
Tele vannak az országutak menekülő bánáti svábokkal. Ti nem mentek?« Az uram
csak annyit mondott: »Hová mennének? És minek? Jöhetnek ide akárkik, béresre
mindig szükség lesz.«”³³ Az irodalomban a Monarchia mindig újra felbukkan,
mint lehetséges szepirói élmény. Az általam vizsgált novellák több, a történelmi
tényekre alapuló visszatérő témákkal bírnak. Fontosnak tartom a novellákban
megvizsgálni a történetírás eseménytörténeté alakulását. A *Hernyók* című novellá-
ban a történetírás eseménytörténeté válik. „»Arany (legjobb árat fizetünk)«, ez áll
a hirdetőlapon, amit a Fő utca gesztenyefáira ragasztottak szerbiül és magyarul is,
mert a faluban, hiába települtek be a kilencvenes években horvátországi szerb mene-
kültek, még sok magyar, noha jóval kevesebb, mint kb. a születésem idején volt.”³⁴
Majoros Sándor létélményből fakadó novellájában így örökíti meg a háborút: „Az
utolsó pillanatban menekültem át Magyarországra. A Jugoszláv Néphadsereg ekkor
már Eszéket aprította, így akár azt is híhatték, a behívó elől léptem le.”³⁵ Az impérium-
váltások, államalakulatok folyamatosan hatással voltak az egyén identitására,
majd később a nemzeti identitás alakulására is. „A menhelyes apja, mielőtt meghalt
volna májcirózisban, a legnagyobb szerb volt Újvidéken, noha magyarnak született.

»Belépett a szerb radikális pártba is«, ezt a menhelyes nője meséli, kezében szivecskés konyharuha, ezzel törölget. »Biztos a magyarok kutyába se vették«, ezt mondom, ujjaimon büdösség, nyelvemen a megkeseredett kutyatej sörrel keveredik, Lav, kizárólag csak ezt iszom, az üveg falán csúszkál a címke, a szomszéd faluban, tudom, lassan órájukra néznek a harmincas, kevésbé szép férfiak.»³⁶

A betelepülők kirajzasi helyükről magukkal hozott kulturális értékei később az identitások dimenzióiként funkcionáltak. Assmann mondja: „(...) a Múlt nem tűnhet el nyomtalanul, léteznie kell a rá vonatkozó bizonyítékoknak. Másodszer, a bizonyítékoknak jellegzetes különbséget kell felmutatniuk a Mához képest.»³⁷

Herceg János novellájában így található: „Már megbocsásson, méltóságos uram, harminc éve vagyok itt, a Rákóczi-ünnepséget március 15-én tartották, mert Petőfi-szobor nem volt a városban, hát így Rákóczi is megtette. Ilyenkor lehúztam a redőnyt, mert némely suhanc az ünnep hangulatában könnyen levadrácozhatott volna.»³⁸

Herceg János *Bál*, 1938 című novellájában a megyeszékhelyen mulatozó nagyurakat látjuk viszont, erős nosztalgikus hangnemet üt meg az író, miközben egy letűnt világ mulattságát festi az olvasók elé. „Bivarski Duško felállt, legyintett, s azt mondta: – Süssétek meg! Az istenit ennek a rohadt politikának! Megállt a bálterem ajtajában talán? Vagy lenézett az ispán lakásába, ahol a kocsisok darvadoztak, amíg a bál tartott (...) Karátson Gittát bárki hiába kereste volna. Nem ebben a bálban, az egész süllyedő úri világban bárki akkor már. Azóta meg egészen szétszakadt ködfoszlány lett az emléke is barna bánatokat dajkáló mély hangjával, és a foga gyöngysorával a mosolya fölött. A hazug közhely se lehet vigasztaló, hogy minden elmúlik egyszer. Nem igaz! Valahol, valakihez visszatér az is, aki nincs többé. Még egy ilyen régi bál hangulatát is magával hozva, mint ez ott a Krivaja völgyében, s egy pusztító világháború süket előestélyén, ahol valaki elkiáltotta magát: – Szuppécárdás!”³⁹ Herceg János novelláiban erősen dominál a családi magánmitológia, az ősök tisztelete. A narrátor az olvasónak a történelmi eseményeket már közvetítéssel, a családi emlékezet alapján szövi az elbeszélésbe, így válik az olvasó részévé a történetnek. Bencsik Orsolya: *Akción van!* című kötetének novelláiban hangsúlyt kap a szülők tisztelete. A nagyszülőkön keresztül elevenedik meg a múlt az elbeszélő szavában.

„A határ értelmezését a szociológia, a szociológiatörténet, a kulturális antropológia és a politikai földrajz szempontjai szerint vizsgáljuk. A térbeli szerveződés hierarchiájának különböző lépcsőin álló területi egységeket-tájakat, térségeket, régiókat, tartományokat, államokat a határ választja el egymástól.»⁴⁰ A fent elmondottakból következik, hogy a határtörténelmileg nem állandó kategória, a regionális identitás nélkülözhetetlen eszköze. A határ, mint jogi aktus eredménye épp úgy létre is hozza a kulturáliskülönbségeket, mint amennyire maga is ilyen különbségek eredményeként jött létre. A határról beszélhetünk néprajzi szemszögből is. Utz Jeggle: *Határ és identitás* című tanulmányában a következő meghatározását adja a határ

és identitás fogalmáról: „A határnélküliség olyan lehetőségnek tűnik, amely az ébredés hangulatát kelti, valami újnak a kezdetét jelöli, ugyanakkor azonban aggaszt is bennünket. Mintha az emberek nem bírnák elviselni a határnélküliséget, a régi határok lebontásával egyidejűleg új határok jönnek létre. A határok még mindig elválasztanak; s úgy tűnik, létezik valamiféle antropológiai állandó, amely az identitás megszilárdítása során megköveteli a másoktól való elhatárolódást.”⁴¹

A vajdasági magyar irodalomban Herceg János a társadalmi csoportok emlékezetét továbbírja, ezáltal a Monarchia-sztereotípiákat is, és novellái folyamatos emlékmaradványai, szilánkjai a múltnak. „Még a legszemélyesebb emlékek is csak társadalmi csoportok keretei közt zajló kommunikációban és interakcióban születnek meg. Nemcsak a másokról tapasztaltakra emléksziünk, hanem arra is, amit ők maguk mesélnek el, igazolnak és tükröznek vissza.”⁴² Az emlékezésnek fontos szerepe van a sztereotípiák kialakulásában, megőrzésében és fenntartásában. Herceg János *Kirándulás nagyapámmal* című novellájában a kisfiú emlékein keresztül elevenedik meg a nagypapa alakja. „Még kisfiú voltam, amikor élt. Homályosan még a lovaira is emlékszem.”⁴³ „Az identitás kikristályosodott megnyilvánulása a társadalmi értékelés. A sztereotipizáció, valamint az attribúciós folyamatok során az identitásnyilvánítás konfliktusok forrásává válhat. A megváltozott, nem egyértelmű, ellentmondásos társadalmi követelmények, politikai változások veszélyeztetik az egyén és a csoport addigi identifikációs teljesítményét, megkérdőjelezzik, vagy egyenesen tagadják az addig kialakított identitásképet. Ekkor beállhat az identitásválság, vagy erős negatív identitástudat alakulhat ki.”⁴⁴ Mindezt jelentősen befolyásolta, hogy épp melyik volt az aktuális hatalom. Sok esetben kényszer terhe alatt voltak kénytelenek váltani identitást az emberek. „A történelmi módosulás azonban sok mindent megváltoztatott a város társadalmi életében, itt-ott a közös nyelvi hovatartozással öröknek tetsző válaszfalakat is ledöntve, s így mintha az iskola is egyszerre mindenkié lehetett volna, miután azon a »M. kir.« egy vastag vonallal áthúzva jelezte az impériumváltozást, már az elemi negyedik osztályának bizonyítványán is.”⁴⁵ Rizvan Atyimi a bosnyák pék, a *Rossz nehézség* című novellában egy pár szóból álló versikét ismételtet: „(...) jugo, jugo netye dugo. Borics Lajos gyatra állapotota ellenére is tudta, hogy ez magyarra fordítva annyit tesz: jutó, jugó, nem lesz soká.”⁴⁶

Németh István: *Ima Tündérlakért* című novelláskötetének címében utal Papp Dániel *Tündérlak Magyarhonban* című novelláskötetére. Az általam vizsgált novellák tere egy-egy vajdasági település: Herceg Jánosnál Zombor, Németh Istvánnál és Aaron Blummnál Kishegyes, Majoros Sándornál Ómoravica, Bencsik Orsolyánál, Juhász Erzsébetnél Topolya, Gion Nándor műveiben Szenttamás elevenedik meg. Novelláik hősei a fent említett terekből időnként ki-ki képnak, de a szívük, lelkük köti őket a szülőföldjükhöz. Ami közös és összeköti a novellákat, a hősök történelmi tudata, az identitásalakulás kérdésköre, és a múltból felsejlő és mindmáig

kísértő Monarchia-sztereotípiák. Németh István: *Egy másik pokol* című novellájában a svábok 1945-ös kálváriáját írja le egy család történetén keresztül. A kozákok a szegény cseléd nemzeti identitását vonják kérdőre a tanyán „Ugye te sváb asszony vagy? Én egy szegény cseléd vagyok. De ugye, sváb? Az. Az urad is az volt? Nagyot dobbant a szívem. Talán csak nem fogták el, és ölték meg? Az, mondtam.”⁴⁷ A háború utáni összeírás alkalmával már identitásváltás játszódik le. A kényszerű identitásformálás Németh István novellában is előfordul. Monarchia-sztereotípiaként értelmezhető a következő szövegrészlet: „Átkelek a Verbászi út köhídján, eszembe jut a »kastély«, föl éne kapaszkodni hozzá a dombhátra, megtekinteni a romjait, s végiglegeltetni a tekintetem a hegyesi csata jeltelenül álló színhelyén (a negyvennyolcas emlékművet tizennyolcban lebontották) (...)”⁴⁸

Az olvasó kulturális identitását tartja ébren Aaron Blumm, aki Csáth Gézát szólítja meg a kötet címadó novellájában. A novellában a Monarchia korának végóráit idézi meg. Claudio Magris tanulmánykötetében⁴⁹ ír a Monarchia önfeledésbe merülő, mulatozó nagyúri világáról, miközben a birodalom recseg, ropog, a végóráit éli. Aaron Blumm álomszerűen idézi meg a Monarchia korát, a tudatmódosító élvezeti szerek fogyasztása sajátos képzeletvilágot teremt. Ezáltal asszociál a Monarchia végóráira. „Csáth kocsit hajt. Ha autóban ülök, csak akkor érzem magam biztonságban, ha én vagyok a volán mögött. De Csáth jól hajt, az én feladatom csak az, hogy jointokat tekerjek neki, és közben figyeljem a térképet. Jó térképolvasó vagyok, de jointokat is jól tudok tekerni. Így az egyik bérlő feleségét detektívnek nézem. Milyen különös mindez, gondolja Csáth, és még jobban rálép a gázpedálra.”⁵⁰ Aaron Blumm novelláiban kifejezően jelenik meg a kulináris, a kocsmá, mint kispolgárság találkozásának helyszíne. Az általam vizsgált írók novelláiban szinte kivétel nélkül megjelenik a sörfogyasztás tradíciója, megelevenedik a kocsmái élet. „Végül azonban mégiscsak megtaláltam azt a kocsmát, csak más volt a neve, másként volt berendezve, és pincérnő is egy kicsit elkülönbözött. Olyan sört azonban nem árultak, amilyent azelőtt szoktam inni, amelyiket szerettem, így kértem egy jelent, meg vettem egy burekot is. Lassan ettem a burekot, lassabban, mint ahogyan a sört ittam, így gondoltam, hogy kérek még egy sört, de nem tudtam, hogy mennyibe kerül, ezért kicsit haboztam.”⁵¹ Gion Nándor emigrációban írt novelláiban szinte kivétel nélkül a helyszín már nem Vajdaság, hanem Budapest. Az általa életre keltett alakok, hősök viszont nagyszámban „balkáni” vajdasági identitással bírnak. Ezáltal az író a hazai miliőt csempészi be, és egyfajta hiányt pótol vele. Hózsá Éva találóan „hiány sztereotípiái”-nak nevezi ezt a jelenséget.⁵² Szelim Ferhátoviccsal katonai élményeket elevenítenek fel. „(...) katonai korunkban egy ronda délkelet-macedóniai laktanyából én írtam helyette szerelmes leveleket egy egészen fiatal bosnyák lánynak, aki később Szelim felesége lett, bizonyára megöregedett, valamelyik lerombolt szarajevói bérház pincéjében él patkányok között (...)”⁵³ A következő idézetben

a délvidéki magyarok anyaországi sztereotip megítélése tűnik fel. „*Ti délvidéki magyarok elképesztően felelőtlenül viselkedtek néha. Hazudtok, blöfföltök, szélhámoskodtok, becsapjátok a jóérzésű embereket.*”⁵⁴

Az identitásalakulásoknak, identitásformáknak és velük együtt a történelmi sztereotípiáknak is fontos szerep jut a vajdasági magyar novellában. Az elmondottakból következik, hogy a magánmitológia, és a történelem szoros összefüggésben állnak egymással. Az eseménytörténet szépirodalmi formába öntve a történetírással mutat párhuzamot. Ez fordítva is igaz, hiszen a történelmi tárgyú munkák szükség szerint elbeszélő formákat öltenek. Az államalakulatoknak erős a hatása az adott területen élő nép identitásának alakulására. Összegzésként megállapítható, hogy vajdasági magyar novella a történelmi tényekre alapuló visszatérő témákkal bír. Az elmondottak bizonyítják, hogy a novellákban a történetírás eseménytörténeté alakul. Kiemelten fontos tényezőként jelenik meg a családi magánmitológia, az ősök tisztelete. A Monarchia utolsó korszakában óriási társadalmi feszültség uralkodott. Szegényparaszt és a gazdag, úri osztálytársadalmi ellentétben állt egymással. E felállás a novellák világából az olvasó számára is jól tükröződik. A társadalmi válságból alakult ki a Monarchia egyik alapvető problémája, amely az államalakulat végső felmorzsolódásához vezetett. A Monarchia és annak területén később alakult államok elmondható, hogy minden esetben az álomvilág irracionális szférájából táplálkoztak.

Jegyzetek

- ¹ A szerző PhD hallgató (Újvidéki Egyetem)
- ² Gion Nándor: *Műfogor az égből*. Budapest, 2011. 689. (a továbbiakban: Gion 2011.)
- ³ Crnkovity Gábor: *Az identitás és a nemzeti sztereotípiák lecsapódása Herceg János novelláiban*. In: dr. Fülöp Péter (szerk.): *Tavaszi szél/Spring Wind*. Budapest, 2012. 215.
- ⁴ Herceg János: *Módosulások*. Újvidék, 1989. 43. (a továbbiakban: Herceg 1989.)
- ⁵ Bencsik Orsolya: *Akció van!*. Újvidék – Budapest, 2012. 59. (a továbbiakban: Bencsik 2012.)
- ⁶ Bencsik 2012. 33.
- ⁷ Herceg János: *Mulandóság*. Újvidék, 1994. 7. (a továbbiakban: Herceg 1994.)
- ⁸ Herceg János: *Viharban*. Szabadka, 2009. 25. (a továbbiakban: Herceg 2009.)
- ⁹ Juhász Erzsébet: *Úttalan utaim*. Újvidék, 1998.34.
- ¹⁰ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet*. Budapest, 1999. 133. (a továbbiakban: Assmann 1999.)
- ¹¹ Assmann 1999. 130.
- ¹² Majoros Sándor: *Akácfaíink sokáig élnek*. Budapest, 2004. 110. (a továbbiakban: Majoros 2004.)
- ¹³ Blumm, Aaron: *Csáth kocsit hajt*. Újvidék, 2006. 11.(a továbbiakban: Blumm 2006.)
- ¹⁴ Majoros 2004. 151.
- ¹⁵ Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás*. Budapest, 2001. 20. (a továbbiakban: Bindorffer 2001.)
- ¹⁶ Bindorffer 2001. 16.

- ¹⁷ Rudaš Jutka: *Identitások horizontjai*. Hungarológiai Közlemények, 13. évf. (2012) 2. sz. 111.
- ¹⁸ Németh: *Ima Tündérlakért*. Újvidék, 2000. 130–131. (a továbbiakban: Németh 2000.)
- ¹⁹ Herceg 1989. 113.
- ²⁰ Herceg 1989. 112.
- ²¹ Bencsik 2012. 92–93.
- ²² Bencsik 2012. 32.
- ²³ Wassertheurer, Peter: *Geschichte der deutschen Volksgruppen in Südosteuropa*. Wien (s. a.). 15–16.
- ²⁴ Gonda Imre – Niederhauser Emil: *A Habsburgok*. Budapest, 1987. 126.
- ²⁵ Assmann 1999. 19.
- ²⁶ Németh 2000. 26.
- ²⁷ Herceg 1994. 13.
- ²⁸ Juhász Erzsébet: *Tükörképek labirintusa*. Újvidék, 1996.
- ²⁹ Majoros 2004. 151.
- ³⁰ Blumm 2006. 7–8.
- ³¹ Németh 2000. 23.
- ³² Németh 2000. 12.
- ³³ Németh 2000. 128.
- ³⁴ Bencsik 2012. 36.
- ³⁵ Majoros 2004. 116.
- ³⁶ Bencsik 2012. 48.
- ³⁷ Assmann 1999. 32.
- ³⁸ Herceg 1994. 17.
- ³⁹ Herceg 1994. 39.
- ⁴⁰ Éger György: *Regionalizmus, határok és kisebbségek Kelet-Közép-Európában*. www.lib.uni-corvinus.hu/phd/eger_gyorgy.pdf
- ⁴¹ Jeggle, Utz: *Határ és identitás*. www.epa.hu/00000/00036/00018/pdf/01.pdf
- ⁴² Assmann 1999. 36.
- ⁴³ Herceg 2009. 53.
- ⁴⁴ Bindorffer 2001. 20–21.
- ⁴⁵ Herceg 1989. 31.
- ⁴⁶ Majoros 2004. 155.
- ⁴⁷ Németh 2000. 123–124.
- ⁴⁸ Németh 2000. 14.
- ⁴⁹ Magris, Claudio: *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban*. Budapest, 1988.
- ⁵⁰ Blumm 2006. 14.
- ⁵¹ Blumm, Aaron – Szerbhorváth György – Mirnics Gyula: *Dombosi történetek*. Szabadka, 1998. 16.
- ⁵² Hózsa Éva: *A hiány sztereotípiái a huszadik század kilencvenes éveinek vajdasági magyar irodalmában és a szabadkai Kosztolányi-kultuszban*. *Létünk*, 41. évf. (2011) 4. sz. 103.
- ⁵³ Gion 2011. 628–629.
- ⁵⁴ Gion 2011. 668.

Crnkovity Gábor

Shaping Of Dream (State) And Identity In The Literature Of Vojvodina Province

In my study, I am focusing at the Hungarian novels of Vojvodina, as well as the forms and changes of identity and the Monarchy stereotypes. The title above, may suggest what I am going to write about. I have chosen those novels, in which Monarchy stereotypes and identities as a result of (state) power changes appear. In the past, The county of Bacs-Bodrog was always a subject of constant changes. The number and the ethnic structure of population was changing over time. As a result of this, the structure of population changed a lot. The inhabitants who stayed there, and those who arrived later, got used to the new conditions in different ways. I have chosen to evaluate the 20th century, as there were several imperial changes during this period of time. The first remarkable one was in 1919, the next one in 1945 and then in 1991. The word “dream” in the title means the “dream-like” conditions, created by the power (government) of that time, that can be ment as a dream (illusion). According to the aspects mentioned above, I am comparing the novels of Janos Herceg to the ones written by Orsolya Bencsik, Sandor Majoros, Istvan Nemet, Aaron Blumm and Nandor Gion. By these, I want to prove that various forms of identity and Monarchy stereotypes can be found in the novels of modern-time writers aswell. Keywords: changes, Monarchy, nostalgia, stereotype, identity.

Délvidéki Szemle, 1. Number 2. 104–116. pp. (2015)

Válasz(tás)ok magyar módra

Képviselő vs. közösségi érdekérvényesítés Szerbiában a 2000. október 5-ei rendszerváltást követően¹

Pap Tibor²

Absztrakt

A tanulmány azt próbálja meg feltérképezni, hogy milyen elképzelések, várakozások, illetve intézményi lehetőségek alakították a kisebbségpolitikai döntéshozatalt és érdekérvényesítést Szerbiában. És hogy ezekkel miként tudott élni az ottani magyar közösség. A fejtegetés a szakirodalom által már jól leírt, a miloševići időkben újjáéledt, magyar pártpolitika háttérének felvázolásából indul ki. A változást lehetővé tévő ún. DOS (Szerb Demokratikus Ellenzék) korszakban beindult intézmény átalakításra adott „magyar válaszokat” (pártosodás, koalíciós pályák, belső versengés, autonómia-koncepció) végigkövetve mutatja be a magyar kisebbségi közösség cselekvési terét. Az elért eredményekre és az elmulasztott lehetőségekre egyaránt igyekszik felhívni a figyelmet. Külön be szeretné mutatni az e szituációban létrehozott kisebbségpárti, és a kisebbségi törekvéseket akadályozó politikai megoldásait a szerbiai politikai rendszernek. Ezzel párhuzamosan, de ettől jól elkülönítve kívánja elemezni a folyamatosan átalakuló politikai mezőben zajló eseményeket. Hangsúlyosan kezeli a kisebbségi „hangadók” politikához való viszonyulását. (Elvárásait, [köz]szerepléseiket és „csalódásait”). A poszt-szocialista országokat általánosan jellemző, ún. túlterhelt demokrácia fonákságaira is kitér, amelyek e kisebbségi környezetben sajátos, nem csak a többségi illetve az anyaországi, hanem a többi külföldi magyar közösséget jellemző viszonyoktól is karakteresen eltérő párt- és (érdek)képviselői rendszert hoztak létre az elmúlt 13 év során.

1. A tanulmány elméleti előfeltevései és értelmezési kerete

Írásomban a politika egyik meghatározó ágának, a politikai akaratképzésnek³, köznapibb megfogalmazásban: a pártok versenyének, a vajdasági magyar közösség rendszerváltást követő 13 évében betöltött szerepét vizsgálom.⁴ Hipotézisem szerint a vajdasági magyarság kisebbségpolitikáról, s a „demokráciáról” alkotott képzetek a jellege nagyban befolyásolta ennek a történelmi léptékkal mérve rövid, de az intézményrendszer kialakulását illetően meghatározó fontosságú időszaknak a pártpolitikai eseményeit. Ezeknek a sokszor amorf, ellentmondásos, s a tárgyak strukturális jellemzőivel számolni nem igazán képes képzeteknek a szerepét azért emelem ki, mert a róluk folyó diskurzus – meglátásom szerint – erőteljesen visszahat a kisebbségi intézményrendszer társadalmi elfogadottságára, s a kisebbségpolitika nyilvánosságon keresztüli legitimitására. Ilyetén a kisebbségpolitika intézmények olyan politikatörténeti „eredményei”, mint a *nemzeti tanács* vagy a *kisebbségi küszöb* jelentősége is relativizálódik.

A tanulmány elméleti bázisául a választási rendszer, a pártrendszer és a politikai kultúra politikaelméleti közegben közismert megállapításai szolgálnak. (Ezekre külön nem hivatkozom a szövegben). A három részterület egymáshoz való viszonyulása speciális kontextust kap kisebbségi helyzetben. A részterületek kölcsönhatása hol a szokottnál jobban felerősödik (pl. a választási rendszer egyik részének, az ún. *kisebbségi küszöbnek* a hatása a magyar pártok stratégiájára így is értelmezhető), hol atipikus formát hoz. Ezek a jelenségek olykor a *kisebbségi helyzetből*⁵ adódó politikaelméleti specializálásra szorulnak, máskor csak a politikatudományon túlra mutató, társadalomelméleti keretbe értelmezhetőek. Kiindulásul az aszimmetrikus föderáció (Szerbia és Montenegró) esetében jócskán elhúzódo, végérvényesen csak 2000 októberében, a Milošević-rendszer bukásával bekövetkező demokratikus fordulat és politikai átalakulás hagyományos társadalomelméleti megközelítés, az ún. *helyrehozó forradalom/pótlólagos kiküldetés*⁶ nézőpontjából elemzem a vajdasági magyar politikai porond eseményeit. Az első megállapításom e tekintetben az, hogy bár a vajdasági magyar kulturális elit sok tekintetben igen korán, már az anyaországi rendszerváltás előestéjén adekvát módon azonosította várható helyzetét és szerepét a változások során, mégsem sikerült ezt a fajta hol tapasztalati, hol virtuális előidejűség strukturális előnyeit tartósan kihasználnia. A jugoszláviai relatív szabadság következtében a kiindulásnál rendelkezésre álló fejlettebb intézményrendszer olyan elemei, mint decentralizált (többforrású) média, a tényfeltáró újságírás vagy a (korlátozott) kritikai nyilvánosság eszköztára a délszláv polgárháborúk idején hamar háttérbe szorul, s működtetőinek derékhadja is – pusztá létét biztosítandó – az emigrációban látta az egyedüli kiutat. Kezdetét vette a „lábbal szavazás” (*kivonulás*)⁷ első tömeges időszaka.⁸

A maradók (a hirschmanni hármastermínus második tagjának, a *tiltakozásnak* egy sajátos formájaként) helyzete azonban radikálisan más lett, mint a poszt-szocialista országok véleményformáló értelmiségéé/politikai próbálkozóié. Ennek a korszaknak az elemzésével részben elkészült a szakma. Bár az értelmezéseket sokkal inkább motiválta a helyzet különössége (a háború), semmint annak releváns társadalomelméleti megragadása. A miloševići időszak pártpolitikai eseményeivel, az etnikai alapú kisebbségi érdekartikuláció elhúzódó vészhelyzetben létrejött próbálkozásaival most nem kívánok foglalkozni.⁹

2. A rendszerváltás kisebbségpolitikai kontextusa

A szerbiai többszintű (helyi, tartományi, országos és elnök-) választások és a kisebbségpolitika intézményeinek az egymásra való hatását kívánom legelőbb szemléltetni. Abból indulok ki, hogy a kisebbségpolitika szempontjából a többségi elven alapuló politikai döntéshozatal (ezt hívja a köznyelv sommásan demokráciának) esetében mindenhol a képviselőlet szintjeinek a társadalmi nagycsoportok térbeli elhelyezkedését adekvát módon leképező szegmentációja a meghatározó. Ezt elsődlegesen az állam belső, térbeli differenciálódása, s a választási rendszer határozza meg. Szerbia a – titói kvázi-föderáció¹⁰ örököseként – formálisan továbbra is többszintű állam maradt a 2000-es rendszerváltás után is. Montenegró 2006-os kiválásáig *de jure* államszövetségként működött. Azt követően – papíron – tartományok révén decentralizált nemzetiállamként határozza meg önmagát.¹¹ Ez – Koszovó 2008-ban kikiáltott függetlenségét követően – csak a helyi önkormányzatok (a helyi közösségek [: települések, településrészek] és a községek [: járások]) szintjén jelent a releváns¹² a kisebbségek számára. Azok létszámukból és a különböző szinteken meglévő arányszámukból következően a többségi elvű politikai képviselőlet nyomán óhatatlanul létrejövő egyenlőtlenségeket korrekciós intézmények (pl. természetes küszöb) beiktatásával nem csökkentő módon is uralható, területi lehatárolású egységeket tartanak kontrol alatt.

A középszinten (a tartomány[ok] szintjén)¹³ már nem beszélhetünk a kisebbségek szempontjából is megnyugtató módon kialakított térfelosztásról. A Vajdaság kapcsán folyamatosan napirenden lévő, ám az aktuálpolitika helyzetnek megfelelően hol felizzó, hol ellankadó *tartomány-diskurzus* nem a kisebbségi helyzet adekvát kezeléséről zajlik. Sokkal inkább a regionalizáció és/vagy a decentralizáció ideális (a párteltek számára éppen megfelelő) szintje és módja képezi az ott autonómiavitának nevezett polémia tárgyát.

A kisebbségek számára megfelelő szegmentáció szintje a mai tartomány és a község között lenne kialakítható. Ám a többségi társadalom és az általa ebben a tekintetben konszenzusosan uralt állami és szakértői apparátus elutasító volt az

etnikai alapú térelhatárolásokat illetően. Abban az elszakadást előkészítő próbálkozásokat vélt bele látni még akkor is, ha annak sem gyakorlati, sem a kisebbségek önmegjelenítést formáló szimbolikus tartalma sem volt egy, a szerb államtól való majdani elszakadás vonatkozásában.

Szerbia egy, a nem túl távoli jövőben bekövetkezendő EU-csatlakozás lehetőségét elősegítendő¹⁴, az euro-atlanti értékek irányába való nyitottságát és a demokrácia iránti formális elköteleződését a *személyi elvű autonómia* egy sajátos formát nyert intézményében, a *nemzeti tanácsok* rendszerének létrehozásával vélte a „Nyugat” előtt is adekvát módon demonstrálhatónak. Ez az intézmény a térségben mindenképpen modell-értékű, de számos kisebbségpolitikai problémát is a felszínre hozott, s a politikai akaratképzésre is jelentős hatással volt. Ez elsősorban a kisebbségeken belüli pártrendszereknél jelentkezett, de az első direkt NT-választások időszakától a többségi és a kisebbségi pártok addig funkcionálisan jól működő regionális és helyi „együtt-uralkodására” is rányomta a bélyegét.

3. A kisebbségpolitikai akaratképzés intézményes területei Szerbiában

A szerbiai kisebbségi közösségek már a formális választások újraindulásának a kezdeteikor, az autoriter, választási manipulációkra épülő miloševići időszak alatt is rákényszerültek az akkoriban *de jure* parlamentáris, de ténylegesen elnöki diktátumokon és a hatalmi ágak összefonódásán alapuló rendszer letéteményesével való, a legrosszabb elkerülése érdekében kötöttségű kompromisszumokra. Ezek feltárása nem igazán történt még meg. S én sem tekintem a jelen gondolatmenet szerves részének.¹⁵ Csak azért tartom fontosnak ezen előzmény megemlítését, mert rá szeretnénk mutatni a kisebbségek, illetve a kisebbségi szavazatok egy-egy opció mentén való mozgósíthatóságának szerbiai hagyományaira, amely mind a Milošević-rendszer idején, mind annak megdöntése során láthatóan részét képezte a politikai arzenálnak.¹⁶ A kisebbségek számára leginkább a kisebbik rossz választását, a veszteségek minimalizálásának a stratégiáját jelentette¹⁷ a fő igazodási pontot. Ebben a sajátos helyzetben markánsan elkülönülő célokat fogalmaztak meg az egyes kisebbségi közösségek a rendszerváltást követően is. Ezek a hol demonstratív, hol ki nem mondott célok szabták meg, hogy melyikük milyen álláspontra helyezkedett a politikai akaratképzés különböző szintjein.

A további alfejezetekben a magyar közösségnek a többségi elvű, s ezért korrekciós mechanizmusra szoruló illetve a szimbolikus és/vagy taktikai okokból felvállalt megmérettetéseit elemzem. (A korrekciós mechanizmusra kisebb súlyt fektető, a kisebbségi kényszerekkel és várakozásokkal az intézményes meghatározottságok tekintetében kevésbé részletes, a választásokat azok történeti folyamatában tárgyaló, esemény-orientált megközelítések olvasható a már idézett Mátyus, valamint Zsoldos írásban.¹⁸)

3.1. A szerbiai magyar kisebbség stratégiája a köztársasági elnökválasztások kapcsán

A rendszerváltást követő elnökválasztások a kisebbségek számára kettős funkcióval bírtak: Egyrészt a második körben „átengedhető” virtuális szavazatok kapcsán megmérték/demonstrálták a kisebbségi közösség politikai „értékét” a választási piacon. Másrészt az azokkal általában párhuzamosan zajló illetve azokhoz közel eső országos és tartományi választások főpróbáiként, a majdani alkuk közös és kapcsolt listák tekintetében is viszonyítási pontként funkcionáltak. Különösen így volt ez 2008-ban, amikor az elnökválasztás néhány hónappal megelőzte az amúgy egy időben kezdődő¹⁹ országos/tartományi/helyi választást. És hasonló szerepet szántak a 2012-es kapcsolt választásoknak is (mikor az elnökválasztást taktikai okokból hozta előbbre a Demokrata Párt).

A magyar szavazatokat Pásztor István próbálta meg mind 2008-ban, mind 2012-ben alkuerőre váltani. Felemás sikerrel. Az utóbbin 2,3%-át szerezte meg a voksoknak.²⁰ Ezen stratégia főpróbáját a magyar közösség számára közvetlen téttel nem bíró, 2008 eleji elnökválasztás jelentette (a többi szinten a választásokig még hónapok voltak hátra). A magyar politikumnak az akkoriban formálódó, azóta alkalminak bizonyult *Magyar Koalíció* Pásztor István indításával itt sikerült feljebb tornászni az árfolyamát: Pásztor a 2008. január 20-ai első fordulóban a leadott érvényes szavazatok 2,26%-át jelentő 93 039 vokssal az ötödik helyen futott be²¹, amivel a magyar pártok nyomatékosítani tudták, hogy érdemes velük számolni a parlamenti választásokon is. S bár az arányszám 2012-ben sem változott meg jelentősen, de a politikai konstelláció a hasonló voksarány mellett is egészen más érdekérvényesítő képességhez vezetett. Az elnökválasztáson leadott magyar szavazatok mennyiségére egyrészt az is hatással volt, hogy a VMSZ 2012-ben már egyedül (a VMDK és a VMDP támogatása nélkül) állított magyar elnökjelöltet. Az alkuhelyzetet azonban leginkább az befolyásolta, hogy az időközben eltelt négy év alatt igencsak ellentmondásossá vált a VMSZ viszonya a legnagyobb kormánypárthoz, a DS-shez (Demokratska stranka/Demokrata Párt), melynek az államelnöki funkciót is ellátó, s 2012-ben mandátumát önként, de nem minden politikai számítás nélkül egy évvel lerövidítő Boris Tadić volt továbbra is az elnöke. Arra számítottak, hogy a küszöbön álló korrekciós intézkedések (: megszorítások) meghozatala előtt nagyobb eséllyel választják majd újra az ekkor már „hagyományosan” (választásról választásra) Koszovó vagy Európa dichotómiája mentén megfogalmazott alternatívák tükrében.²²

3.2. A kisebbségek és a parlamenti képviselet

A szerb Szkupstinába (Narodna skupština Republike Srbije) főszabály szerint négyévente 250 főt választanak egy, országos és arányos listán. Szerbiában a demokratikus fordulatot követően szinte csak rendkívüli választásokra került sor a köztársaság szintjén. Ez a demokratikus akaratképzésbe vetett hitet cseppet sem erősítő trend 2012-ben szakadt meg.

A magyar közösség ezen a szinten némileg ellentmondásos pályát tud maga mögött: A 2007-es, előrehozott választásokon az önállóan induló Vajdasági Magyar Szövetség (VMSZ) 3 képviselőházi mandátumot szerzett (55 000 szavazattal). A Vajdasági Magyar Demokratikus Közösség (VMDK) és a Vajdasági Magyar Demokrata Párt (VMDP) egy közös listán indult, melynek fantázianeve²³ *Magyar Összefogás Koalíció* volt. Mandátumot nem szereztek. Az úgynevezett természetes küszöb elérését nem tette lehetővé az akkori eredményük. Ahhoz a relatíve magas, a 60%-ot is meghaladó részvétel miatt, 16 000 szavazat lett volna szükséges kapniuk. A MÖK-nek csak 12 000 szavazatot sikerült begyűjtenie.

Az országos szint az az eleme a választási rendszernek, ahol formálisan sok tekintetben EU-kompatibilis megoldások vannak érvényben. Itt elsősorban a kisebbségi listák esetén a választási küszöbtől való eltekintésre, a már többször szóba hozott *kisebbségi (természetes) küszöb* intézményére gondolok. A kisebbségi listáknál már az indulás, az ahhoz szükséges ajánlások száma is, kedvezményezett, azaz érvényesül a pozitív diszkrimináció elve. A 2007-ben megváltoztatott, s 2008-tól AB-áldással érvényben lévő formula azért törölte el számukra a küszöböt, mert a többségi pártok nem kívántak lemondani azon potenciális koalíciós partnerek mandátumairól, amelyek kisebbségi szavazatok által generálódhattak, ám korábban, a küszöb révén könnyen elveszhettek...²⁴ A választási törvény ide vonatkozó módosítása az Alkotmánybíróság 37/2008-34 sz. döntése erősítette meg.²⁵ Ennek következtében elvben az ország területén elszórtan élő kisebbségi közösségek is képesek bejuttatni képviselőket a parlamentbe.

2008-ban *Magyar Koalíció* néven indítottak a történelmi magyar pártok (a VMDK, a VMDP és a VMSZ) kisebbségi listát. Ezt listavezetőként Pásztor István volt hivatott megszemélyesíteni. A listán túl ekkor sikerült egy, a pillanatnyi közös álláspontot is dokumentumba foglaló *autonómia koncepciót* tető alá hozni.²⁶ A szöveg mindössze hét oldal, de máig hivatkozásul szolgál a pártközi csatározásoknál és az autonómia-igények diskurzuson belüli felemlegetésénél (az autonómia-dokumentumról írtunk Sarnyai Csaba Mátéval egy, magyarul és angolul is olvasható tanulmányt²⁷, itt nem kívánok vele részletesebben foglalkozni). Ez amolyan választási programként is értelmezhető volt. A magyar pártok összefogása azonban soha nem volt probléma-mentes, s 2008-ban sem tartott ki sokáig. A kampányidőszakban még működni látszott, de a mandátumok kiosztását követően már egymással össze nem egyeztethető értelmezéseknek következtek, s a koalíció gyakorlatilag működésképtelenné vált. A felszínre került ellentétek, s az egyes szereplők közötti kölcsönös bizalmatlanság, illetve a politikai elit önérdeke felülírta az együttműködés történelmi lehetőségét.

Itt szeretnék kitérni a választási rendszernek arra a szerbiai specifikumára, amely a közös listák esetén egyrészt nem emeli meg a parlamentbe jutás küszöbét (a többségi pártok esetében sem), másrészt a listán szereplőknek lehetőségük van

a mandátumukkal szabadon gazdálkodni. Azaz nem feltétlen kell egy frakcióban, de még csak azonos koalícióban sem szerepelniük a parlamenti ciklus során. Ez nagyon megnöveli a választások kimenetelének a megjósolhatatlanságát, már ami a kormányzást illeti. A kisebb pártoknak is komoly manőverezési teret ad (ezt hívja a szakirodalom zsarolási potenciálnak), így az alkalmi listák tagjai nagyon eltérő pályán mozoghatnak a cikluson belül. Ez a szavazók vélelmezhető preferenciáinak a teljes figyelmen kívül hagyásának a lehetőségét eredményezi. Ami a politikai kultúra vonzata. A választási rendszer (polity) intézményének innovatív jellege ellenére egy több tekintetben – megbízhatóság, kiszámíthatóság, elszámoltathatóság – „kevésbé európai”. Megjelenési formáját illetően sajátosan szerbiai, de annak háttérmozgatóit is figyelembe véve nem csak itt meglévő kuszaságához²⁸ vezet. Ami a kisebbségi érdekképviseletet is rászorítja a többségi közeg által dominált politikai aréna specifikumaihoz való adaptálódásra.

A fentiek tükrében lesz értelmezhető az az eseménysor, amit a legutóbbi választások kapcsán figyelhettünk meg.

2012-ben az egyes magyar pártok már a maguk rövid- és középtávú érdekeit tartva szem előtt próbálták meg²⁹ indulnia a májusi, ismét egy időpontban bonyolított választásokon. Országos szinten a kicsik összefogásának hiányában csak a VMSZ számíthatott³⁰ mandátumokban is manifesztálódó eredményekre. Ha a mandátumszám növelését diadálnak lehet tekinteni, akkor a VMSZ szereplése pírushi győzelemmel ér fel.

A választási kampány során a vita a VMSZ, s többségi szövetségese (tartományi és helyi szinten), a Demokrata Párt (DS) között zajlott. A domináns magyar párt itt „fizette meg” a nemzeti tanács-választások során elért eredményt (a négyötödöt). Az ott – a magyar pályán – legyűrt kormányerő, a(z „igazi”) hatalom megtartásáért vívott nagy hajrájában minden eszközt bevetett a potenciális etnikai többlétszavazatok megszerzéséért. S mivel a támogatók átcsábítása a fő kihívók támogatói köréből nem volt reális, ezért kisebb szövetségesei táborát próbálta meg – nem kevés sikerrel – erodálni. A kisebbségi közösségek EU-párti részei előtt így újra megkezdte a hamis dilemmát: *Az Európához való csatlakozást vagy a saját etnikai közösségük parlamenti képviselőt tekintik-e fontosabbnak?* A kampány sikeressége azonban nem írható pusztán a DP-stratégák hozzáértésének a számlájára. Az korántsem lehetett volna ilyen sikeres, ha az etnikai pártok a saját alsóbb szintű szegmentáltságot jelentő területeiken (a községi és a helyi közösségi képviselő területeken) valamint a területen kívüli formációkban (a nemzeti tanácsokban) nem jártak volna el a *többség mindent visz* elve alapján: a kisebbség saját szűkebb politikai arénáiban nem tudott kisebbség-/ellenzékbarát eljárési mechanizmusokat kialakítani, ahol a konszenzusos helyett máig a konfliktusos döntéshozatal dominál. A VMSZ 1,8%-os szavazatarány mellett³¹ ugyan a korábbinál egysel több mandátumot

szerzett, de ez csak a küszöböt el nem érő listák nagy száma miatt alakult így: hat többségi és öt kisebbségi³², a természetes küszöböt sem elérő lista maradt mandátum nélkül...³³ Ám a szofisztikált győzelem nem jelentette azt, hogy a DP a választási háborút is megnyerte. Ehhez nem lett volna elég, a kisebbségi körökből rekrutálódó, korábbi fegyvertársakkal kapcsolatos kevésbé instrumentalizáló bánásmód.

A Szerb Szocialista Párt pacifikálásra is energiát kellett volna fordítaniuk. Erre azonban nem maradt eszközük, s volt szövetséges új domináns koalíciós partnert vett maga mellé. Ami a részéről mindenképpen jó stratégiai döntés volt, hisz a DP mellett már-már teljesen elvesztette az önálló arcát. Így azonban megpróbálhat „tényező” maradni. A kormányváltás a forrás-érzékeny, de a már említett módon „felxibilis” listákkal³⁴ is operáló teljes szerb pártrendszert átrendezi. Ez a jelen tanulmány szempontjából azért fontos, mert a VMSZ felemás eredményei, illetve eredménytelensége is átértékelődik az új helyzetben. Mivel a források elosztás felett már nem a DP rendelkezik, ezért ez a neuralgikus kapcsolat sem veszélyezteti a magyar politikai elit különalkukra épülő *hűség-kultúráját*. A VMSZ mai prominensei már a kevésbé demokratikus rendszerekben is szót tudtak érteni a hatalommal, ez a fajta politikai alkukészség most új szereplőkkel kell, hogy dűlőre jusson, ha nem kívánja feladni a kisebbségi közösségen belül kivívott, domináns helyzetét. Ami eddig is a kisebbségi célra szánt források feletti rendelkezés „jogának” a kézben tartásra alapozódott. A jelek szerint ez a fajta készség még működik. De ez már inkább a köztársasági szint alatt zajló fejlemények kapcsán érzékelhető.

3.3. A kisebbségek lehetőségei a tartományi és a helyi választási szinteken

A Vajdaság képviselőházának megválasztására alkalmazott, az országosnál szofisztikáltabb választási rendszere³⁵ jóval nagyobb teret ad a kisebbségi pártoknak a mandátumok megszerzésére, mint az országos listás formula. A tartományi választás vegyes formula szerint zajlik, és két fordulóban bonyolódik. Így a tartományi képviselőház felét jelentő 60 egyéni mandátumért, ha azok sorsa nem dől el már az első fordulóban, a másik két – a köztársasági és a helyi – választás után is harcba kell szállni. Így a tartományi második forduló sok tekintetben az első forduló országos és helyi eredményeinek függvényében is átértékelődik

Ez egyrészt a szegmentáltsági egység kisebb területéből is adódik. A kétmillió lakosra itt 120 képviselői hely jut, míg az országoson hét millióra³⁶ jut 250. A vegyes jellegből adódóan is nagyobb az esély, hiszen a területileg koncentráltan található közösségek az egyéni kerületekben, elvben, könnyebben juthatnak mandátumhoz, mint a listás helyeken. Ám, amit az országos képviselői helyek kapcsán a többségi és kisebbségi pártokból álló ingatag stratégiai partnerségről írtam, az itt is érvényesült. A VMSZ a vegyes rendszer mindkét szegmensében 2008-hoz képest visszaszorult. Az eredmények még a 2008-as *Magyar Koalíció* által elérték tekintetében,

az azt alkotó három történelmi magyar párt eredményeit összesítve is lesújtóak.³⁷ A hatalmi pozíciója tartományi szinten ugyan megmaradt a domináns magyar pártnak, s a Tartományi Képviselőház elnöki posztját is sikerült – eddig – megtartania, de a kormányzati többséghez nem feltétlenül van szükség rá. (Igaz, ehhez eddig sem lett volna szükség a VMSZ-re. Ám a szimbolikus posztok, és a különféle kevésbé manifeszt funkcióba való „megmaradás” enyhíteni tudta a helyi szinte kiéleződött viszonyt 2010 és 2012 között. Túl sokba került volna a végleges szakítás.) És akkor a Vajdaság státusza kapcsán kialakult politikai bizonytalanságra érdemben még ki sem tértem.³⁸

A helyi választások eredményeinek értelmezése azért is bizonytalan, mert a tényleges eredmények a kormányalakítást követően erősen átértékelték a megszerzett pozíciók politikai alkuképességét, s a helyi érdekérvényesítés igénye még a ciklus felén túl is folyamatosan újra írja az egyes községek és helyi közösségek belső erőviszonyait. A VMSZ tekintetében ez konkrétan azt jelenti, hogy a magát az új kormány ellenzékeként meghatározó pártelit iránymutatásának nem engedelmeskedő helyi aktorok a kizárások és a kilépések olyan hullámát indukálták, aminek végkifejlete ma még megjósolhatatlan. A helyzet az önkormányzatok szintjén a fentiekből kifolyólag igen labilis. Két évvel a választás után is át-át rendeződik. Ám ez korántsem csak a kisebbségi pártok számlájára írható fejlemény. Az új koalíciót domináló nagypártnak (a haladóknak) is érdeke, hogy minél nagyobb mértékben erodálja az egyik potenciális kihívó regionális bázisait. És, ahol lehet, ne hagyja, hogy e tevékenység során a kisebbségi szövetséges (SZSZP) túl jó kapcsolatokat építsen ki a regionális és a helyi erőkkel, így az etnikai nomenklatúrákkal sem.

4. A nemzeti tanácsok első két megválasztásának politikai kontextusa

A nemzeti tanácsok e tanulmány gondolatmentét illetően annyiban tesznek szert jelentőségre, amennyiben megválasztásuk folyamata (a kampány és a választás aktusa) valamint tevékenységük konfrontatív jellege befolyással van a szerbiai pártpolitika játszmák alakulására. A releváns Európa-barát kisebbségek esetében – amilyen a magyar közösség is – ez általában így van. A nemzeti tanácsok előtt két út áll:

- a) teret adnak a szerb többségi pártok ezen a politikai mellékszíntéren történő szereplésének,
- b) saját kisebbségi helyzetüknek megfelelő szak- és pártpolitikai mezőt alakítanak ki.

A többségi pártok a nagyobb lélekszámú kisebbségi közösségek esetében igyekeztek mindent megtenni a nemzeti tanácsok kormány/ellenzék dichotómiájának a megtartásáért: a nemzeti tanácsokat megpróbálták a többségi társadalom megszottságai mentén becsatornázni.

Ez az esetek többségében sikerült is neki. Az egy-egy többségi pártban karriert befutott kisebbségi származású aktorok a párt alvállalkozásává degradálták az adott nemzeti tanácsot. Ez az olyan „rendszerellenes” kisebbségek esetében, mint az albánok és a bosnyákok már nem ment ilyen egyszerűen. Bár az utóbbiak esetében van példa a „kollaboráns” kisebbségi érdekképviseletre is. Itt röviden ki szeretnénk térni a kisebbségi elitek működési mezőjét/akciórádiusát nagyban meghatározó szakmai beágyazódás problémájára:

Megfigyelhető, hogy az egyes etnikumok politikai elitje aszerint is polarizált, hogy ki milyen szakmai csoportból verbuválódik. Ez egyfajta útvonalfüggőségre enged következtetni. Az ún. „kasszákhoz kötődő” értelmiségiek, az egészségügyben, szociális ellátásban vagy a nem etnospecifikus tevékenységet kifejtő közvállalatoknál karriert befutó szakértelmiségiek nagyobb valószínűséggel lesznek egy-egy többségi párt stakeholderei, semmint egy-egy etnikai alapon szerveződő párt érdek megjelenítői. Azt is mondhatnánk, hogy a többségi társadalom az ő szakmai tekintélyüket is felhasználva próbálja meg becsatornázni a maga ideológiai/párt alapon kikristályosodó elképzeléseit a kisebbségi közösségekbe. Az etnikai pártok és társadalmi szervezetek elitjei inkább verbuválódnak a kisebbségspecifikus társadalmi alrendszeréből. Olyan nyelvi/kulturálisan meghatározott szakmai csoportokból, mint az oktatás, a művészetek és a média. Az ő személyes érdekük is a szegmentáció alacsonyabb szintjein dominánssá válható formációk kiépülése. Ezt akár a tömb/lokális többség által uralható kisebbségi szakpolitika kikülönülésére determinált etnopolitikai pályának is nevezhetnénk. A két politikai pályán szerepet vállalók a nemzeti tanácsok politikai mellékaránájában óhatatlanul össze kell, hogy csapjanak. A két ideáltípus ugyanis lényegileg más hálózati struktúrában tud csak hatékonyan fellépni. A nemzeti tanácsok választásának éppen az az egyik tétje, hogy melyik mintázat tud egy-egy ilyen döntéshozói testületen belül dominálni.

Van azonban egy, a második nemzeti tanács-választás óta egyre aktívabb csoport is. Nevezük őket „szakértőknek”. Ők a szakpolitikai döntéshozatal pozícióiba való becsatornázásuk „elkerülhetetlenségének” jogalapját a szakértelmükre építik. Azokról az etnospecifikus területek aktorairól van szó, akik a múltban már komoly tapasztalatra tettek szert a hatalommal való intézményes együttműködés terén. További jellegzetessége ennek az alkalmi formációnak, hogy nem kíván a politikai felhatalmazás bevett mechanizmusain keresztül menni. Nem igazán érzi fontosnak a választás procedurális meglétét, mivel ő – szakértelme révén – eleve és vitán felül alkalmas az adott (korábban is viselt vagy most megcélzott) kisebbségi pozíció ellátására. A politikát és az általa való felhatalmazást a szakmai értékkel szembe menő látszattervékenységnek tartja. Nem zárkózik el tőle teljesen (hajlamos vele különalkukat kötni) de annak legitimitását – hozzáértését – folyamatosan megkérdőjelezi. Olyan gyakorlatokat hány a politikum szemére, amelyeket ugyan maga is rendszeresen folytat, de azt csak a szakmai szempontok érvényesülése céljából,

az igazság és a minőség érdekében „kénytelen” felvállalni, s azok – meggyőződése szerint – nem kezdik saját demokratikus legitimitását, hiszen a kevésbé demokratikus – a nem kellően átlátható, részérdekeket előnyben részesítő – megnyilvánulásai is szakmaiság érvényesülését szolgálják. A túlterhelt demokrácia³⁹ fogalma alá sorolható társadalmi elvárások itt szelektíven és koncentráltan jelentkeznek. Fő kifogásai a döntés jogának az átruházása kapcsán artikulálódnak. És a teljes politikai elit ellen irányulnak. A kinevezettek/megválasztottak által képviseltek átpolitizáltsága az elfogadhatatlan a számára.

Ebből a helyzetből kifolyólag könnyen talál menedéket a többségi társadalom – amúgy korántsem politikamentes – prominenseinek köreiben. Akik számára a kisebbségi intézmények működésének antidemokratikus voltát – ami nem a megválasztás, vagy a döntés jogának átruházása (kinevezés) folyamata során elkövetett „eljárási hibákra”, hanem a számára elfogadhatatlan eredményekre fókuszál – a demokrácia védelmezőjeként tudja tálni. Amit a procedurális dimenziót illetően alultájékozott potenciális szövetséges nem is kérdőjelez meg. Ilyetén alkalmat ad egy sajátos nepotizmus feltételeinek a megképződésére: a többségi aktor védelmébe veszi az „elnyomott” kisebbségi szakértőt, s ha teheti – a demokratikus intézményrendszer kisebbségi anomáliáinak az ellensúlyozását segítő – plusz forrásokat is biztosít a számára. Ez persze csak ritkán jön létre minden hátsó szándéktól mentve. Ilyesmire lehetett a 2012-es választási időszakban hirtelen fel- majd oka fogytán eltűnt *Édes Otthon* c. magyar nyelvű melléklete a *Blic* napilapnak, amely a kormányzati szektor hirdetési piacon akkoriban igen markánsan jelen volt. A melléklet megszűnésekor ez a forrás – a közben lezajlott kormányváltás miatt – igencsak beszűkült. Az eleve igen korlátos keresleti oldal az új intézményt már nem tudta fenntartani.⁴⁰ Az így artikulálódott másodlagos kisebbségpolitikai színterek azért is veszélyesek, mert a politikatudomány számára kulcsfontosságú elvárásnak az elszámoltathatóságnak még a lehetőségét sem teremtik meg. Az ennek nyomán kialakult nyilvánosságbeli pozíciók demokrácia-védelmi beállítódásai itt maguk is komoly demokratikus deficitet termelnek.

Az első nemzeti tanács-választáskor, mivel az még ún. elektori rendszerben zajlott (a küldöttek küldöttei kerültek döntéshozói pozícióba) sem a felhatalmazás iránya, sem a konfliktus strukturális kódoltsága nem volt egészen nyilvánvaló. A szakértők is komolyan labdába rúghattak, hisz a nem politikai szervezetek is delegáltak elektorokat, akik nagy eséllyel választottak meg vagy a már megválasztott NT-tagok voltak be a nemzeti tanácsok által működtetett testületekbe szakmai prominenseket. Ám a szakpolitikai is politika. Amit nem lehet teljesen kivonni a politikai érdekartikuláció sajátosságai alól, még akkor sem, ha kiforrott szakpolitika alkotási elvek és döntéshozatali mechanizmusok mellett fejtik ki tevékenységüket. Ehhez azonban a kisebbségi közösségek többségénél nincsenek meg a feltételek.

A szerbiai magyar közösség nem áll olyan rosszul e téren, mint azt magáról gondolja, de az elfogadás és a kompromisszumra törekvés kultúrája még kialakulóban sincs. (A direktebb demokráciák által alapul vett konszenzusteremtés vonzatai fel sem vetődnek.)

A 2010-es események, a közvetlen – névjegyzéken alapuló, listás – választás már felszínre hozta a fent bemutatni próbált sajátosságokat.⁴¹ Ez a napi politikai vitákban tovább bonyolódik, de lényegét tekintve a két különböző karrier-útra is visszavezethetők az ellentétek kívülállók számára könnyen eltúlzottnak tetsző megjelenítései. A dologban az a paradox, hogy az etnikum-specifikus szerkezet könnyen leronthatja a többségi társadalomtól elnyerhető források megszerzésének esélyét, míg a többségi-szerkezet az etnikum-specifikus szakpolitikák hatékonyságát veszélyeztethetik, hisz az ő újrjelölésük nem a kisebbségi közösségnek elvárásainak való megfelelés, hanem a többségi pártban elfoglalt érdekérvényesítés függvénye.

5. Záró gondolatok

Írásomban arra próbáltam meg rámutatni, hogy a politikai intézmények (polity) és a politikai kultúra kölcsönhatási miként alakítják a politikai érdekartikulációt kisebbségi közegben (minority politics). Igyekeztem bemutatni azokat az innovatív kisebbségpolitikai intézményi megoldásokat, amelyek megkönnyítik a kisebbségi közösségek, így a vajdasági magyarság politikai önszerveződését, érdekinek a politikai aréna különböző szintjein történő képviselését. Arra is kitértem, hogy az egyes intézmények, adott politikai kultúrával (a politikáról alkotott valós vagy kevésbé helytálló nézetek mentén) vegyülve milyen sajátos formációkat hoznak létre egy a rendszerváltáson még csak alig túl lévő ország multietnikus viszonyai között. Ezzel is próbálván a jó megoldások és a javítható alkalmazási gyakorlatok kapcsán a politikai viszonyok és a kisebbségi helyzet soha sem egyszerű szövedékének aprólékos értelmezésére ösztönözni.

Jegyzetek

- ¹ A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 Nemzeti Kiválóság Program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.
- ² A szerző Jedlik Ányos Doktorjelölti ösztöndíjas (PTE BTK IDI/SZTE ÁJTK Politológiai Tanszék)
- ³ A magyar nyelvben jól át nem ültethető szakszóval: politics.
- ⁴ Szerbiában a rendszerváltás időpontja 2000. október 5. A szakirodalomban és a politikai sajtóban a folyamatok elakadást, annak anomáliáit, a bulldózeres forradalom, másnapjával, október 6-ával szokták megjeleníteni.
- ⁵ A politikatudomány számára is releváns fogalomrendszer alakulásáról részletesen: Marko, Joseph: *Autonomie und Integration. Rechtsinstitute des Nationalitätenrechts im funktionalen Vergleich*. Wien – Köln – Graz, 1995.
- ⁶ A társadalomelméletekben Habermas kapcsán terjed el a *nachholende Revolution* (helyreállító forradalom) fogalma. Az ezzel jelölt jelenségkörre a konkurens társadalomelméleti iskola tanait magyarul meghonosítani

igyekvő Pokol Béla használta azok feltűnésével párhuzamosan, a rendszerelméleti megközelítésből következő szemléletnek inkább megfelelő, *pótlólagos kikülvönülés* terminust. Jómagam is ez utóbbit tartom plasztikusabbnak az események jellemzésére, de a szakirodalomban inkább az előbbi vált ismertté.

- ⁷ A *kivonulás, tiltakozás, hűség* hirschmanni hármásának kisebbségelméleti felhasználását Losoncz Alpár könyvéből kölcsönöztem: Losoncz Alpár: *Európa-dimenziók*. Újvidék, 2002. 265–268.
- ⁸ A migrációból következő népességfogyás megszakítás nélkül tart. Csak az okai változtak meg. A kilencvenes évek háborús nyomását, a közvetlenként megélt veszélyt, felváltotta a gazdaságilag motivált migráció. A jelenség nem csak a kisebbségi közösségeket érinti. Ám azok esetében fokozottan érvényesül, mind az első szakaszt inkább jellemző toló-, mind a másodikban domináns szívóhatás. A visszatelepülés intézményes kereteit máig sem sikerült megteremteni. Erre ugyan voltak országos szintű kezdeményezések (a fiatal tudósok visszacsábítására Szerbiában is programot hoztak létre), de z eredmény marginális. A kisebbségi közegben ezt a saját hatáskörben „elosztható” pozíciók reaktív kicsiny száma is akadályozta. Ráadásul a szerbiai rendszerváltást követően sokáig érvényesült az a belső konszenzus, hogy az otthon maradtoknak (tekintet nélkül arra, hogy a *tiltakozás* vagy a *hűség* stratégiája mellett vállaltak szerepet a miloševići érában) kell elsősorban lehetőséget biztosítani a részben a vegetálásból újjáéledő, részben frissen kialakítandó kisebbségi intézményekben. Az intézmények (polity) feletti rendelkezés módja a kisebbségpolitika, mint szakpolitika (policy) mellett a politikai akaratképzésre (politics) meghatározó befolyással bírt. A nyilvánosság erről folyó vitái visszahatnak a polityre.
- ⁹ Arról bővebben lásd: Mátyus Ákos: *Vajdasági magyar pártok 1990 után*. Középeurópai Közlemények, 4. évf. (2011) 3–4. sz. 231–239. (a továbbiakban: Mátyus 2011.)
- ¹⁰ L.: Gulyás László: *Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a titói Jugoszláviában, 1945–1980*. Tér és társadalom, 23. évf. (2009) 2. sz. 155–167.
- ¹¹ Alkotmánya 12. szakasza szerint: „Az államhatalmat a polgároknak a tartományi autonómiára és a helyi önkormányzatra való joga korlátozza”. (Službeni glasnik: Ustav republike Srbije. Belgrád, 2006. 12. Magyarul lásd: Vajdaság Ma hírportál: www.vajma.info.)
- ¹² Demokráciában (többségi elvű döntéshozatali rendszerben) a kisebbségi közösségek csak a számarányukhoz s adekvát szegmentáció politikai mezőkön belül képesek mindenkire kötelező döntéseket hozni (politizálni).
- ¹³ Mára már csak a Vajdaság tekinthető Szerbia tartományának, bár az éppen de facto létező státusza az Alkotmánybíróság döntése révén immár de jure is vitatott (hat hónapja van a tartományi képviselőháznak a tartományi autonómia lényegét meghatározó *statútumát* összhangba hozni az alkotmánnyal). Az alkotmány szerint Koszovó is Szerbia elidegeníthetetlen része, de e szimbolikus értékű alkotmányos kötelmen túl a déli tartomány felett – eltekintve annak északi részén fellelhető szerb többségű községektől – Szerbia a Nato csapatok bevonulása óta nem tudta érvényesíteni szuverenitását. A 2013-ba megerősödött EU-csatlakozási perspektíva tükrében már ezek közvetlen – fiskális politikai eszközök révén kézben tartott – kontroljáról is lemondott (nem pénzeli tovább a párhuzamos intézményrendszert), s a jelen tanulmány zárásakor képviselt rövid távú célja egy észak-koszovói önkormányzati szövetség funkcionális autonómiájának a pristinaiban vezetéséről történő elismertetése. Az ország regionalizálása kapcsán időről időre felröppen a térszerkezetnek a tartományi elv mentén való újraosztása (ezek száma változó), ám ez eddig még mindig megmaradt az elképzelések szintjén.
- ¹⁴ A cikk zárásakor kezdődtek el a tárgyalások Szerbia EU-csatlakozásáról. A próbálkozás eredményre vezetett.
- ¹⁵ Arra azért fel szeretném hívni a figyelmet, hogy a kilencvenes években a Nyugat-Balkánon az egy terület/egy etnikum elvének a gyakorlatba való minél tökéletesebb és visszafordíthatatlanabb átültetéséről szóltak a politika törekvések. Ilyetén az autoriter erővel való taktikai együttműködés is sajátos kontextusban zajlott, amelynek politikai feltárására most nincs kellő helyem, erkölcsi megítélése pedig túlmutat a jelent és a közelmúltat tárgyaló tudományok területén.
- ¹⁶ A DOS – a Szerb Demokratikus Ellenzék – által szervezett rendszerdöntő demonstrációkról Zilahy Péter számol be Az utolsó ablaksziráf c. könyvében. (Zilahy Péter: *Az utolsó ablaksziráf*. Budapest, 2000.)
- ¹⁷ A magyarok ellenében a két muzulmán vallású közösség még a Milošević megdöntésére szövetkezett DOS (Szerb Demokratikus Ellenzék), amúgy igen heterogén halmazától sem várhatta igazán, hogy annak hatalomra kerülésével az ő etnospécifikus céljaik majd beépülhetnek az új politikai elit által legitimként elfogadhatónak tartható célkitűzések közé. Ezt már csak azért sem gondolhatták, mert a területi szegmentáció dél-szerbiai

lezáratlansága révén még, ha nem is teljesen okkal, de reménykedhettek a kisebbség/többség dichotómiát újraíró határendezés számukra kedvező kimenetelében, amely az önrendelkezés vagy a külső erők (NATO) megnyerése esetén mégsem tűnt akkoriban teljesen illuzórikusnak.

- ¹⁸ V.ö.: Mátyus 2011., illetve Zsoldos Ferenc: *A magyar pártok szereplése a szerbiai választásokon*. In: bumm.sk. 2008. Forrás: <http://www.bumm.sk/6330/a-magyar-partok-szereplese-a-szerbiai-valasztasokon.html>.
- ¹⁹ Erről később lesz részletesebben is szó.
- ²⁰ Lásd a Cesid választási eredményközlését: <http://www.cesid.org/lt/articles/rezultati-izbora-2012/rezultati-prvog-kruga-predsedni-kih-izbora-uslovna-procena-cesid-a/rezultati-prvog-kruga-predsedni-kih-izbora-uslovna-procena-cesid-a.html>
- ²¹ Lásd: http://www.rik.parlament.gov.rs/latinica/propisi_frames.htm.
- ²² Erre azért nem került sor, mert időközben lecserélte őt az egyik koalíciós partnere a Szerb Szocialista Párt (az „utódpárt”), amely vezetői a Haladó Párttal is el tudták képzelni a kormányzást. Halogatták az egyértelmű állásfoglalást, s ezzel helyzetbe hozták a haladók elnökjelöltjét, Tomislav Nikolićot.
- ²³ Szerbiában a pártok listaállításkor listanevet is választanak, amely gyakorlatilag szlogen-szerű összefoglalásul szolgál a választási céljaiknak is.
- ²⁴ A kormányfő, Zoran Đinđić meggyilkolását követően rendkívüli választásokat tartottak. Ezen a Szerb Radikális Párt szerzett többséget. Ám nem tudott – koalíciós partner hiányában – kormányt alakítani. Eközben a kisebbségi pártok közös listája, a „Tolerancia koalíció” 4,22%-os szavazataránnyal, etnikai küszöb híján, nem került be a parlamentbe. (Lásd: Mátyus 2011. 236.)
- ²⁵ A kisebbségek esetében alkalmazott kedvezményes ajánlási limit, 3000 fő/per lista kapcsán kellett döntenie az AB-nek. A ma érvényben levő törvényt lásd: <http://www.rik.parlament.gov.rs/cirilica/propisi/671-00.htm>
- ²⁶ A Magyar Koalíció autonómiakonceptiója. Lásd: http://www.vajdasagma.info/autonom/MK_autonomiakonceptio_2008_03_17.pdf
- ²⁷ Az angol a következő linken érhető el: <http://www.acta.sapientia.ro/acta-euro/euro2.htm>. A magyar verzió a DIEP on-line folyóirat 2012/3-as számában olvasható: <http://dieip.hu/wp-content/uploads/2012-3-09.pdf>.
- ²⁸ A politikaelméleti keretében már-már értelmezhetetlen az egész térség. Ennek az értelenségnek a mediatizáltsága az egész poszt-szocialista rendszerváltást alulértékeli. Pedig ezek az országok sem szerepeltek a demokratikus intézmények kiépítésének terén rosszabbul, mint pl. a dél-európai diktatúrák húsz évvel korábban.
- ²⁹ A 2012-es választásokhoz közeledve formálódni látszott egy négypárti, a VMSZ-től jobbra elhelyezkedő pártok alkotta koalíció a magyar szavazatokért. Ám a kicsik közötti személyes- és érdekellentét ezt is felülírta. Így utólag, az eredmények ismeretében már leszögezhetjük, hogy a kis pártok a külön-külön taktikával nem nyertek, a láthatóságuk minimális maradt, a domináns párt viszont sokat veszített – főleg a támogatásban, mert a mandátumokat illetően még erősödött is: négyről ötre növelte képviselői számát. A szerbiai magyar pártpalettán belüli dominanciája azonban fennmaradt.
- ³⁰ Az egykori VMDK-ból kivált másik két, az ún. történelmi VMDK folytonosságát magának követelő párt, a VM DP és az „új” VMDK próbáltak a szintén megosztott más etnikai közösségekkel összefogva indulni, de az már a jelöltállítások és a közvélemény-kutatások eredményeinek összetételekor kirajzolódott, hogy nem reménykedhetnek a kisebbségi összefogás nyomán kialakult rangsor alapján parlamenti helyet eredményező szereplésre.
- ³¹ Lásd a Cesid eredményközlését: <http://www.cesid.org/lt/articles/rezultati-izbora-2012/rezultati-parlamentarnih-izbora-uslovna-procena-cesid-a/>.
- ³² A vlachok nevében fellépő „Egyiket sem a fennálló lehetőségek közül” néven szereplő, proteszt-szavazatokra építő formáció besorolása kérdéses: A vlach-kártya a könnyített indulás miatt került megjárására. Az elért eredmény, a szavazatok 0,6%-a ezt vissza is igazolta, hisz nem érték el a nem parlamenti többségi pártok számára létkérdést (: állami támogatást) jelentő 1%-ot sem. V.ö.: <http://www.cesid.org/lt/articles/rezultati-izbora-2012/rezultati-parlamentarnih-izbora-uslovna-procena-cesid-a/>.
- ³³ A leadott szavazat 13,7 %-ával közvetve „segítették” plusz mandátumhoz a küszöböt átlépőket.
- ³⁴ A politikatudomány flexibilisen a szavazók által alakítható listákat szokta nevezni, ahol mód van a jelöltek sorrendjének a jelöltek preferenciájától eltérő befolyásolására, a – felvidéki műszóval – „felkarikázására”.

- ³⁵ Ez korántsem jelenti azt, hogy „jobb” (ami el nem dönthető) lenne. Az azonban bizton állítható, hogy akár a vele egy ívású magyarországi vegyes választási rendszer(ek), nagyobb teret ad a politikai játszmáknak.
- ³⁶ A számok azért is elnagyoltak, mert nem egyértelmű, hogy országosan ki jogosult szavazni (pl. a koszovói albánok jogosultak-e, mikor ők már az előző rendszert is egy más fajsúlyú tiltakozással opponálták: teljesen kivonultak annak intézményeiből).
- ³⁷ A szerbiai eredményközléseket elérhető a következő linken: <http://www.cesid.org/lt/articles/rezultati-izbora-2012/>.
- ³⁸ Annak értelmezése külön tanulmányt tenne szükségessé. Most csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy a szerbiai hatalmi ágak (a fékek és egyensúlyok sokat hivatkozott normája) nem egészen látszanak függetlennek az aktuális politikai konstellációtól. Ami a kelet-közép-európai politikai arénákban szintén nem számít atipikus esetnek. Ebből kifolyólag a választásokat követően egy alkotmánybíróági döntés nyomán a Vajdaság státusa, pontosabban státútuma vált politikai játszma tárgyává. Az AB nemrég megállapította a státútum számos pontjának az alkotmánnyal való összeférhetetlenségét. Ám azt nem semmisítette meg, hanem kötelezte a VAT képviselőházát, hogy a státútumot hat hónapon belül hozza összhangba az alkotmánnyal. 2014. január 22-én felállt az ezt feladatuk kapó tartományi munkacsoport: <http://www.vojvodina.gov.rs/sr/najave/konstitutivna-sednica-radne-grupe-ii-sednica-odbora-za-pitaња-ustavno-pravnoг-polожаја>.
- ³⁹ V.ö.: Tölgyessy Péter: *Túlterhelt demokrácia*. In: Gombár Csaba (szerk.): *Túlterhelt demokrácia. Alkotmányos és kormányzati alapszerkezetünk*. Budapest, 2006. 136–137.
- ⁴⁰ A jelenségről hosszabban: Pap Tibor: *Merre tart a kisebbségi magyar média Szerbiában?* Mediárium, 7. évf. (2013) 1–2. sz. 5–19.
- ⁴¹ V.ö.: Pap Tibor – Sarnyai Csaba Máté: *Szakértőt vagy politikust választanak a vajdasági magyarok?* Középeurópai Közlemények, 4. évf. (2011) 3–4. sz. 240–251.

Tibor Pap

(S)elections, Hungarian style – representation vs communal interests following the change of system (October 2000) in Serbia

The paper sketches out the concepts, expectations and institutional options that have formed minority political decision-making in Serbia, including the ability of the Hungarian community there to make use of these. Our investigation starts with the delineation of the Hungarian party politics, revived in the Milošević-era and well already described by academic literature. The action space of the Hungarian minority community is presented by following the series of ‘Hungarian responses’ (party formation, coalition lines, internal competition, autonomy concepts) – the respective period is that of the DOS (Serbian Democratic Opposition), which saw the institutional reform enabling change.

Achieved results and missed opportunities are also highlighted, as are the solutions of the Serbian political system in the situation, be they opposing or supporting the minority efforts. Events in this ever-changing political field are analyzed separately, but in a parallel way, emphasizing the political attitudes of minority leading figures (their expectations, (public) appearances and their ‘disappointments’). The Post-socialist controversies of the so-called overburdened democracy are also presented – in the last 13 years, these have created a singular minority party and representational system that is characteristically different from not only the majority system or that in Hungary, but also from any other foreign Hungarian communities.

Délvidéki Szemle, 1. Number 2. 117–131. pp. (2015)

A Délvidék Kutató Központ Alapítvány kiadása
Felelős kiadó: az alapítvány elnöke
Nyomta: A-Színvonal 2000 Kft.
Felelős vezető: Arдай Zsolt
www.szinvonalnyomda.hu
Megjelent 500 példányban